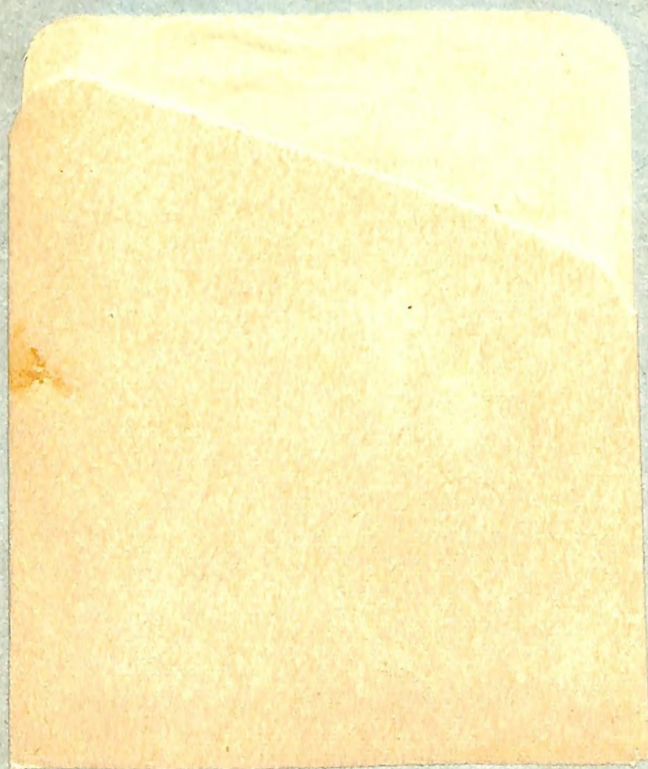

83.3(2=632.1)-3
К 948

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
II КЛАССЫНА КЕРЕКТҮ

4e
к96
Н. П. КУЧИЯК

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫНГ
II КЛАССЫНА КЕРЕКТҮ

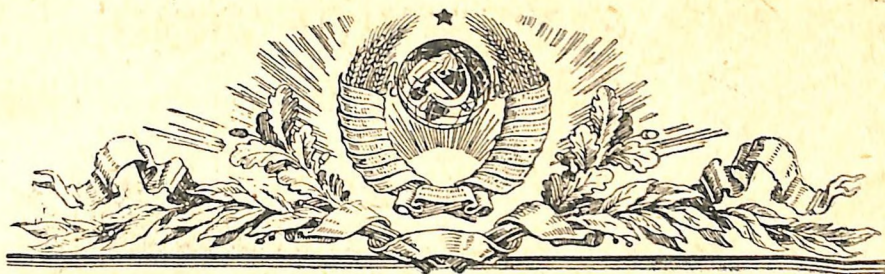
ЭКИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский облоно
jöптөгөн

93738
2 ✓
✓
Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

ТУУЛУ АЛТАЙДЫНГ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1959

83.3 (2 = 632.1) - 3 A71
K 978

Партия керегинде кожонг.

(Алтай албатынын кожоны.)

Албаты ойгору—
улу бистинг партия,
јагы јүрүм көргүскен
јаан ийделү партия.

Алтын тандак јарыды,
Туулу Алтай јаранган.
Сүүген төрөл партия
ырыска бисти баштаган.

Совет јанг ла партия
албатыны башкарат.
Коммунизм јаар оны
јаан јенгүлү апарат.

Амыр-энчү корыган
партиябыс макталат,
амыр күүндү јоныста
баштаачы деп адалат.

Албатынын ойгору —
улу бистинг партия,
јагы јүрүм көргүскен
јаан ийделү партия.

ЖАЙ КЕРЕГИНДЕ ЭСКЕ АЛЫНГАНЫ.

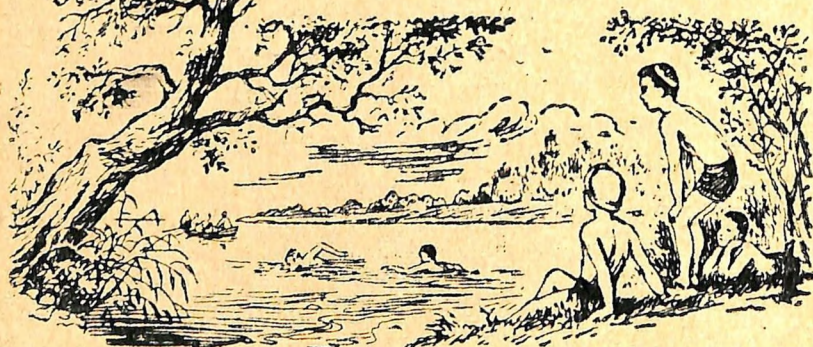
Жайды эске алыналы.

Өткөн жайды, ол күндерди
бистер эске алыналы.
Оттын жанында эниргери
канча кожон кожондолды!

Агаш-ташту жердеги көлгө
ырада барып жүргенис,
жегил көбүктү жылу сүтти
жергелей отурып ичкенис.

Огородтор одогонус,
жаратта күнге күйгенис,
колхозтын жаан жалагында
мажактар бис тергенис.

М. Смирнов.

Колхозтын жалагында.

I.

Бүгүн воскресен күн. Күн бүркү, боромтык та болзо, же жылу, жакшы күн.

Колхозчылар ончозы жуулган. Балдар ыраагында да тургулаган болзо, база ончозы мында, керек десе эг кичинек Марков Мишутка да бойынын апаларынан артпаган.

— Же, балдар, бери жууктада بازیгар! — деп, колхозтын председатели Михаил Иванович балдарды кычырды. — Ончогор мында ба?

— Ончобыс!

— Кырага барарга суранган бедеер?

— Суранганыс!

— Же, керек мындый. Слерди эртеннег ары ишке тургузар деп жөптөштис — озо баштап аш одоорго, оного ары нени эдетени кийининде билдирер. Жөп пө?

— Жөп!

— Же. Эки звеного бөлинеле, кажы ла звеного звеньевой тудуп алыгар. Жарт па?

— Жарт! — деп, Марков Мишутка ончолорынан озо кыйгырды.

II.

От өлөг жулганынан кижининг колы, жажыл будукла будугандый, жап-жажыл боло берет, кезик от өлөңдөрдү десе кызыл колло тудуп болбозун, рндый өлөңдөрдү — аңчадала, ёж ош-

кош, кадалгак тегенектү казаготты — меелейлү жуларга кели-
жет. Же иш түрген, јакшы өдөт.

Балдар огурчын ла капуста, свёкла ла морковь одол туру-
лар.

— Вовка! Вовка! Сен свёкланы не јулуп турун? Ол сего
не — уак па?

Ончолоры каткырыжат, Вовка дезе, свёкла чылап, кыза-
рып туру.

Балдарга јакшы. сүүмјилү, олар јарыш эдип иштеп туру-
лар. Же бригадир темирди кангыратты. Ажанар ой јеткен эм-
тир. Иштинг кийининде курсақтың амтаны да саң-башка неме-
дий билдирет!

Н. Незлобин.

Сурактар.

1. Балдарды кандый ишке тургузарга јөптөштилер?
2. Балдар колхозчыларга канайып болуштылар?
3. Олор бойынын ижин канайда бүдүргиледи?
4. Слер бойыгар колхозтын кандый ижинде туруштыгар?

Салкын.

Салкын араай өнгөлөп,
өткүштег чыгып алды,
көзнөкти токулдатты,
јабынтыла мантады;
јодроныг бүриле
эмеш ойноды,

таныш кушкаштарын
не де учун арбады,
јаш канаттарын
омок талбайтып,
тоозынла јарыш эдип
кайдаар да ууланды.

М. Исаковский.

Табышкак.

Колы-буды јок—паратаны ачып турат.

-
1. Табышкактарды табатан сөстөрдү бичиктинг учынан көрүгөр.

Агаш аразында күкүрт.

Мен кичинекей болорымда, мени агаш аразына мешкелеп тийгендер. Мен агашка жедип, мешкелер терип алала, жанарга тургам. Кенетийин карануй боло берди, тегери күркүрөп, жаңмыр жаады. Мен коркыйла, жаан дуб агаштын төзине отуруп алдым. Сүрөөн жаркынду жалкын жалт этти, онын жарыгынан көзим сыстай берерде, жумуп алдым. Менин бажымнын үстүндө не де жызырап, күркүрөй берди; онын кийининде бажыма не де келип тийген. Мен жыгылала, жаңмыр токтоорго жетире кыймыктанбай жаттым.

Билинип келзем, бастыра агаштын аразында кушкаштар кожондоп, агаштардан тамчы тамып, күн ойноп турган эмтир. Жаан дуб сынып калтыр, онын төңөжинен дезде ыш чыгып турган. Мени айландыра дубтын такпайлары жатты. Менин сууга өдүп калган кийимим эдиге жапшынып турды, бажым болчойо тижип калган, эмеш оорып турды. Мен бөрүгүмди таап алала, мешкелеримди алып, айылым жаар жүгүрдүм. Үйдө бир де кижилер жок болгон. Мен столдон калаш алдым, печкенин үстүнө чыгала, ондо уйуктай бердим. Ойгонып келеле, печкенин үстүнөн көрзөм: менин мешкелеримди каарала, столдун үстүнө тургузып, жириге белетенип алгандар эмтир. Мен кыйгырдым:

— Слер не мен жокко ажанып туругар?

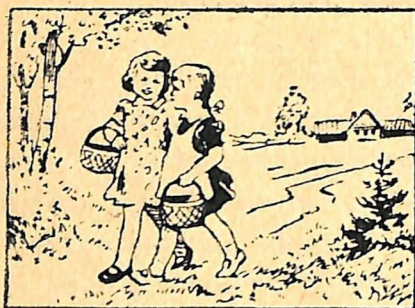
Олор айдышты:

— Не уйуктап жадын? Капшай келип жи.

Л. Толстой.

Сурактар ла жакылта.

1. Уулчак күкүрт болор тушта нени көрди? Ол нени укты?
2. Оныла не болды?
3. Билинип келеле, ол нени көрди?
4. Дубтын төзине жакынып, ол чын этти бе?

5. Бу журуктар аайынча куучын сананып алыгар.

Өлөңдө чалын кандый болуп жат.

Жайгыда, айас күнде, эртен тура агаштың ортозына бараар болзон, өлөңдө алмазтар көрүнүп жадар. Олор ончозы жалтырап, күннинг чогына жүзүн-жүүр өңдү болуп, солонгыланып турат — өңи сары да, кызыл да, көк тө болуп кубулат. Жууктап келеле, бу не деп көрөр болзон, ол чалыннын тамчылары өлөңнинг үч толыкту жалбырактарына жуулала, күнгө жалтырап туратан эмтир.

Бу өлөңнинг жалбырагынын ич жаны, киинг ошкоч, желбер ле жымжак. Тамчылар онын үстүлө тоголонып, оны үлүште-бейт.

Ондый чалынду жалбыракты чебер жогынан үзе тартып ийер болзон, тамчы, жарык өңдү тоголок чылап, тоголоно береле, өлөңнинг төзине түшкенин көрбөй дө каларың. Ондый аяа-

гашты чебер үзүп алала, оозыга араай экелип, чалыннын тамчызын ичип ийер болзон, ол суу кандый да суузыннаг амтанду деп билдирер.

Л. Толстой.

Якылта.

Баштапкы столбикте бичилген строчкаларды ончозын аярулу кычылала, олордын кажызына ла келижип турган строчкаларды экинчи столбиктен таап алыгар.

Қашка—клевер чечектейт.

Огурчынды, капустаны
сугарадылар.

Адарулар рой чыгарат.

Күнүн ле эжинедис.

Клевердинг үстүнде

Каанг, изү күндер туру.

жер адарулар күүлежет.

Улус ройды каруулдап, тудуп

Суу жылу.

алат.

Қарлагаштар жабыс учкулайт.

Жиилектеп барарга шыйдынып
турубыс.

Жиилектер быжат.

Жагмыр жаар.

Ж а й ы а й л а р : июнь, июль, август.

Сурактар ла якылталар.

1. Журук аайынча куучын сананып алыгар.
2. Балдарга кандый-кандый аттар адап беригер.
3. Балдар сууда нени эткилеген?
4. Олор балык тударга барарда, нени алгылаган?
5. Балыктаганы кандый болды?

Сүмелү балык.

Бистинг сууда пескарьялар жаан, семис. Мокеич өбөгөн бир көнөк балык экелеле, мактанып турар:

— Қаарарга пескарьядан ырттык балык жок!

Мен де энчитип болбой, пескарьялар тударга бардым.

Бис суунун жарадына келдис, кармактарысты белетеп ал-

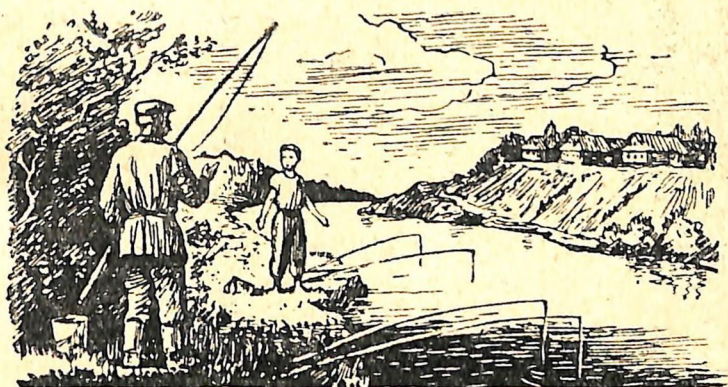
Балык тутканы.

дыс. Мокеич өбөгөн кармагына чойлошкон саптап алды, бир кармагын сууга чачала, сабын жаратка кадап койды. Онын кийининде экинчи кармагына чойлошкон саптады, онон үчинчизине саптайла, сабын база жаратка кадап койды.

Онын кийининде кармактарынаң балык аларын баштады. Баштапкы кармактаң пескаръды алып турганча, балык экинчи кармакта тиштеп турат.

Мен кармактарымды өбөгөннинг кармактарынаң ыраак жокто база тургузып салдым.

Же керек сан-башка болды: ой өдөт лө өдөт, менин кармактарым десе кыймыктанбайт та. Өбөгөн десе, каткырынып салып, пескаръларды көнөги жаар ээчий-деечий таштап ла турат.

Учы-учында, чыдажып болбодым, ненинг учун ондый болуп жат деп, Мокеичтен сурадым. Кармактарда ондый ок чойлошкондор, турган жерис коштой, кармактарыс түнгей, менин кармактарымды десе балык тиштеер де күүни жок ошкош.

Өбөгөн, бажын жайкап, айтты:

— Көрзөн, сен кармактарыңнын сабын кайда кадап салган? Ак жерде! Олордын көлөткөзи сууда жарт көрүнип жатине! Кармактын кылы да көрүнип жат. Мен десе көлөткө жерге, жыраанын алдына, кадап салгам, онынг учун менин кармактарыма балык түжүп жат! Балык, ол база сүмелү ине!

Сурактар ла жакылта.

1. Уулчактын кармактарын балык ненинг учун тиштебей турган?
2. Мокенчти ненинг учун ајыкчыл, ченемелдү балыкчы деп айдарга жараар?
3. Слер балыктап жүреригерде, кандый учуралдар болды? Куучындап беригер.

Агаш аразында соот-жыргал

Мешкенинг өйи өткөлөктө,
ончолорынын эриндери
каرارды.
Бышкан карагатка тиш
кабыкты!
Малина, тийинггат, кузук
бышты!
Н. Некрасов.

Сурактар.

1. Балдардын эриндери ненинг учун карарды?
2. Балдар агаш аразында кандый жинлектер терген?

Төрөл колхозына.

Журттың жаказынан «ура» деген табыш угулды. бир үүр жылкы мал журтка мантап кирди.

Ак жалду боро атка минип алып, ончозынан озо мантадып келеткен Вася Ромашко: «Акыр, эмди араай жортып барар ошкон» — деп сананды.

Вася кайра бурылала, жылкы мал айдап келеткен уулдарга: «Араай жортыгар!» — деп кыйгырды.

Таң атту уулдар тискиндерин тартып, аттарын колхозтын кажаганы жаар бурыдылар.

Кажаганның эжигинде старший конюх турды.

— Эзендер, уулдар! — деп, ол военный кижн чилеп, тың үнденип айтты. — Же-же, керектер кандый болуп турганын эмди ле көрөрис. Аттарды бирден јединип, кажаганга кийдиригер.

Балдар, аттарынан түжеле, агаш јайып салган јолло аттарды ээчий-деечий једингиледи, бойлоры дезе кату командир-конюгы јаар кылчас эдил көрүп турдылар. Олорго ол нени айткай не?

Јаскы кыра иште арып калган аттарды пионерлер беш түш ле беш түн јаланда кабырдылар. Эмди дезе семис, омок, килденг аттар кажаганга ойто келгиледи.

Конюх кажы ла атты ајыктап көрөлө:

— Эрлер! Эрлер эмтиригер! Аттарды јакшы кабыргатыгар. Кийининде менин ордыма иштейтен улус табылар эмтир! — деп айтты.

Сурактар.

1. Балдарды колхозто кандый иш этсин деп айбылаган?
2. Конюх балдарды канайда уткуды?
3. Балдар конюх жаар ненин учун чочыдулу көрүп турдылар?
4. Конюх уулдарды не учун мактады?
5. Куучын ненин учун «Төрөл колхозына» деп адалган?

Кулун.

Жолдо тоозын көдүрилет,
кечүде суу чачылат:
кичине куйругы жайылып,
кулун салкынла жарыжат.
Куйун-кеберлү тескинип,
кулун ичкеери мантады.
Чанкыр тенгери түбине
ойлоп чыккадый көрүндү.
Манта, манта, кулуным!
Жүгүрүгүн көргүзүп бер.
Жаап келген, эрјинем,
баатыр улус сени минер.

С. Суразаков.

Бөднө лө бөднөнүн балдары.

(Б а с н я.)

Эр улус бүк жерде өлөң чаптылар. Бүкте десе төнгөзөктүн алдында бөднөнүн уйазы болгон.

Бөднө уйазына оозында тудунчакту учуп келеле, уйаны эбиреде өлөңди чаап койгонун көрүп ийди. Ол балдарына айтты: «Же, балдарым, жеткер келди! Эмди унчукпай, кыймыктабай отурыгар, оңон башка өлөригер: энгирде мен слерди өскө жерге көчүрүп апарарым».

Бөднөнүн балдары десе бүкте жарык болгонына сүүнип: «Энебис — карыпан, онын учун бисти ойноттырбай жат» — деп бойлоры ортодо эрмектежип, сыгырыжып, чуркуражып турдылар.

Адаларына курсак эжелген балдар бөднөчөктөрдүн чуркуражын угала, омордын баштарын үзүп салдылар.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Бөднөнүн уйазы кайда болгон?
2. Уйазына учуп келеле, ол нени көрүп ийди?
3. Бөднө балдарына нени айтты?
4. Бөднөнүн балдарыла кандай жеткер, ненин учун болды?
5. Покоско келген балдарды кату жүректү балдар деп айдарга ненин учун жараар?
6. Бу басняга база кандай бажалык берерге жараар?

Колхозтын жалаңдарында.

Жай өдөт, аш кезер ой жетти —
мажакка үрөн бадышпайт.
Сары тагнаң көндүккөн иш
бистин колхозто кайнайт.
Алтын стенидий өңдөйип,
буудай ажыс жайканат,
аштың уурзыган мажагы
жыгыларга белен турат.
Түжүмдү, уур үрөнле
арыш аштанат,
жалаңдарга айас күнде
комбайндар атанат.
Машиналар күүлейт, мендейт—
жалаңдардан буудай тартат.
Колхозтын ажы элдем,
жүрегисти сүүндирип турат!

Н. З а б и л а.

Кыра.

Жаткан журтты азыраган
жараш мажакту кырабыс,
мөндүр ошкош ажынды
көрүп, сүүнип жүредис.

Н. Н е к р а с о в.

Арыш эки недеде мажакталар, эки недеде аштанар, эки недеде быжар.

Кеп сөстөр.

Аш жуунадарында бир час бройтызан, жыл туркунына једи-
жил болбозын.

Јайгы күн кышкы недедеге турар.

Аш жуунадар өйдө сатыш јангыс: иш тутап калбазын.
Јайгыда бүткени кышкыда керектү.

Јакылта.

Аш бойынын өйинде жуунадылар учурлу деп айткан кеп сөстөрдү база
катап кычырыгар.

Өрт.

I.

Аш кезер өйдө эр улус ла үй улус ишке жүре берген. Де-
ревнеде карыгандар ла балдар артып калган.

Бир турада јаанак ла онын балазынын үч балазы арткан.

Јаанак печкенин одын жууп јабала, тыштанып амырап јат-
кан. Чымылдар оны тиштеп, ого уйуктаарга бербей турган. Ол
коларткышла бажын јабала, уйуктап калган.

Онын уулынын Маша деп балазы (ол үч јашту болгон)
печкени ачып, балкаш аяктын сыныгына кос күрөп алаала,
сөнекке чыккан. Сенекте дезе сноптор јаткан.

Эмегендер бу снопторды сноп буулайтан буулар эдерге бе-
летеп салган болгон. Маша кос экелеле, сноптордын алдына
салып, от күйдүрип ашарга кичесинип турды. Салам күе берер-
де, кызычак сүүнип, турага киреле, базарга јангы ла үренип ал-

ган бүдүн жарым жашту Кирюша деп карындажын јединип экеле, айтты:

— Көр, Килоска, мен печкеге отты канайда салгам.

Сноптор күйүп, тарсылдап турды. Сенекке ыш толо берерде, Маша коркыйла, ойто туранын ичине жүгүрди. Кирюша бозогого жыгылып, тумчугын оодо соголо, ыйлай берди. Маша оны турага кийдирди, ононг экилезди тактанын алдына жазынып алды. Жааназы нени де сеспей, уйуктап јаткан.

II.

Сегис жашту жаан уулчак Ваня десе тышкары болгон. Сенектен ыш чыгып турганын көрүп ийеле, ол ыш өткүрө турага кире конуп, жааназын ойгоскон; је уйкуда јаткан жаанак коркыган бойынча, балдарды ундып койгон, турадан чыга конуп, айылдарга жүгүрип, улус жууган.

Маша десе унчукпай тактанын алдында отурган; жангыс лачинек уулчак, тумчугынын оорузына чыдабай, ыйлап отурган. Ваня онын ыйын угала, тактанын алды жаар көрүп, Машага кыйгырды:

— Жүгүр, күйерин!

Маша сенек жаар жүгүрди, је ондо ышты лач отты өткүрө бүдүп болбос болгон. Ол ойто келди. Ол тушта Ваня көзнөкти ачып, Машаны ононг чыксын деди.

Маша чыгып аларда, Ваня карындажын тудуп алала, сүүртеди. Уулчак уур болгон, апазына туттырбай да турган. Ол ыйлап, Ваняны ийдип турды. Оны көзнөккө јетиргенче, Ваня эки катап жыгылган, туранын эжигин от алып ийген.

Ваня уулчактын бажын көзнөктөн өткүреле, оны чыгарып ийерге турган, је уулчак (сүреен коркыганына) колдорыла Ванядан тудунып, божотпой турган.

Балдардын площадкасында.

Якылта.

Балдар площадкада нени эдип турганын куучындап беригер.

Ол тушта Вая: «Оны бажынанг тарт!» — деп, Машага кыйгырды, бойы десе оны кийининен ийде салды.

Онойдо озор оны тышкары чыгарала, бойлоры да чыга жү-
гүргөндөр.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Неден улам өрт болгон?
2. Кичинек балдар нени эткен?
3. Балдарды ла жаанакты аргадаарга кем жүгүрүп келди?
4. Вая жааназын ойгозып нйерде, жааназы канайтты?
5. Ваяны ненин учун тапкыр ла жалтанбас уулчак деп айдарга жа-
раар?
6. Вая Машаны ла Кирюшаны канайда аргадады?
7. Бистинг ороондо кичинек балдар керегинде канайда кичеенгилеп жат?

Кеп сөс.

Ойын бажында от чыгар.

* * *

Огородтын ажы бышты;
чалкан, морковь тудунган
ары-бери балдар баскылайт,
кўнкузук сайлайт,
эмегендер свёкла жулат,
кандый јакшы свёкла!
Торт ло — кызыл одўктердий
кырада јаткылайт.

Н. Некрасов.

Табышкактар.

1. Јетен кат тонду, је бирўзинде де топчы јок.
2. Тогус кат торко тонду Толдой таадак отурат.
3. Јараш чырайлу кыс карануй јерде отурды, чачы дезе тышкары.
4. Армакчыда јажыл бозу јадып семирет.

Сўмелў огурчын.

I.

Бистин огородто огурчын одўп калган, айдары јок сўмелў огурчын, — оны отургускан Наташадан да сўмелў.

Керек мындый болгон. Детсадтын ончо балдары каруулчык болуп иштеген јаанакка огород ажын отургузарга болужып

тургандар. Балдар үренди кичинек горшочектерге отургузала, ошонг десе грядкаларга отургузып тургандар. Онын кийининде десе жаш өзүмдерди болуштоптон сугаргылаган. Сүреен эптү: кажызы ла грядкапа суулу болуштоп экелеле, сугарып турар — кем свёкланы, кем морковъты, кем капустаны.

Балдарга да жилбүлү, өзүмдер де сүүнет, — жакшы өзүп, чечектеп турат. Наташа ла онын үүрелери огурчындар сугаргандар. Олор огурчындардын алтын өңдү чечектерин сүреен сүүп тургандар.

Кенетийин балдарга айттылар: «Балдар, жайгы лагерьге шыйдынаар. Карагай агаштын ортозына, кумакту жараттарга, кап-ару сууга барарыс».

Балдар шыйдынарга жүгүрдилер, Наташа десе—ончолорынан түргөн жүгүргөн, грядкада бойынын болуштобын да ундып салган. Болуштоп онойдо ло артып калган.

II.

Жайдын учында балдар жанып келеле, огородко бардылар. Ой, мында канча жүзүн аш өзүп калган! Кызыл свёкла да, жажыл капуста да, сары тыква да. Огурчындардын көбин! Эмди бойын-дыйын да, өскө дө балдардыйын танып болбозың! Бастыра бұри өрүлижиң калган, — кем кажызын отургускан, кем кажызын сугарган, барып тап.

Кенетийин жаанак Наташаны кычырды:

— Наташа! Бойыңнын огурчыныңды келип көр!

— Кайда ол?

— Бери келип көр.

Наташа көрөр болзо: грядканын үстүндө онын ундып салган болуштобы жадыры, ичинде десе огурчын өзүп калган. Сүреен жаан, болуштоптын ичинде кокус жер де артпаган!

— Көрзөң, кандый эптү жадып алган: жылу да, жарык та, чымылдар да тиштебей жат — деп, жаанак каткырат.

Балдар десе ондоп болбой турдылар: ондый жаан огурчын болуштоптын чичке оозына канайып кирип калды не?

— **Наташа**, а Наташа, сен болуштопто огурчынды канайып өскүрип алдың?

Наташа десе бойы да билбей жат. Жангыс ла колдорун жайа тудат:

— Мен нени де этпегем. Оноор ол бойы кирип алган. Мен онойып кирип болбос эдим.

Сүмелү ле огурчын! Ондый огурчынды жиирге де ачимчылу. Оны грядкадан үзеле, тирү балыктарлу аквариумдар, куш-каштарлу клеткалар, конгустардын ла көбөлөктөрдиг коллекциялары ла кайкамчылу өскө дө немелер болгон кыпка салып койдылар.

Ончолоры огурчынды көрүп, каткырып тургандар. Ол ондо сүреен чүмеркеп отурат, канайып кирип алганын десе айтпайт. Солун ла огурчын!

Сананып табыгар: болуштопко ол канайып кирип алган?

Сурактар ла жакылта.

1. Детсадтың балдары кемге, нени эдерге болужып тургандар?
2. Олор жаш өзүмдерди неден сугаргылаган?
3. Наташа ла онын үүрелери нени сугаргандар?
4. Балдарды кайдаар барарга шыйдынзын дедилер?
5. Жанып келеле, балдар огородто кандый солун немелер көрдилер? Наташаның болуштобынын ичинде не өзүп калган?
6. Жаан огурчын болуштоптын ичине канайып кирип калганын слер жртап беригер.

Школдың огородынан.

Баштапкы сентябрь келди. Школдо үредү башталды. Школдың огородынан аш жуунадар ой жетти. Бастыра класстар огород өзүмдерининг выставказын белетегилей берди. Кажы ла класс бойынын ижи ле аярып көргөни керегинде доклад белетеди.

Выставка болор күнде столдордың үс-түнде сары тыквалар да, жажыл кабачоктор до, кызыл помидорлор до жаттылар.

Жаан-жаан картошколор кызыл свёклала, ак ачу чалканла, сары тату чалканла коштой жатты. Тудамдап буулаган редискалар кабачоктордың үстүнде кызарып жаткылады. Шили банкалардан мырчактын, фасольдың, күнкузуктын үрендери көрүнгилейт. Бис эн жаан сарызымак-кызыл морковьты сырагай ла иле жерге салып койдыс. Столдың үстүндеги ончо немелерди айландыра тегерийте салып койгон жажыл салат жатты.

Үренчиктер докладтарын ээчий-деечий кычырып турдылар.

Үрендеген кийининде бир ай болуп редис жаанап өзүп калган деп, экинчи класстын үренчиктери жуучындадылар. Вы-

ставкага олоҗ јай туркунына экиҗчи катап өскүрип алган редисти экелгендер.

Бистинг үчинчи класс морковьты канайда суйуда јулатаны керегинде бойынын ченемелин куучындап берди. Бис чыгып келген морковьты бастыразын өзөргө артыскан эмезис деп айтты. Бис көп морковьторды јулуп салганыс. Морковьтордын ортозын бис 10—12 сантиметрден болгодый эдип суйутканыс. Кезик морковьты бис суйуда јулбаганыс, мында бүткен морковь оок болгон. Морковьторго јер једишпей турган, олоҗ бирүзи бирүзинен курсақты, чыкты, күннин чоҗын блаажып турган. Онын учун олоҗдын ончозынын тазылдары чичке болуп калган. Јулукту, јоон тазылдар бүтсин деп, морковьты суйуда јулуп турар керек деп бис бу ченемелден билип алганыс. От өлөңдөр морковьты база кыстап јат, онон курсақты, чыкты, күннин чоҗын блаажып турат, онын учун от өлөңдөрдү одоп турар керек.

Бис мырчак керегинде нени билип алганысты база айдып бердис.

Мырчакты үрендегени астамду, ненин учун дезе бир мырчактаң чыккан өзүмнүн сабы айрыланып өзөт. Кажы ла айрызында чечек болор, чечектең кабык өзүп келер, кабыкта дезе беш мырчактаң ас болбос. Јерге отургускан бир мырчактаң канча мырчак бүткенин бис тоолобоҗоныс, је оны эзенде кыйалта јок тоолоорго сөзис бердис.

Сурактар ла јакылта.

1. Школдын огородинан аш јуунадарын балдар качан баштадылар?
2. Олоҗ выставкага нени экелдилер?
3. Редисти балдар јай туркунына канча катап өскүрип алгандар?
4. Балдар морковьты канайда кичеегендер, кандый түжүм алгандар?
5. Бойыгардын огородыгарда морковь үрендеп, ченемел өткүригер.

Јакылта.

Тату чалканның, мырчактың, капустанын, огурчыннын, редистинг, салаттың, фасольдын, согононын, помидордын, картошканың улус незин јип јат, айдып беригер.

Керектү сөстөр: тазылдарын, клубеньдерин, жалбырактарын, үре-
нин, плодторын.

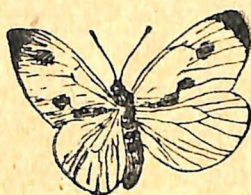
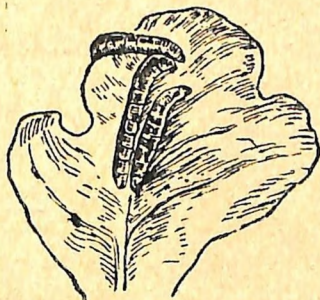
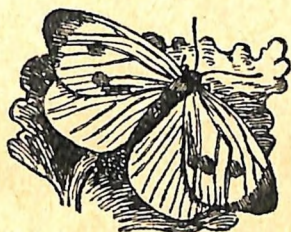
Капустаның көбөлөги.

Уулчак огородтон ак көбөлөк тудуп алала, адазына экелди.

— Бу сүрекей каршулу көбөлөк, ондый көбөлөктөр көп
ёссө, бистинг капустаны үзе жип салар! — деп, адазы айтты.

— Бу көбөлөк ондый ачап па? — деп, уулчак сурады.

— Көбөлөк бойы эмес, онын жымыртказынан чыккан гу-
сеница деп кичинек курттар сүрекей ачап — деп, адазы каруу-
зын берди.

Гусеница деп курт сүрекей жимекей: онын эдип турган ижи
— жагыс ла курсак жири ле жаанап өзөри. Ол курт жаанап өзөлө,
куколка боло берет. Куколка курсак та жибей, суу да ичпей,
кыймык жок жадат, онын кийининде дезе оног бу мындый ак
көбөлөк учуп чыгар.

Кандый ла көбөлөк онойып өзөр: жымырткадаг көбөлөк болор, көбөлөк десе жымыртка салала, кандый бир жалбыракта өлүп калар.

К. Ушинский.

Сурактар ла жакылта.

1. Капустанын көбөлөгүн уулчактын адазы ненин учун каршулу көбөлөк деп айтты?

2. Көбөлөк канайда өзүп турганын куучындап беригер:

а) Көбөлөк жымырткалар салып жат. б) Жымырткалардан ... чыгып келер.

Өштү ле наҗы.

Өлөңнүн жалбырактарында эмесе саптарында кичинек курт-конус жүргенин көрдигер бе? Оны айкап көрөгө дөкүч: онын өңи торт ло өлөңнүн өңиндй. Ол курт-конусты күйө деп адайтат. Ол бойы кичинек те болзо, сүреен жаан каршу жетирет. Күйө өзүмдердин жулугын сорып жат, онон улам өзүмдөр кургап калат.

Огородто күйө капустаны, тату чалканды, шпинатты үреп жат. Күйеле тарты-жарга күч—огородто ол сүрекей көп болуп жат. Олор капустанын жалбырактарына отуруп алганда, капустанын үстүнө күл ургандый көрүнөт.

Самынду суула үлүштеген бөслө капустанын жалбырактарын арчып туругар.

Күйенин өштүзи бар. Оны бойыгарга наҗы эдип аларга кичинек көрүгө. Кичинек чоокыр конустарды тудуп алыгар. Олорды таныырпа женил. Олордын сырты кызыл, жалтыркай, толбулу. Бу — барынтычы конустар. Олор курт-конустарды жип жат. Олорды тудуп алала, огородко божодып нйзегер, олор жимекей күйени жоголтып турар.

Сурактар.

1. Статья ненинг учун «Өштү ле на́йы» деп адалган?
2. Капустанын рассадазына ла өскө дө өзүмдерге күйе кандый каршу жетирет?
3. Күйеле тартыжарга ненинг учун күч?
4. Огород ажына каршу жетирип турган курт-конустарла тартыжарга слер кандый нш өткүрүп туругар?

Огородтын өштүлери ле на́йылары.

Чоокыр конус, капустанын көбөлөги, кара бака, күйе, баарчыктар, көктөш.

Озо баштап огородтын өштүлерин, онын кийининде на́йыларын адап беригер.

Кара бака бир часка одуска жуук курттарды жоголтот.
Кара баканы өлтүрбегер!

Гусеницалар жылдыг сайын көп миллион салковойго каршу жетирет. Кушкаштар ума жок көп гусеницаларды жигилеп жат. Балдар, кушкаштардыг уйазын чачпагар!

Жакылталар.

1. Иштенерге керектү немелерди журукта турганы аайынча тоолоп айдып беригер.
2. Бу немелердин кажызы огород ижине керектү?
3. Олордын кажызы ла кандый ишке керектү?

Тем дектезе: Малтала кезер.

Кышкы помидорлор.

— Кандый-ондый кышкы помидорлор? — деп, слер кай-кап сураарыгар.

Je онызы чын. Бир школдын үренчиктери кышкы өйдө ондый помидорлорды, жайгыдагызындый ок, амтанду кызыл помидорлорды өскүргилеп алган.

Керек мындый болгон. Август айдын учында үренчиктер помидордын калганчы түжүмин жуунадып алгандар. Je помидордын төстөрү бир де эмеш чалдыккалак, жажыл бойынча тургулаган, оморды жулуп чачарга да ачу болгон.

— Оморды омон ары өскүреле, түжүмин кышкыда аларга ченеп көрзө кайдар? — деп, балдардын бирүзи айтты.

— Чындап та дезен! Ченеп көрөликтер — деп, ончолоры айдышты.

Керек чөрчөктө лө түргөн бүдүп жат, чын жүрүмдө десе оны бүдүрерге көп күч саларга келижет. Же айткан сөзинен жана баспас, турумкай балдар бойынын амадузына жедит алар. Ол школдын балдары десе шак ондый балдар болгон.

Олор помидордын эн жакшы айрыларын ээй тудуп, жерге отургузып салдылар. Айрылардын бүктөлгөн жеринен жаңы тазылдар чыгып келген. Тазылданган айрыларды помидордын төс сабынан айрыйла, үрөнчиктер оларды горшочектерге отургускылады, горшочектерден десе жакшы тобракту кайырчактарга отургузып койдылар.

Жакшы кичееп көргөн шылтузында помидорлор до жакшы өзүп, чечектеп, көп ашту боло берген. Анча-мынча ой өтти, помидорлор кызарып, быжып келди. Кышкыда, тышкары шуурган шууруп, сооктор тызырап турган өйдө, бойлоры өскүрүп алган помидорлорды жиирден болгой, көрөргө дө жакшы.

Сурактар ла жакылта.

1. Помидордын калганчы түжүмин балдар качан жуунадып алдылар?
2. Помидордын төстөри кандый тургулаган?
3. Балдар олорло нени эдерге сананып алдылар?
4. Балдар кышкы помидорлорды канайып өскүргени керегинде айдылган жерди куучыннан табала, катап кычырыгар.

* * *

Ус колдын күчине багып,
ар-бүткен быжу кубулар.
Түндүк жаар буудай базат,
түштүк жаар картошко барат.
Түштүктөн келген фрукталар
Түндүк полярный кругка жедер.

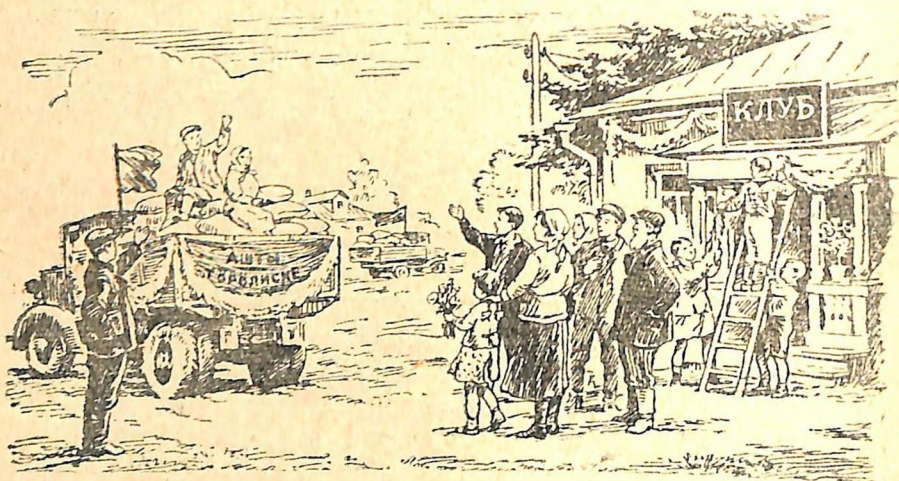
Н. А р т ю х о в.

Калганчы обоз.

«Яңы жүрүм» колхозтын колхозчылары нак, жөлтү иштеп жадылар. Олор кыраларынан бийик түжүмдү аш жуунададылар.

Бүгүн городко калганчы обоз атанып жат. Государствого аш табыштырар планын колхоз бу да жылда ойиненг озо бүдүрген.

Бойынын төрөл колхозына үренчиктер де жаан болужын жетирип турулар. Жайгыда олор кыра одоп, огород сугарып, аш малды кичееп көрүп, көп тоолу жаан улусты уур иштерге тургузар арга берген.

Бүгүн, городко аш тартып апараткан калганчы обозты үйде-жер күнде, олор канайып энчигип отуратан эди! Пионерлер ле үренчиктер плакаттар, кычырулар бичип, колхозтын клубын кееркедип ле онон до өскө иш бүдүрил турулар. Энирде дезе олор жаан улуска аштын түжүмине учурлаган концерт көргүзип берер.

Сурактар ла жакылта.

1. «Яңы жүрүм» колхозтын колхозчылары канайып иштеп жадылар?
2. Олор кыраларынан кандый аш жуунададылар?
3. Городко кандый обоз атанат? Нени тартып апараткан обоз?
4. Балдар төрөл колхозына, жаан улуска канайып болужып турганы керегинде куучындап беригер.

К Ы С.

Күстин башталганы.

Уйкулу кыраның үстүлө
өлөңгүнн тоозыны учат.
Кажы ла көзнөк алдында
белелер кызарып турат.
Пөтүгештер эртең тура
тунгак, үндерилен эдет.
Тамыраган оок жанмыр
күстин күндерилен келет.
Жер сүрерге атанып,
тракторист кожондойт.
Күскү байрамга шыйдынып,
ижиле улус оморкойт.

А. Твардовский.

Кеп сөс.

Јас чечегиле јараш, күс түжүмиле јараш.

Учуп барар алдында.

Кўс жууктап келгенде, көп куштар үүрлежип, бойына кур-асак бедиреп, ағаштарла, јаландарла учулап јүрет.

Үүрге канча ла кире көп куштар кожулганы јакшы. Јүс эжер көс өштүни каруулдайт, јүс чокуш табаруны кайра со-горго белен. Өштүни эң озо көргөн куш чыйкылдап, ончолоры туш-башка качсын деп сыгырып ийет. Бирүзи јеткерге кирзе, өскөлөри тал-табыш чыгарат.

Үүрде бойынын ээжизи бар: бирүзи ончолоры учун, ончо-лоры бирүзи учун.

Јакылталар.

1. Үүр куштарда кандый ээжилер барын тоолоп айдып беригер.

2. Карлагаштар, турналар ла кастар канайда учулап турганын ай-дып беригер:

Карлагаштар ...
учуп барат.

Турналар ...
учуп барат.

Кастар ... учуп
барат.

Керектү сөстөр: ээчий-деечий, толыкталып, үүрле.

Турна.

I.

Вованы карган таадазы сары танда ойгосты.

— Тур, калшай тур! Көрзөң, биске кандый айылчылар је-дип келгендер! Туку-туку ол — деди.

— Ол турналар — деп, таадазы айтты. — Турналар. Көр-зөң, жылу јерлер јаар баргылап јат. Јолой бистинг јаныстагы саста амырагылаган.

— Слер, таада, мени эмеш эрте не ойгосподыгар? — деп, Вова айтты. — Мен көрбөгөм...

Турналар десе сыраңгай жабыс учуп бараткандар.

— Колхозтын кыразына отура бердилер! Ондо жуунадылбаган сноптор бар — деп, таадазы чочый берди. — Ашты жигилеп салар, чыгым болор... Акыр, мен оларды мылтыктан үркүдип көрөйин!

II.

— Акыраар, таада, атпагар — деп, Вова шымыранды. — Мен оларды эмеш көрүп алайын.

Вова арба үрендеген кыра жаар жүгүрдү. Ол жуукага тоголонып түшти, ондо десе уактар, тегенектер, чалканчак... Онон

ары Вова жылып барды. Чик, чик, чик! — деп табыш угулды. Онызы арба чокып турган турналардын чокуштары тарсылдаганы.

Вова уактардын ортозынан бажын көдүрүп ийди, — онын жүреги торт секирип тургандый болды.

— Турналар бу! Кандый жуук, кандый кайкамчылу куш-
3 Кычырар бичик, 2 кл.

тар! Буттары, буттары десе — узун аяштар ошкош! Куйруктары быжыраш.

Кенетийин бир турна кыйгырып ийди. Турналар ончозы канаттарыла согунып ийдилер. Кезик турналар учуп чыктылар, кезиктери учарга турдылар.

Бу тушта Вова жуукадан чыга коноло, үүр жаар жүгүрди.

III.

Турналар турган ла жеринен учуп чыгатан эмес. Баштап секирип жүгүргилейт. Бир турна жүгүрүп барадала, болчоктоп салган ашка тужакталып калган. Ол тужактап турган аштан айрылып ла аларда, Вова оны будынанг тудуп алды.

Турна тап этти. Вова жыгыла берди, чагчактарын сыйраттып алды, же турнаны божотподы.

— Тудуп алдым, тудуп алдым!

Турна десе Вованын магдайына кенетийин чокып ийди. Вованын көстөри торт караңгуйлай берди. Вова турнанын чокужынанг тудуп аларга сананды. Турна десе онын сабарларына чокып ийди, онын бойынын сүүри тумчугыла келишкенче ле чокый берди...

IV.

— Капшай, таада! Капшай! — деп, Вова кыйгырды.

Таадазы жүгүрүп келди, турнаны канаттарынанг тудуп ала-ла, айтты:

— Ол сени өлтүрө де чокып салар эди. Көрсөң — көзүңдү арай ла ойбогон. Будын божотсон. Мен тудуп турум.

Турна эптенип алаала, өбөгөндү база чокып ийди.

Карган өбөгөн пиджатын чечип, турнанын бажын ороп ийди.

— Эмди ол жобожый берер — деп, өбөгөн айтты. — Же, турнаңды айылыңа жединип апар.

V.

Пиджактын алдынан турна кенетийин комыдалду үнденип ийди. Учуп бараткан турналар база онойдо үнденип ийдилер.

— Көрзөг, јакшылажып турулар — деп, өбөгөн айтты. — Куштар да болзо, билгилеп јат...

Вованың јүрегі сыстай берди. Ол өрө көрди. Турналар толықталып алып, ыраакта учуп бараттылар. Јаңы чыгып келген күннинг чогына олардың канаттары кыскылтым өңдү көрүнөт.

Вова айтты:

— Таада, оның нөкөрлөри жүре берер бе?

— Јүре бербей база.

— Таада, бу турнаны божодып ийзе кайдар?

— Айдарда не туткан? — деп, таадазы кайкады. — Онон кандый шыра көргөн. Ого жүк деревнеде улуска көргүссен.

— Кийининде ол нөкөрлөрине једижип болбос.

— Је бойың бил. Сен тудуп алган, куш сениң.

— Таада, божодып ийелик, барзын ол.

VI.

Вова турнаың бажынаң пиджакты алып ийди.

Баштап тарыйын турна кыймык јок турды, онон ичкери секирип ийди, канаттарыла тың талбып ийеле, учуп чыкты, куркулдап, бойының үүрининг кийининен түрген уча берди.

Вова оны ээчий узак көрүп турды.

— Тенегеш! — деп, таадазы кимиренди, бойы дезе Вованың бажың эрке сыймап турды.

Н. Б ы л ь е в.

Сурактар ла јакыкталар.

1. Таадазы Вованы нениң учун эрте ойгоскон?

2. Турналар керегинде: олардың буттары, куйруктары кандый керегинде — бичигенин такып кычырыгар.

3. Вова турнаны канайып тудуп алды?

4. Вова оны нениң учун божодып ийди?

5. Таадазы Вованың бажын нениң учун эрке сыймады?

6. Куучынның кажы ла бөлүгине бажалыктар талдап алыгар: «Турналар арба јулмаштап турулар»; «Турна бойының үүрининг кийининен түрген уча берди»; «Вова турнаны будынан тудуп алды»; «Турналар колхоз-тың кыразына отурдылар»; «Турналар јакшылажып турулар»; «Карган өбөгөн турнаны канаттарынан тудуп алды».

КҮС.

Карлапаштар уча берген,
кече эрте таңла
ту ол кырдын үстүндө
элбегдежип, таандар
учуп тургандар.
Энгирден ала уйку келет,
тышкары карачкы,
кургак бүр жерге түжет,
түндө салкын ятыйланып,
көзнөк шыгыратты.
Кар-шуурганга удура
барган кижиге торт эмей!
Чочыгандый куркулдап,
узун бутту турналар
түштүк жерге ууланат.

А. Фет.

Жакылта.

Карлагаштар керегинде, бүр түшкени керегинде, күскү салкын кере-
гинде, турналар учуп барганы керегинде канайда айдылганын кычырыгар.

Ачап чай.

(Чөрчөк.)

I.

Сары күс келерде, канча куштар кара жыштыг жаказына жуулдылар. Олорго эмди жылу жерге барар ой жеткен. Жети күннинг туркунына жуулып, бойы бойлорын кыйгырыжып турдылар.

— Ончозы мында ба? Көдүрө жуулган ба? База кем келбеген?

Онойдо жоктонып келерде, жаңыс чай жок болды.

II.

Мүркүт жаш күртүккө чайды барып экел деп, жакытта берди. Күртүк канадыла сыгырып, койу мөштү өзөккө једип келди. Көрөр болзо: чай мөштөрдиг төзинде түшкүн тобого терип, оны сайлап, жыргап јаткан эмтир.

— Күндүлү најым чай! Бис ончобыс жылу жерге барарга жуулдыбыс. Слерди јетинчи күн сакып јадыбыс.

— Је-је, тегин жерге балырашпагар! Жылу жерге барарга мендеш јок. Мындагы кузуктыг көбизин көр! Ондый көп куракты таштап ийеле, канайып баратан?

Күртүк ойто кара жыштыг жаказына једип келди.

— Чай кузук чертип отуры, учарга бир де кичү мендеп турганы јок — деп, күртүк мүркүтке айтты.

III.

Экинчизин мүркүт түрген учушту карчаганы ийди. Карчага јаан жышка једеле, тенери түбинег көрүп турар болзо, чай жоон мөштинг төзинде кузук чертип, чокужын тазырадып, кыжырадып отуры.

— Ой, чай, жылу жерге барар ой жеткен!

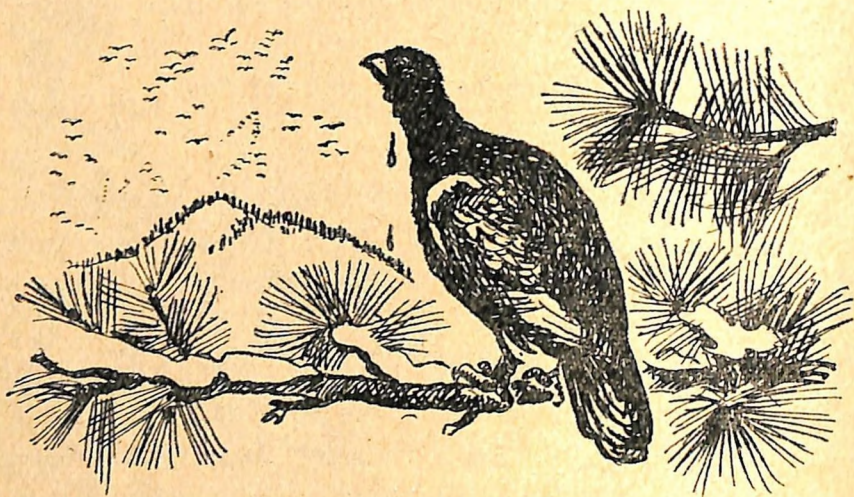
— Болор, болор, тегин жерге мендебегер! — чай кыжырап чыкты. — Сондобозыбыс. Узак јорыкка баргалакта, эмеш ажанып албай.

Адакы учында мўркўт чугулданала, канча куштарды баштап, жылу јерди кўстўп, учуп ийди.

IV.

Чай дезе кузукты база јети кўн чертти. Сегизинчи кўнде јаан ўшкўрди, чокужын канадына јазап арчып алды.

— Јок, кўдўре кузукты јиирге кўн јетпес туру — чай бойына айтты. — Тийиндерге артыспаганча болбос јат.

Ол кара жыштын жаказына учуп келди. Бу не болгон?

Мўштўрдин бўри ончозы јерге тўгўлип калган, ончозы куу шыйдам будактар сыгырыжып тургулады. Ол кайткан дезе, канча куштар эки неделеге чайды сакуп отурарда, ўзе јигилеп салган эмтир. Агаштардын тўзин кўрўр болзо, торт ло кар ош-кош, апагаш. Онызы не дезе, он торт кўнге канча куштар чайды сакуп отурала, канча јунгын тўккўн эмтир.

Чай ачу-корон ыйлады, чокужыла кыјыратты.

Ол тўккўн изў јаштап улам чайдын кўзи эбиреде кызарып калды.

Сурактар ла јакылталар.

1. Куштар кайдаар учуп барарга јуулыжып алдылар?
2. Қандый куш келбей артып калган? Ол нени эдип отурган?

3. Чайды барып экелерге мўркўт баштап тарыйын кандый кушты, экинчизин кандый кушты ийди?

4. Учы-учында ачап чайла не болды?

5. Кажы ла бөлўкке бажалык сананып алыгар. Чөрчөкти куучындап беригер.

6. Бирўгер автор, бирўгер кўртўк, бирўгер чай, бирўгер карчага болуп чөрчөкти кычырыгар.

Бижечи тўлкў.

(Анчынын куучыны.)

I.

Кандый жаман кўн! Жаңмыр, балкаш, соок! Мындый кўнде киленкей киж ийдин де айылдан чыгарбас.

Мен де бойымнын ийдимди божотпоско сананып алгам: айылдын ичинде жылынып отурпай. Бойым да чыкпаска тургам. Же мындый кўнде жаң-куш нени эдип турганын көрөргө јилбўлў. Мылтыгымды ла бинокльды алып, жыту кийинеле, бөрўгимди кептей кийип, ары болдым.

Деревненин учына чыгып ла желеле, көрөр болзом — тўлкў! Чычкандап јат — чычкандар тудат. Ажын кезип койгон кырала јемзенип јўрет, белин коркойтып, бажын ла куйрутын јерге јаба тудуп иалган, төрт ло карамыс ошкош!

База ла көрзём, јадып алды, кулактары тўп-тўс—жылып барды: јаланнын чычкандарын сезип ийген ошкош. Бу ойдө чычкандар ичегенинен улам сайын чыгып, кышка аш белетеп турат.

Кенетийин тўлкў кийин табаштарына туруп чыгала, алын табаштарыла, тумчугыла јерге тўртўлип, мыйрас этти, саң-өрө кара болчок неме — чычкан учуп чыкты. Тўлкў тиштерин ырсайтып, оозын ачала, чычканды јерге тўжўрбей тудуп алды. Чайнабаган да, бўткўлинче јудуп ийген.

Кенетийин бижелей берди!

Төрт будыла секирип турат. База көрзём, жаңыс кийин буг-

тарыла секирет, цирктеги ийт чилеп: өрө-төмөн, өрө-төмөн! Куйругуң булагдадат, кичеенгенинги тилин де чыгарып алган.

Мен балкашка жадып алып, узак ајыктап јаттым. Кулагым торт јерге јаба — оның табаштарыла тибиреткенин тыгдайдым.

Је незин бијелейт — ондобойдым! Мындый јут күнде јүк ле үйде, јылу кургак ичегенде, отурбай. Ол дезе нени кылынбайт деер, буттарыла туқ-тук! тук-тук! эдип турат. Бойы дезе төмөн көрөт. Нени-нени көрүп ийди эмеш пе?

Мен бут бажына туруп чыктым. Түлкү мени көрүп ийеле, үрүп ийди, коркыган бойынча тилин тиштеп алган болгодый. Јыраалар ортозына сурт эткенин лаптап көрбөй дө калдым!

II.

Мен кырала, түлкү чилеп ок, буттарым алдына көрүп бардым. Соңуркап көргөдий бир де неме јок: жаңмырга јилдиреп калган јер, аштыг кызыл-сары төстөри.

Мен база, түлкү чилеп, жадып алдым: нени-нени көрүп алар болорым ба?

Көрзөм: чычкандардын ичегендери көп эмтир. Уксам: ичегендеринде чычкандар чыйкылдажат.

Мен бут бажына туруп чыгала, түлкүниң бијезин бијелей бердим! Жаңыс јерде секирип, буттарымла тибиредип турдым, јүк ле тилимди чыгарбадым.

Коркып-чочып калган чычкандар јердинг алдынан магтажып чыкканын көргөн болзогор! Ары-бери магтажып, бирүзи бирүзине табарып, чыйкылдажып турат...

Түлкүниң кандый керегин үрегенимди жаңы ла ондодым. Чычкандарды јыргадарга бијелеген эмес, оларды ичегендеринен сүрген эмтир.

Мында ол макалу тойлоп алар эди!

Эрикчил јут та күнде, сүүнчилү ле јилбүлү көп немелер болотон эмтир.

— Мен жагмырды да, соокты да ундыйла, онон ары бардым. Ийдиме де киледим: мен оны тегин жерге үйде артыргам. Бараксан эмди жылуда, айыл ичинде отуруп јат. Ого сүреен эрикчил болор!

Н. С л а д к о в .

Сурактар.

1. Куучында жылдыг кандый өйи керегинде айдылат? Күн кандый болгон?
2. Анчы баштап тарыйын нени эдерге турган, онын кийининде нени сананып алды?
3. Кырада ол нени көрүп ийди?
4. Түлкү кырада нени эдип жүрген? Ол нениг учун бијелеп турды?
5. Түлкү керегинде слер кандый кеп сөстөр билеригер, айдып беригер.

Јалаңда чамча канайда өскөн.

I.

Адазы оок јалтыркай үренди ууштап, јалаңга чачып турганын Таня көрөлө, адазынан сурады:

— Ада, слер нени эдип туругар?

— Күдели чачып турум, кызычагым, өзүп чыкса, сеге ле Васюткага чамча болор.

Чамча јалаңда өскөнүн качан да көрбөгөм деп, Таня сананды.

Эки неделениг бажында јалаң јажыл торко өлөңлө бүркелерде:

«Менде ондый јакшы чамча болгон болзо» — деп, Таня сананды.

Танянын энези ле эжелери күделини одоорго бир-эки катап барып жүргендер, олар жүрген ле сайын Таняга мынайда айдып турдылар:

— Сенде јакшынак чамча болор!

База бир канча недеге өтти; кырадагы өлөң көдүрилип чыкты, чанкыр чечектер көрүнди.

«Вася карындажымнын көзи ондый, је ондый чамчаны мен кемде де көрбөдим» — деп, Таня сананды.

Күделинин чечектери түжүп каларда, олардын ордында ја-

жыл болчоктор көрүнип келди. Күделинин болчок баштары кызырып, кургап каларда, энези, Таня ла эжелери бастыра күделини тазылыла жулуп, сноптоп буулайла, кургадарга тургузып салдылар.

II.

Күдели кургаган кийининде, онын баштарын кезип ийдилер, онын кийининде бажын кескен снопторды сууга салала, суунун үстүнө кайкалабазын деп, үстүнгө таштарла базырып койдылар.

Таня онын чамчазын сууга канайда чөңдирип турганын кунукчыл көрди. Эжелери ого база ла айттылар: «Сенде, Таня, jakшынак чамча болор!»

Эки неделенин бажында күделини суудаг чыгарып, кургадала, идиргенде досколо соктылар, онын кийининде тышкары, күделинин сөөктөри туш-башка чачылганча, кактадылар. Кактап божойло, торкодый жымжак болгончо, темир таракла тарадылар. «Сенде jakшынак чамча болор» — деп, эжелери база ла катап Таняпа айттылар. «Je бу кандый мындый чамча? Бу Васянын чачтарына түнгөй, чамчага түнгөй неме эмес эмтир» — деп, Таня куучынданып турды.

III.

Узун кышкы энгирлер келди. Танянын эжелери күделини таракка илип алала, онок учуктар иргиледи. «Учуктары бу, чамчазы кайда?» — деп сурак Таняга амыр бербей турды.

Кыш, яс, јай өдө берди — күс келди. Адазы туранын ичине кеден соготон кросна деп апаш тургусты, ого иирген учуктарды керий тартала, эжелери кеден соктылар. Челнок учуктардын ортозыла түрген-түрген жүгүрүп турды, учуктардан канайып кеден болуп турганын Таня бойы јангы ла көрди.

Кеден бүткен кийининде, оны карга жайып, соокко тонгыргылады, жаскыда дезе оны өлөнгө жайып, үстүнө суу чачып турдылар.

Боро кеден ак өңдү боло берди.

База ла кыш келди. Энези кеденнен чамчалар кести. Эжелери чамчалар көктөп, байрам күнде Таняга ла Васяга, кар ошкөш, апагаш чамчалар кийдирип бердилер.

К. У ш и н с к и й.

Жакылта.

Танянын төрөөндөри күделини канайда өскүргенин, канайда иштегенин ле күделиден кеденди канайда эдип алганын куучындап беригер.

Күделини эмди канайда өскүрүп ле иштеп жат.

1.

Азыйда улус күделини өскүрүп, кеден согуп аларга узак ой өткүрүп, көп күч салатан — олор ончо ишти машина жокко, колло бүдүрөтөн.

Эмди колхозчылар күделинин бай түжүмүн жууп алгылайт, ойди ле күчти дезе, озогызына көрө, ас кородот.

Танянын адазы бойынын кыразын арык ат жеккен коомой салдала сүрөтөн, үренди кырага ууштап чачатан. Эмди колхозтор жалаңдарын тракторло сүрүп жадылар. Тракторго бир канча салда колбоштырып жат. Күделини дезе тракторго колбоп койгон сеялкала үрендегилейт.

Танянын адазынын кыразында күдели текши өзүп чыкпайтан, кезик жерде койу, кезик жерде бир де неме жок: оны одоорго до күч болгон.

Колхозтын жалаңдарында күдели түс жолдорло өзөт. Жолдордын ортозында өскөн от өлөңди одоорго до эптү. Балдардын чаңкыр көстөриндий чечектү бийик жажыл күделиле бүркөлгөн жалаңдарды көрөргө дө жараш.

Жайдын учында колхозчылар күделини жуунадып жат.

Аңгылу машина күделинин болчок баштарын сабынан

үзүп, күделиниг үренин от өлөнгөн арутап, сортировать эдиги турат.

Күделиниг сабын жымжада базып кактайтан база өскө машиналар бар.

Күделиниг бай түжүмин жунадып аларга, эрчимдү иш ле билгир болор керек.

Бийик түжүм аларыныг атту-чуулу устары бисте жылдан жылга там ла көптөйт.

II.

Таняныг энези ле эжелери күделини таракка илип, учук ииретендер. Иш уур болгон. Түн-түш ииргилейтен. Күскүде ле кышкыда учук иирер керек, эрте жаста дезе кеден согор керек болгон. Өчөмик отту тураныг ичинде ииргилеп, уйуктабаска узун кожондор кожондогылайт. Эмди дезе иирерге белетеп койгон күделини озо баштап учук иирер фабрикага, оныг кийининде кеден согор фабрикага аткарып жат.

Кеден согор улус жап-жарык тураныг ичинде жаңыс өйдө бир канча машиналарла иштегилейт. Озодогы агаш станокло сокконына көрө, эмдиги кеден согор машиналар бир канча каттап түрген согот.

Бастыра Советский ороонго керектү кеденди фабрикаларда сүреен көп согуп чыгарат.

Сурактар.

1. Күделини эмди канайда өскүргилейт?
2. Кеден согорго оны канайда белетеп жат?
3. Кеденди эмди канайда согуп жат?

Күс.

I.

Кара жинжиле кееркедилген, быыраш арчын карды сакып болбой турды.

Бир неделениг туркунына картошканыг бүри, отко күйген чилеп, карара берди.

Түжүп калган жалбырактардыг ортозынан подосиновка деп мешкелер каа-жаа көрүнөт. Оны кезип ийзег — тазылы ка-

рара берер. Тийин агаштын жылу көгдөйине жузук тажып алган — тирү, козыр! Күскү соок жаңмырларды сакыйт.

Туранын көзнөктөри терлейт, салкын десе там ла көптөн, тыгыда согуп турат.

II.

Сүрүп койгон кыралардан жолхозчылар калганчы картошканы жуунадып алгандар.

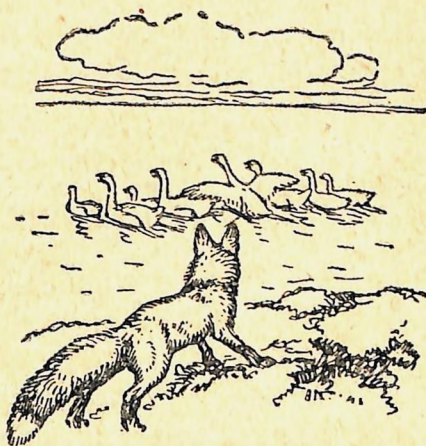
Орой күсте огородтордо капустанын ак-жажыл өгдү уур ко-чандарын кезип турулар.

Агаштын жаказында бийик беле кызарып турганча, жажыл огородтордо баланнын ачу жинлектери, жаркынду жинжи чилеп, кө-рүнип туру.

И. Соколов-Микитов.

Сурактар.

1. Орой күсте ар-бүткен канайда кубулат?
2. Орой күсте огородтын кандый ажын жуунадып жат?

Жагылта.

Бу журуктар аайынча куучын сананып алыгар.

Кышкы айылчылар.

Будактарда жалбырак та жок, жерде жажыл өлөң дө жок.

Күнди тудуш боро булут бөктөп ийди. Күн көрүнбей калды. Куштардын үни угулбай барды. Тенериден үлүш кар түжет. Куштар жажына бердилер — чек жок болуп калгандый.

Агаш ортозында тым. Боро кар карарып калган агаштарга, буурайып калган жерге уур түжет. Жерде жалбырактар чирип жат.

Кар там ла тыгыда жаап жат. Ак кар агаштардын кара будактарын, жерди бүркеп ийди...

Кеткин куштардын калганчылары бойынын чыккан жеринен түргөн баргылайт, биске дезе кышкы айылчылар — ыраак түндүктөгү кожончы кичинек куштар келгилейт. Мында жаңгалбай да бар, кызылтөштөр дө бар. Олор жайгыда түндүктө уйалагандар. Оңдо кышкыда сүреен соок болотон учун, олорго бистинг жерде жылу деп билдирет.

Жаңгалбайлар ольханын ла кайыннын үренин жигилейт. Кызылтөштөр беленинги жиилектерин ле өскө дө жиилектерди жигилейт. Ончолоры тойу кыштайт.

Жакылта.

Бистинг жерге кандый куштар, кайдан, ненинги учун учуп келет, куучындап беригер.

Аспан ла Чымалы.

(Б а с н я.)

Калып жүрөтөн Аспан
жай чыгара кожондоды;
кыштын жедип келгенин
торт сеспей калды.

Јалан јерлер ээн калды;
јайгы кўндер тўгенди,
алдына жирип јадатан
јалбырактар кургады.

Ак карлу кышла кожо
ачана, тўбек тўжўп келди;
Аспан эмди кожондобойт:
ач өзөккө кожондоорго
кемнинг сагыжына киретен! —

Ачанага алдыртып,
Чымалыга ол келди:
— Көөркий кумым, таштаба!
быйан јокко артырба,
јаскы кўндерге јетире
мени азыра, чеберле!

— Кума, сан-башка угулат меге:

жайгыда сен иштединг бе? —

Чымалы оңон сурады.

— Кайдаг ондый неме болотон?

Жымжак өлөн үстүндө

кожон, жыргал токтобойгон,

бажым торт ло тениген.

— Э-э, сен... — Мен иштебей

жай чыгара кожондоп жүргөм.

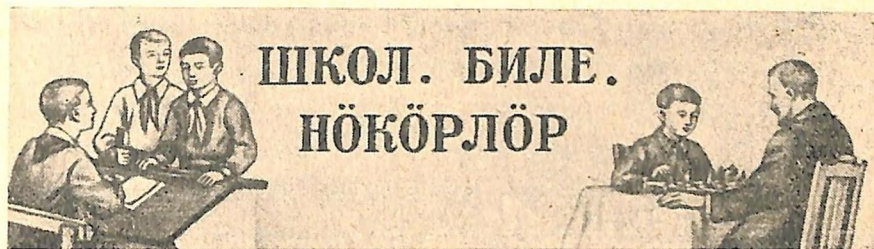
— Кожондогон? Ол до керек:

эмди барып бијеле!

И. Крылов.

Сурактар ла жакылта.

1. Аспан жайды канайда өткүрди?
 2. Кыш келгениле ол не жок артты?
 3. Аспан чымалыга не керектү келди?
 4. Бойынын жайгы жүрүми керегинде ол чымалыга нени куучындады?
 5. Чымалы ого кандый каруу берди?
 6. Берилген эрмектерди баснянын келишкедий сөстөриле солыгар:
 - а) Аспан жайгыда жыргалду жаткан, кыш башталганын сеспей калган;
 - б) жалаңда ээи, тынду неме жок болуп калган, өлөн кургады; в) Аспан эрикти, кунукты.
-

Школдо.

Январь айда эртен тура
карла омок чыкырт угулат —
бистинг төрөл орооныста
балдар школго мендеп барат.
Ару классын балдар сүүйт,
үренип кычырып отурат,
вожатыйла кезикте
келер өйди санаага алынат.
Ийде-күчтү, кеен-јараш
Төрөлининг сүүнчизине
баштапкы ла күндердег ала
балдар јакшы үренер.

Н. З а б и л а.

Ўредүчи.

(Советский Союзтың үч катап Геройынын И. Кожедубтын эске алынганынан.)

Мен ол күнди качан да ундыбазым.

Сүрсен тыг салкынду да, соок то күн болгон. Мен таг
јарыгалакта ойгонып келгем. Тураныг ичи сырагај карагуй
болгон, печкенинг оозында энем нени де иштенип турган. Бу

күнде мени ойгоспоско сананып алган ошкош. Ол меге килеген болор. Јети јашту уулчакты мындый јаман күнде школго ийерге јараар ба? Энем менинг сөзиме јүк арайдан ла јөпсинди. Ол менле блаажып турала, божодып ийди. Мен тожонтып калган тепкишти төмөн тоголонып түжеле, тыныш та алынбай жүгүрдим. Карлу оалкын жүзиме согуп, тумчугымды, јаактарымды ла кулактарымды ужыдып турды.

Онойып школго једип келдим. Школдың трубазынан ыш чөйилип турган, көзнөктөринең дезе бир де неме көрүнбейт — кажайа тонуп калган.

Кирнестеге чыгала, эжикти тартсам — бектү эмтир. Школго барар јолдо до бир де ис јок. Байла, бир де кижиге келбеген. Мен соокко тонгоныма ла ачынганыма ыйладым. Кирнесте де ыйлап турдым. Кенетийин эжик ачылды, бистинг үредүчи Нина Васильевна чыгып келди. Бир колыла бажындагы пладын тудуп, экинчизиле мени кучактап, айтты: «Не болды, Ванюша? Сени кем тарындырды? Мындый соокто школго не келдинг, бүгүн бис үренбей јадыс ине».

Мен дезе унчукпай, жаңыс ла өксөп турдым.

Үредүчи көзимниң јажын арчыйла, мени бойының туразына јединип апарган. Ондо менинг бөрүгимди ле тонымды чечип, кенетийин колдорыла чабынып ийди: «Ой, Ванюша, сенинг кулагың ужуп калган эмтир!» Тышкаартына чыгара жүгүрүп, кар экелеле, менинг кулагымды изигенче ле јышкан. Оның кийинде мени столдың јанына отургузып, изү чай экелеле, чаазынга ороп койгон узун конфет берген.

Мен чайды ичип аларымда, Нина Васильевна мени печкенин јанына отургузып, көп журукту калың бичик береле, айтты:

— Је, сен бүгүн школго жаңыскан келген болзон, мен жаңыс сени ле үредерим. Сен — менинг бастыра классым!

Ол бичик те, бичиктеги журуктар да эмди менинг сагыжыма кирбейт. Бу керек удаан өйдө болгон ине! Нина Васильевнаның айылында меге сүреен јакшы ла болгону сагыжыма ки-

рет. Шуурган токтогончо, бис оныла кожо кычырганыс, бичигенис, тоологоныс.

Мен ле менинг үредүчим ортодо бек најылык ол күннен ала башталган.

Сурактар.

1. Энези уулчагын школго ненинг учун божотпоско турган?
2. Школго уулчак канайда једип алган?
3. Школдын кирнестезинде уулчак ненинг учун ыйлады?
4. Ол күннен ала уулчак үредүчизиле ненинг учун анчадала тыг најылашкан?

Ырысту салым.

Школго кичинек уулчак келди:
турганы ла јети јаш!
Јүзин көрзөг — кемзинчек аайлу,
көстөри — керсү, јараш.
Школдын эжиги ого ачык.
«Кирип үрөн» — деп, энези јакыйт.
Уулчак киргени — баштапкы класс.
Канча класстар оны сакыйт!
Қийис чөйилер, кижии өзөр.
Уулчак јаанаар — сагыш кожулар.
Улус оны эмди үренчик, дешти.
Јаанап келзе, канайда адаар?
Айса инженер дежер, айса поэт дежер,
айса геолог болуп ол үренер,
јердин алдын ла үстүн шинжүлөп,
тузалу немелер бедиреп јүрер.
Кем оны билер? Билерге күч.
Јаанап ла келзе, көрүнер.
Је поэт ажындыра сезет:
Ырысту салым ого берилер.

С. Суризаков.

Коллектив дегени не?

Үренчик урокто үредүчиден сурады:

— Коллектив дегени не?

— Сагып ал, уроктын кийининде јартап айдып берерим — деп, үредүчи айтты.

Уроктор божой берерде, класста отурган балдар ончозы үредүчиле кожо чыгып, школдын эжигинде јаткан карды кўреерге бардылар. Иш јыргалду, нак болгон. Кезиги кўртти кўректерле кўреп, кезиги карды колчанактарла тарткылады.

Балдар кўректерин кирнестенинг јанына салып койоло, буттарынын карын кактап аларда, үредүчи мынайда айтты:

— Јакшы иштедиз! Бу иш јангыс кижиге бир кўнге једер эди, бис ончобыс кожо дезе бир часка бўдүрүп койдыбыс. Улустын биригип иштегенин коллектив деп айдар.

— Айдарда, коллектив дегени бис пе? — деп, үренчик сурады.

— Эйе, бис — школдын иштеер коллективи. Заводто дезе ишмекчилердин коллективи иштеп јат. Улус кожо биригип иштегенде, «олор коллективно (өмө-јөмөлө) иштеп јат» — деп айдыжат. «Қолхоз» — «коллективный хозяйство» — деген сөс мынан табылган.

Сурактар ла јакылта.

1. Балдар школдын эжигинде јаткан карды кўрегени керегинде кычырыгар.

2. Коллективно иштегени јангысқан иштегенинен ненинг учун јеңилде түрген?

3. Слер кандый коллективный иштерде туружып туругар?

Кеп сөстөр.

Өмөлү иш өчпөс учурлу.

Өмөлөжип иштегенинде өөн-бөкөн јок.

Адазы ла уулдары.

(Б а с н я .)

Адазы уулдарына эптү, нак журтагар деп јакарган: олор десе адазынын сөзин укпай турган. Бир катап адазы јалмуур екелдиреле: «Оны сындыраар» — деп айткан.

Уулдар канча ла кире чырмайза да, је јалмуурды сындырып болбогон. Ол тушта адазы јалмуурдын буузын чечип ийеле, бир чырбагалдан сындырыгар деди.

Уулдар чырбагалдарды бирден јенгил сындырып койдылар.

«Слер база ондый: эптү, нак журтаар болзогор, слерди кем де јенгип болбос; керижип, башкаланып турар болзогор, — слерди кандый ла кижиге јенгип салар» — деп, адазы айтты.

Л. Толстой.

Сурактар ла јакылта.

1. Адазы уулдарына нени јакарган?
2. Карындаштар канайып журтаган?
3. Олор јалмуурды ненин учун сындырып болбодылар? Канайып сындырып ийдилер?
4. Адазынын калганчы сөстөрин база катап кычырыгар.

Көк јалбырактар.

Катяда эки јажыл карандаш бар болгон, Ленада десе бир де јажыл карандаш јок.

— Меге јажыл карандаш берзең — деп, Лена Катядаң сурады.

— Энемненг сурап угайын — деп, Катя айтты. Эртезинде эки кызычак школго келди.

— Эненг јөпсинди бе? — деп, Лена сурады. Катя десе үшкүрип ийеле, айтты:

— Энем јөпсингени јөпсинген ле, је мен агамнаң сурабадым.

— Је канайдар агагнаг база сурап ук — деп, Лена айтты.

Катя эртезинде келди.

— Је канайтты, агаг јӧпсинди бе? — деп, Лена сурады.

— Агам јӧпсингени јӧпсинген ле, је сен карандашты сындырып салар болорыг деп коркып турум.

— Мен араай будуурым — деп, Лена айтты.

— Је, карандашты учаба, тыг јаба баспа, оозыга сукпа. Кӧп жураба — деп, Катя јакыды.

Лена айтты:

— Мен јӱк ле агаштардыг јалбырактарын ла јажыл ӧлӧгди жураарым.

— Кӧп жураарга турган эмтиринг — деп, Катя айтты, бойы дезе кабагын жуурат.

Лена Катя јаар кӧрӧлӧ, туура басты. Карандашты албады. Катя алан кайкап, оныг кийининен јӱгӱрди.

— Је сен кайттын? Алзаг!

— Керек јок — деп, Лена каруузын берди.

— Сениг агаштарыгнын јалбырактары не кӧк ӧгдӱ, Леночка? — деп, ӱредӱчи урокто сурады.

— Менде јажыл ӧгдӱ карандаш јок.

— Сен бойыгнын ӱӱренгег не сурап албадын?

Лена унчукпады. Катя дезе кып-кызыл боло береле, айтты:

— Мен карандашты ого бергем, ол дезе албай јат.
Ўредўчи кызычактардын экўлези јаар чике кўрўлў:
— Беретен немени кижии алгадый эди берер керек — деди.
В. Осеева.

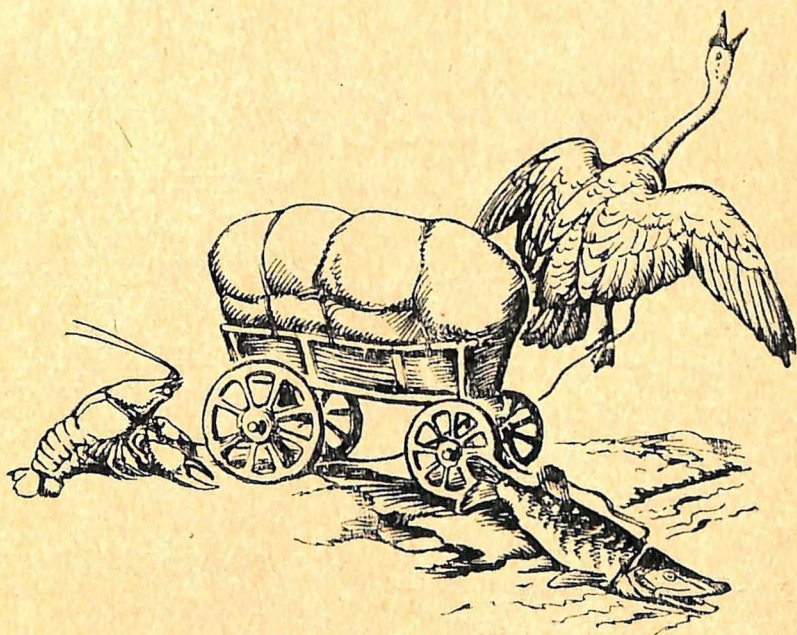
Сурактар ла јакылта.

1. Лена јалбырактарды ненинг учун кўк карандашла будуган?
2. Лена Катядаг карандашты ненинг учун албады?
3. Катянын кандый кылыгы слерге јарабай туру? Нўкўрлўри Катяны јакшы кўрўр бў?
4. Катянын, Ленанын, ўредучинин, автордын айткан сўстўрин бойы-
гар ортодо ўлежип алала, куучынды кычырып беригер.

Чортон, рак ла куу.

(Басня.)

Нўкўрлўр ортодо јўп болбозо,
олордын кереги чек јылбас.
Ондый керектен туза болорын
бир де кижии сакубас.

Чортон, рак ла куу биригип,
кошту абра тартар дешти.
Үчүлези абрага јегинип,
терези сыйрылганча тарткылады.
булут өрө куу јүткүйт,
кедер рак кайра тартат,
чортон дезе суу јаар барат.
Кемизи бурулу, кемизи акту,—
ондо бистинг керегис јок,
байагы абра эмдиге јетире
турган јеринег барган јок.

И. К р ы л о в.

Сурак ла јакылта.

1. Куу, чортон ло рак кошту абраны турган јеринег ненинг учун кыймыктадып болбогондор?
2. Басняда ол керегинде канайда айдылганын кычырып беригер.

Үч нөкөр.

Витя азыгын түжүрип койгон. Јаан переменада ондо балдар ажангылаган, Витя дезе тууразында турган.

— Сен не ажаңбай туруң? — деп, оноң Коля сурады.

— Мен азыгымды түжүрип койгом...

— Коомой-коомой — деп, ак калаштан јаан болчок тиштеп алып, Коля айтты. — Тал түшке јетире эмди де узак ине!

— А сен оны кайда түжүрип салдың? — деп, Миша сурады.

— Билбезим... — деп, Витя араай айдала, туура баштанып алды.

— Сен, байла, карманыңа салып алган, сумкага салар керек ине — деп, Миша айтты.

Володя десе нени де айтпады. Ол Витяга басып келеле, сар-
жулу калажын каборто сындырып, нөкөрине сунды.

— Кабортозын ал! — деди.

В. Осеева.

Сурактар.

1. Жаан переменада балдар нени эткендер?
2. Коля ла Миша Витядан не керегинде сурадылар?
3. Витяны Володя канайып көрди?
4. Балдардын кемизи жакшы эткен, ненин учун?

Уят.

Карнаухова Нина урогын айылында белетеп албай, школго барбас деп сананып алды.

Же иштеер өйдө кнпалар тудунып алала, онын городто те-
нип жүргенин таныш улус көрүп ийбезин деп, Нина жажынып,
агаштын ортозы жаар барды.

Чаазынга орогон азыгын ла тагган кнпаларын жыраанын
төзине салып койоло, жараш көбөлөктин кийининен жүгүрди.
Жүгүрүп барадала, кичинеке уулчакка туштады, уулчак жала-
кай, бүдүңкей көстөриле Нина жаар көрүп турды.

Ол уулчактын колында ортозына тетрадь кыстап салган
букварь бар болордо, кандый керек болуп турганын Нина сезип
ийеле, ол уулчакты кокырлап коркыдарга сананды.

— Иштег кыйган тагма! Сен ада-эненди ле школды эмдеш-
тийин ле төгүндеп турун ба? — деп кату айтты.

— Жок! Мен школго бараткам. Бу агаштын ортозында та кем-
нин де жаан ийди үрерде, мен жолым таппай калгам — деп, уул-
чак кайкалап айтты.

Нинанын чырайы соой берди. Же бу уулчак кандый да
каткымчылу ла жакшы күүндү болордо, Нина оны колынан же-
дишип, агаш ортозынан чыгарып апарды.

Нинанын книгалары ла азыгы онойдо ол жыраанын төзинде артып калган, ненинг учун дезе оны уулчактын көзинче каларга эмди уйатту болгон. Ол экунинг кемизи иштебей басып жүргенин уулчак ол ло тарыйын билип алар эди.

Жыраанын ары жанынан ийт чыга конды, книгаларды тийбеди, азыкты дезе ажырып ийди.

Нина ойто келеле, отуруп ыйлады. Жок! Ийт жип салган азыкты кысканган эмес. Агаштардын бажында кучыйактар сүрекей жакшы кожондошкон. Нинанын жүреги дезе сүрекей сыстап турды: Нинага айдары жок уйатту болды.

А. Г а й д а р.

Сурактар.

1. Уренетен бйдө Нина ненинг учун агаштын ортозында болды?
2. Ондо ол кемле тушташты?
3. Кичинек уулчак урокко ненинг учун сонгодо?
4. Агаштын ортозында балдарла не болды?
5. Нина ненинг учун ыйлады?

Турумкай Юн Су.

(Китай албатынын чөрчөгн.)

Бир тушта кичинек уулчак журтаган, онын ады Юн Су болгон. Онын адазы жада калган. Ол энесиле экү арткан. Олор жокту жаткан, туразынын ичинде не де жок болгон. Кезикте бир ууш рис те табылбайтан.

Юн Сунын үренер жажы жетти, же ондо бичиирге чаазын да, тушь та, кисточка да жок болгон. Ондый да болзо, Юн Су кату сананып алды: «Үренерим!»

Эртенгизинде ол бай айылдажына барала, айтты:

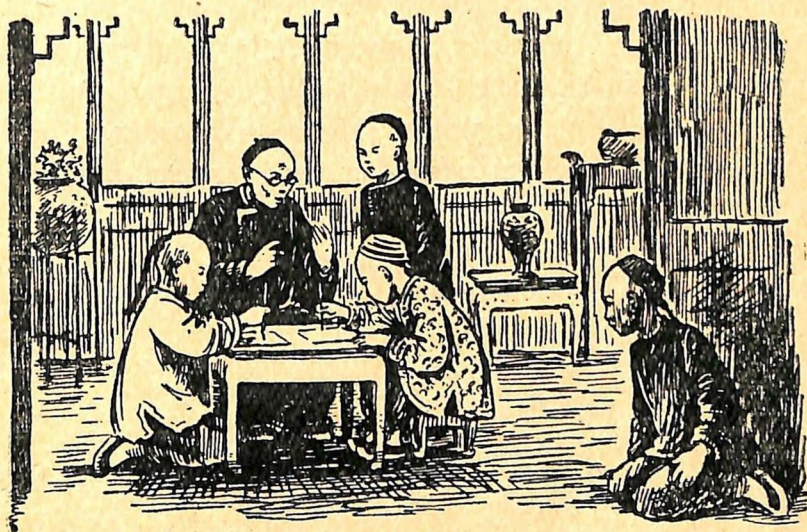
— Слер айылда иштейтен жалчы бедиреп турганаар деп уккам. Мени алзаар! Менин жажым ас, онызы чын, же мен көп неме сурабай жадым: слердинг уулдараар канайда үренип тур-

ганын каа-жаа көрөргө жөн берзегер, меге өскө неме керек жок болор.

Бай кижиге, жалы жок жалчы келди деп, сүүнө берди. Ол жөнсинди.

Юн Су байдын айылында эртең турадан ала энирге жетире иштеп турды. Бастыра кирлү ле уур ишти ого эдерге келижиб турды. Ле Юн Су ээзинин балдары үренип турган бичикти каа-жаа көрүп турар аргалу болды. Кезикте дезе ол бастыра урукты да угуп турды: үредүчи келгенде, Юн Су толыкка киреле, жажынып алатан. Онойдо ло угуп отуратан.

Бир жылдын бажында ол бойы сөстөрдү кычырап болды. Ле бир түбек — бичип билбес! Бичиирге чаазын жок болгон. Эмди

канайдар деп, Юн Су сананып турала, канайдар аргазын сананып таап алды.

Юн Су энезиле экү кичинек турада сыраңгай талайдын жагында журтаган. Чакпындар талайдын жука кумагын кере түжине жылмай жалап турдылар. Юн Су узун агаш алып алала, талайдын жаказына келди. Сөсти кумакка түргөн бичип ийди. Чакпын түрүлүп келеле, ончозын јунуп барды. База ла бичип ийди — экин-

чи чакпын оны база јунуп барды. Ол онойдо кисточка да, чаазын да јокко канча ла кире бичиир аргалу болгон.

Је эмди ого бичиктер керек болды.

Бир катап Юн Су бойының бай ээзине јууктап базап келеле, айтты:

— Мен слерге јал јокко иштегем. Эмди мен јал сураарга турум. Је слер меге бичиктерди кычырарга јөп беретен болзоор, мен слерге база бир јыл иштеерим.

Ээзи, ондый астамду јалчыдан айрылбаска, јөпсинди. Эмди Юн Суда бичиктер бар болды.

Кыш јууктап келеткен. Кјндер кыскара берген. Юн Су карангуй киргенче иштеп турды. Тјш ого јетпес болды. Юн Су лампага уратан сарју да садып алар аргазы јок сјреен јокту болгон. Је ол албаданып ла турды. Айдың тјнде ол айдың јарыгына кычырып ла бичип туратан. Ай јок болгондо, Юн Су өлөңниң ортозынан тјнде жаркындалып туратан конустарды јууп алала, бамбуковый агашка јапшырып алатан. Турумкай Юн Су тјнде тирј конустардың јарыгына кычырып ла турды.

Көп јылдар өткөн. Юн Су бойының амадузына јетти — ол улу учёный боло берди. Кичинек јокту Юн Суның турумкайы керегинде улус эмди де эске алынып куучындашкылайт.

Сурактар.

1. Юн Су бай айылдажына нениң учун јалы јок јалчы болуп алды?
2. Уулчак канайып иштеди?
3. Ол кычырарга канайып јүренди?
4. Неге бичип јүренди?
5. Экинчи јыл иштегени учун Юн Су ээзиниң кандый јал сурады?
6. Кышкы энирлерде кычырарга ла бичиирге, Юн Су нени сананып тапты?
7. Юн Суга улу учёный болорго не болушты?
8. Қитайда јанг капиталисттердин колында болор тушта ондо байлардың ла јоктулардың јјрјми керегинде нени билип алдыгар?
9. Қитайдың иштеп турган албатызының јјрјми эмди канайып кубулды?

Энениң кожоңы.

Ай көзнөктөң жалтырап,
тураның ичин жарыдат.
Энези уулың кабайлап,
эркеледип кожоңдойт.
«Уйукта, уулым, уйукта,
улус теренг уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
кару энең жаныңда».
Сениң амыр уйкунды
сергек черүбис корулайт.
Сениң жаш жүрүмүңди
Төрөлис кичееп быжулайт.
Уйукта, уулым, уйукта,
улус теренг уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
кару энең жаныңда».

Л. Кокышев.

Энези.

I.

Энезин байрамла уткуурга, сегизинчи мартта Витя Ерошин эрте турды. Же энези фабрикага жүре бертир.

Витя бир тушта ондо болгон, энези канайда иштеп турганын көргөн. Энези жаан станоктын жанында турган. Станокты сындай учуктар чөйилип барган. Витянын энези оларды аярулу айкап турган. Кажы бир учук үзүлө берзе, энези оны, сырангай билдирбес эдип, түргөн буулаштырып ийет.

«Алдырбас, школдың кийининде де уткугайым» — деп, Витя сананды. Ол ажанып алала, тышкары чыкты. Жаскы күн болгон. Кар жаңыс ла көлөткө жерлерде жаткан. Витя сүүнип турды: удабас жай келер, каникул болор!..

Школдо ол үредүчизин Кира Петровнаны үй улустын байрамыла уткуды.

Үредүчи «быйан болзын» деп айдала, табельдер үледи.

Витя жука книжканы жалтамчылу ачты. Же ол ине! Нургулай үчтер ле үчтер, орус тилле дезе жаан эки турды.

Витя бажын салактадып ийди. Кира Петровна айтты:

— Кичеенер жерек, Ерошин!

Витя колыла жаңып ийди. Эмди незин кичеенетен! Ол табелин сумказына сугуп алды. Уроктор божогон кийининде сумказын алала, жаңып ийди.

Ол жүк арайдан ла базып баратты. Энезиле туштажар ойди канча ла кире узадарга турды. Табель энезине жарабазын ол билип турган. Энези кату кижжи болгон. Бойы ол сүрекей жакшы иштеп турган, уулы да жакшы иштезин деп күүнзеп турган.

II.

Витя канайда да араай баскан болзо, же учы-учында жаңып келди. Энези үйде болгон. Ол уулын сүүнчилү уткуды.

— Жакшы ба, Витя! Эненди үй улустын байрамыла не уткубай турунг?

— Уткуп турум! — деп, бүркүлип калган Витя айтты.

— Быйан болзын! Сен не кунугып калган?

— Жок, тегин ле!

— Табелинди не көргүспейдин? Энеге үй улустын күүнине кандый сыйлар белетеп салдын?

— Кандый да эмес!.. Көргүзер неме жок!..

— Канайда жок болотон?

— Онойдо ло!.. Кира Петровна отметкаларды жастыра тургузып салган!

— Жастыра дегени не? — деп, энези чукулдана берди. — Табелинди бер капшай!

Витя сумказында узак бедиренди. Учы-учында табельди энезине алып берди. Энези жукачак книжканы алала, уулы жаар кату көрди.

— Сен не, Виктор, бастыра жылдыг туркунына үчтерге ле экилерге минип алып жүретен бе?

— Ј-жок — деп, Витя үнденди.

— Ол ине — жок! А бу не? Эш-немеге жарабас кылык! Бистинг өбөкөбисти ле уйатка түжүрип жадыг! — деп, энези чугулданып айтты.

Онойдо айтканына Витя нениг де учун анчадала тыг өөркөди.

— Кемди де уйатка түжүрбей жадым...

— Жок, уйатка түжүрип жадыг! Бистинг өбөкөбис — Ерошиндер — тоомжылу өбөкө, сен дезе уйатка түжүрип жадыг!

— Онойдо айтпа, оног өскө жүре берерим — деп, Витя айтты.

— Кайдаар баратан?

— Кайдаар баратанын билерим. Жүре берерим — божогонун ла ол!

III.

Витя коридорго чыга коноло, тонын ла бөрүгүн кадуцаг алып, тышкары чыгара жүгүрди.

Көрүнгөн ле јер јаар ууланып басты. Культуранын ла амыраштын районный паркына келгенин ол бойы да билбей калды. Ол жынылаарга бейин арай ла күнүн эмес келип туратан. Је эмди каток жок болгон. Тош кайылып калган.

«Үй улустын телекейлик күни эзендик болзын!» деп бичиген кызыл бөсти јолды кечире тартып салган. Парктын ортозында кызыл бөслө кееркедип салган јаан доско турды. Онын үстүндө мындый сөстөр болды:

«Бистинг районнын эг артык улустары».

Витя доского јууктап келди. Ондо көп фотографиялар болгон. Кенетийин Витяга ондо таныш кижиге бар деп билдирди. Ол ајыктап көрди. Јаан кату көстөр, эмеш јуурып алган кабактар, арчуул... Энезине сүреен жүзүндөш! Акырзаар да, бу эне-

зи эмес пе! Же, чындап та, бу онын энези! Онын энези! Бичиги бу: «Эн артык ишмекчи Евдокия Ерошина».

Витя энезинин портрединен көс албай турды. Өдүп бараткан кандый да кижиге фотографияларды аяктай берди. Витя, чыдажып болбой, айтты:

— Көрүп турупар ба... бу Евдокия Ерошина, менин энем!

— Чын дезен! Жүзүндөш! Сүрөөн эмтиринг, уулым, уткуп турум! — деп, ол кижиге айтты.

— Мен не сүрөөн болотом? Сүрөөн кижиге — энем ине — деп, Витя сананды, же ондой да болзо, онын санаазына сүрөөкөй жакшы болды.

Ол досконын жанында узак турды. Кандый бир кижиге жууктай базып ла желгенде, Витя айдып турды:

— Көрзөөр дө, туку ондо... Евдокия Ерошина... Ол менин энем.

Улус ого сүүнчилү күлүмзиренип, оны уткуп турдылар.

Витя энезинин портрединен көзүн алып болбой турды. Ого мында, паркта, энезин көрөргө сүрөөн кайкамчылу болгон.

Карагуй кире берди, Витя ол ло тушта жанды.

— Келдинг бе, экиден айрылбас уул! — деп, энези айтты.

— Келдим! — деп, Витя каруузын берди. Ол унчукпай эмеш турды, оного айтты: — Эне, сен көрдүң бе?

— Кемди?

Витя чокумдада айтты:

— Эң артык ишмекчини Евдокия Ерошинаны!

— Кайда? — деп, энези жаан үнденип сурады.

— Ондо, паркта... Баралы!

Витя энезин кийиндирип алала, парк жаар баштады. Карангуй түн кирип калган болгон, же фонарь районнын эң артык улустарынын портреттери турган досконы жакшы жарыдып турды.

Энези бойынын портредин кайкап көрүп турды. Витя дезе энезинин колын алала, араай айтты:

— Эне, сен сананба... Мен уятка түжүрбөзим... мен ондорум. Көрөңү де!

— Кем жок, уулым! Кем жок! — деп, энези айтты.

Энези Витяны кучактап алала, көскө көрүнбөс учукту буулап турган чылап, сабарларын кыймыктадып ийди.

Я. Т а й ц.

Сурактар.

1. Витя энезин неле ачындырды?
2. Витя баштап тарыйын табельдеги отметкаларды кандый күүндү көрди?
3. Ол отличник эмеси учун ого качан анчадала уятту болды?
4. Уй улустын телекейлик кунинде фабрика эң артык ишмекчилерин канайда темдектеди?
5. Витя энезине кандый сөс берди?

Эне.

Кара чачы кажайып,
жаш жажаган Линжилей.
Канча бала чыдадып,
эр жетирген Линжилей.

Амыр, соот жогынан
көп иштеген сен эне,
жаш баланы азыраган,
комыдал билбес сен эне.

Ч. Ч у н и ж е к о в.

Огурчындар.

I.

Бир катап Павлик Котьканы балык тударга бойыла кожо суунынг жанына апарды. Же ол күн олардо ырыс жок болгон. Балык чек тиштебей турган. Эгирде дезе олар колхозтын огородына киреле, кармандарына толтыра огурчындар үзүп алгандар. Колхозтын каруулчыгы оларды көрүп ийеле, сыгырткыжыла сыгыра берди. Олар ошон казаткан ла! Ол өскө улустын огородына кирип турган учун ого үйде једижер болор деп, Павлик жүгүрип барадала, сананды. Ол бойынын огурчындарын Котькага берип ийди.

Котька айымына сүүнчилү једип келди.

— Эне, мен сеге огурчындар экелгем!

Энези көрөр болзо, онын кармандарында толтыра огурчындар, койынында база огурчындар јадат, ого үзеери колдорында эки јаан огурчын.

— Кайдаг алдың? — деп, энези сурады.

— Огородтон.

— Кемнинг огородынан?

— Ондо, суунынг жанында, колхозтын огородынан.

— Сеге кем берди?

— Кем де эмес, мен бойым үзүп алгам.

— Айдарда, уурдап алдың ба?

— Жок, уурдабагам, тегин ле үзүп алгам... Павлик алган, меге дезе јарабас па? Же, мен де алып алгам.

Котька кармандарынан огурчындарды чыгарып турды.

— Акыр, акыр! Чыпарба! — деп, энези айтты.

— Нениг учун?

— Эмди ле оморды ойто апар!

— Мен оморды кайдаар апаратам? Омор грядкада өскүлөнгөн, мен дезе үзүп алгам. Эмди омор түнгөй ле өспөс ине.

— Кем жок, апарала, ол ок огурчын үскөн грядкага салып койорын.

— Ондый болзо, мен оморды чачып ийерим!

— Жок, чачпазын! Сен оморды отургуспаган, өскүрбеген — чачарга да сенде тап жок.

Котька ыйлай берди.

— Ондо каруулчык бар. Ол биске сыгырган, бис дезе кача бергенис.

— Көрүп турун ба, нени эдип жадыгар! Ол слерди тудуп алган болзо, канайдар эдигер?

— Ол биске једижит болбос эди, ол карган таадак ине.

— Је сего канайып уйат эмес! — деп, энези айдат. — Ол огурчындар учун таадак каруузына туруп јат ине. Огурчындар јоголгонун билгилеп алза, таадак бурулу дешкилеер. Јакшы болор бо?

Энези огурчындарды ойто Котьканын кармандарына салып тура берди. Котька онын колдорынан божонорго албаданып, кыйгырып турды:

— Мен барбазым! Таадакта мылтык бар. Ол адар, мени өлтүрип койор.

— Уулым уурчы болгончо, менде торт уул жок болзын!

— Је, менле кожо барзан, эне! Қарангуй кире берген, мен коркып жадым!

— Аларга дезе коркыбадын ба?

Энези Котькага онын кармандарына батпаган эки огурчынды туттырып береле, эжиктин тыш јанына чыгарып салды.

— Бар, огурчындарды апар эмезе айылыннан чек јүре бер.

II.

Котька бурулала, оромло жүүн-күч жок базып барды. Торт карануй болгон.

«Огурчындарды мында ла, канавага, таштап ийерим, апарып салдым деерим» — деп, Котька сананып калтала, эбиреде ајыктады. — Жок, апарып берерим. Кем-кем көрүп ийзе, мен учун таадакка једижер.

Ол ыйлап баратты. Ого коркушту болгон.

«Павликке јакшы — деп, Котька сананды. — Ол меге огурчындарын берип ийген, бойы дезе үйде отурып јат. Ого, байла, коркумчылу эмес болор!»

Ол деревнедег чыгала, јаланла барды. Эбиреде бир де тынду неме жок. Огородко канайып јеткенин Котька коркыганына билбей турган. Каруулчыкты көрүп ийеле, чеденнинг јанында токтой түшти. Там ла тыгыда ыйлап турды. Каруулчык ого јуук базып келди.

— Сен не ыйлап турун? — деп сурады.

— Ой былар, мен огурчындарды ойто экелгем.

— Кандый огурчындар?

— Бис Павликле экү үскен огурчындарды. Энем апарып берзин деген.

— Э-э, ол кандый керек! — деп каруулчык кайкады. — Мен слерге сыгырдым ине, слер дезе огурчындарды ондо до жок үзүп алтанаар!.. Коомой! Сени, байла, Павлик үреткен болор?

— Ол үскен, мен де үскем.

— Сен оныла, Павликле, најылашпай жүр. Је, көр, база онойып кылынба! Огурчындарды бейин береле, айылынга јан.

Котька огурчындарды кармаңдарынан чыгарала, олорды грядканын үстүне чебер салып койды.

— Је, ончозы ба, жок по? — деп, таадак сурады.

— Жок... бирүзи јетпей јат! — деп, Котька каруузын береле, катап ла ыйлай берди.

— Ненин учун јетпей јат?

— Ой былар, мен бир огурчынды јолой јип салгам. Эмди не болгой не?

— Је, не болор! — деп, таадак айтты. — Бир де неме болбос. Јип салган, је ондый болгой!

— Огурчын јылыйган учун слерге не де болбос по?

— Көрсөң, кандый керек! — деп, таадак каткырынды. — Јок, бир огурчын учун не де болбос. Сен арткандарын экелип бербеген болсон, ол тушта болор эди, эмди дезе јок.

III.

Котька айылына јүгүрди. Онон кенетийин токтой түжеле, ыраактан кыйгырды:

— Ой былар, ой былар!

— Је, база не болды?

— Мен јип койгон огурчын канайда бодолор — мен оны уурдап алгам ба эмезе јок по?

— Гм... бот база кандый неме! Је, канайдар, уурдабаган да болгой.

— А канайда?

— Је, мен сеге оны сыйлап бергем деп бодогойым.

— Быйан болзын, былар! Мен барайын.

— Бар, бар, уулым!

Котька јаланла јууканы ажыра, онын кийининде суучакты кечире салпан кемирүле бар-јок жүчиле јүгүрди, онон мендебей, деревненин оромыла барды. Онын санаазы јарык болды.

«Энем адама ла куучындабайтан болзо! — деп, ол сананды. — Је, кем јок, мен оны сураарым — ол куучындабас. Онын кийининде мен кандый бир јакшы-јакшы неме эделе, ончозын бойым куучындап берерим, ол тушта адам да чугулданбас».

Н. Н о с о в.

Сурактар ла жакылта.

1. Уулчактар колхозтын огородына ненин учун кирдилер? Олор ондо нени эттилер?
2. Павлик бойынын огурчындырын ненин учун Котькага берип ийди.
3. Котька огурчындырды кайдаар экелди?
4. Уулынын таап экелгенин энези канайда көрди?
5. Котька таадакка огурчындырды ойто апарарга ненин учун коркып, ыйлап турган?
6. Таадакка ол не керегинде куучындашты? Таадак ого кандый жөпсүмө айдып берди?
7. Котька таадакка не учун быйанын жетирди?
8. Жанып келеделе, уулчак неге сүйүнүп турды? Не керегинде жүрөксип турды?
9. Бойынын бурузын түзедерге, ол кандый сөс берди?
10. Бу куучында слерге кем жарайт? Ненин учун?
11. Куучынды рольдорло кычырыгар.

Адазы ла уулы.

(К. Станюковичтин бичигени аайынча.)

I.

Бир керепте он эки жашту уулчакты, матростын уулын, ончо улус сүйүгөн. Адазы оны бойынын ижине үредип алган, уулчак керептеги ишти жаан матростон до коомой эмес билип турган. Ол кармактанып, мачтанын сырагай ла учында жетире чыгарга билетен. Керептинг жайканганына да, жотконнон до коркыбайтан, эжингенде дезе торт ло балыктей. Матростор оны «бистинг кичинекей талайчыбыс» деп адагылайтан.

Бир катап керепте жеткер болгон: кичинекей кызычак талайга жыгылган. Уулчактын адазы оны ончо улустан озо көрүп ийеле, кызычакты арпадаарга тап этти. Толкулар кызычактын үстүндө качан ок тудужа берген, же матрос чөнөлө, кызычакты чыгарып алган.

Бу ойдин туркунына кереп ичкеери жүрө берген, матроско ыраак жерди эжинип өдөр керек болгон.

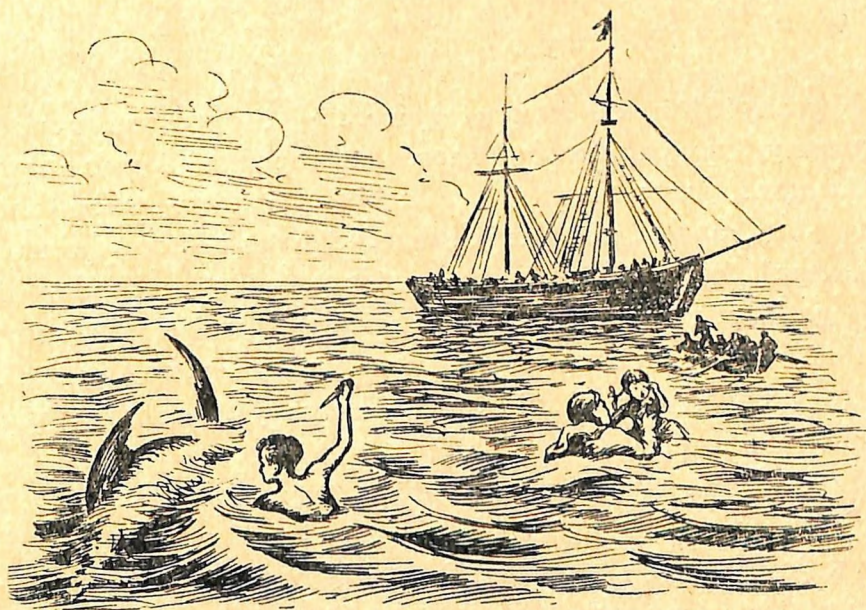
Ол керептең ыраак жок болордо, кенетийин керепте «Аку-ла!» — деп кыйгы угулды. Коркушту неме толкулардыг орто-зынан чыга коноло, кижиге жаар жүткүп барды. Керептеги ончо улус коркыганынан кыймык та жок тургулады: матростыг ла кызычактын жүрүмү сырагай ла жеткер алдында болгон.

II.

Же кенетийин кандый да кайкамчылу неме боло берди: аку-ла кенетийин тырландап, тескеери бурулды, оны эбиреде суу кандала берген: акуланы кем де шыркалап ийген.

«Ол бистинг кичинек талайчыбыс!» — деп, матростор кыйгырышты. Чындап та, ол уулчак болтыр. Адазы жеткердин алдында болгонын көрүп ийеле, ол сууга калып, акулага эжинип жеделе, онын ичине курч бычакла сайып ийген эмтир.

Шыркалаткан акула уулчактын кийининен тап этти, уулчак дезе, ончо улусты алан кайкадып, керептең туура эжинип барды. «Кайра, кайра!» — деп, ого матростор кыйгырыжып турды. Же онын адазы ла кызычак керептин үстүнө чыкканын

көрбөгөнчө, уулчак кайра бурулбаган. Жүк ле онын кийининде уулчак, акуладан эптү коруланып, кереп жаар эжинип барган.

Акуланы ичине бычакла база бир катап сайып ийеле, ол керептен таштаган армакчыдан тудунып калды. База бир канча минуттын бажында уулчак керептин үстүндө болды.

«Сен баштап тарыйын ненин учун керептен туура эжинип бардын?» — деп уулчактан сурап турдылар. — «Акула менин кийинимнен сүрүшсин деп, адам десе ол өйдө жеткерден айрылзын деп эдерге тургам» — деп, жалтанбас уулчак каруузын берди.

Сурактар.

1. Уулчакты ненин учун ончо улус сүйүп турган?
2. Бир катап керепте не болды?
3. Жеткер тушта уулчак бойын канайып тутты?
4. Уулчак адазына кандый күүндү болгон?

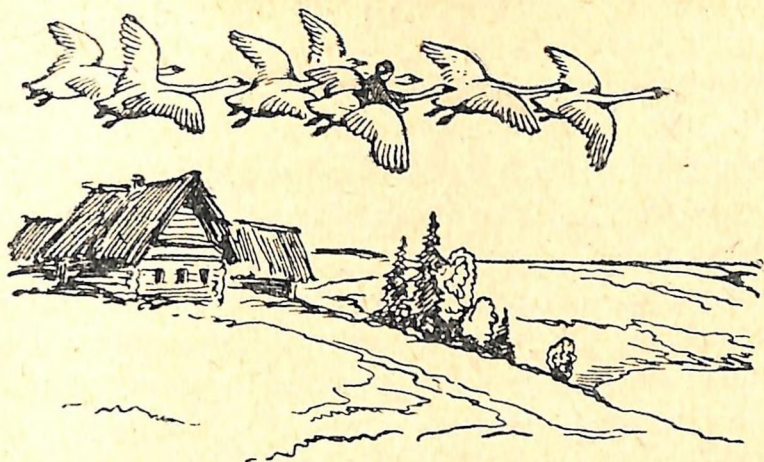
Кастар.

(Албатынын чөрчөги.)

I.

Карган өбөгөн лө эмеген журтаган; олордо кызычак ла кичинек уулчак бар болгон. Каргандар городко барып келерге шыйдынала, кызычагына жакыган: «Бис городко барып келерге турубыс, балам, сеге өтпөк экелерис, плат садып берерис, сен десе керсү бол, карындажынды чеберле, эжиктен ырап, кайдаар да барба». Каргандар жүрө берген; кызычак карындажын көзнөктин алдындагы өлөнгини үстүндө отургузала, бойы оромго чыгала, узак ойноп жүрген. Кастар учуп келеле, уулчакты канадына отургузып, апарган.

Кызычак жүгүрүп келеле, көрзө — карындажы жок! Ары-бери жүгүрди — жок! Кызычак карындажын кыйгырган, кыйгырган, же онын үни угулбаган. Ак жаланга жүгүрүп барган; ыраакта бир үүр кастар кезек ойгө көрүнип турала, агаштын

ары јаны јаар ырап, көрүнбей барган. «Карындажымды кастар апарган болор!» — деп, кызычак сананала, кастардын кийининен жүгүргөн.

II.

Кызычак жүгүрип барадала, көрзө — јолдо печке туру. «Печке, печке, кастар кайдаар учуп барды, айтсан?» — деп, кызычак сураган. «Менин арыш теертпегимди јизен, айдарым» — деп, печке айткан. «Менин адамда буудайдын да теертпегі түгезе јиилбей јат» — деп айдала, кызычак оноң ары жүгүргөн.

Кызычак оноң ары жүгүрип барадала, көрзө — яблоня ағаш туру. «Яблоня, яблоня, кастар кайдаар учуп барды?» — деп сурады. «Менин яблокомды јизен, айдарым — деп, яблоня айткан. «Менин адамның садында да өзүп турган яблоняның яблоколоры јиилбей јат» — деп, кызычак айдала, оноң ары жүгүре берген.

Кызычак жүгүрип барадала, көрзө: кисель јаратту ак сүт суу агып јаткан. «Кисель јаратту ак сүт суу, кастар кайдаар учуп барды, айтсан?» — деп, кызычак сураган. «Сүттү киселимди јизен, айдарым» — деп, суу айткан. «Менин адамда каймак та јиилбей јат!» — деп айдала, кызычак оноң ары жүгүргөн.

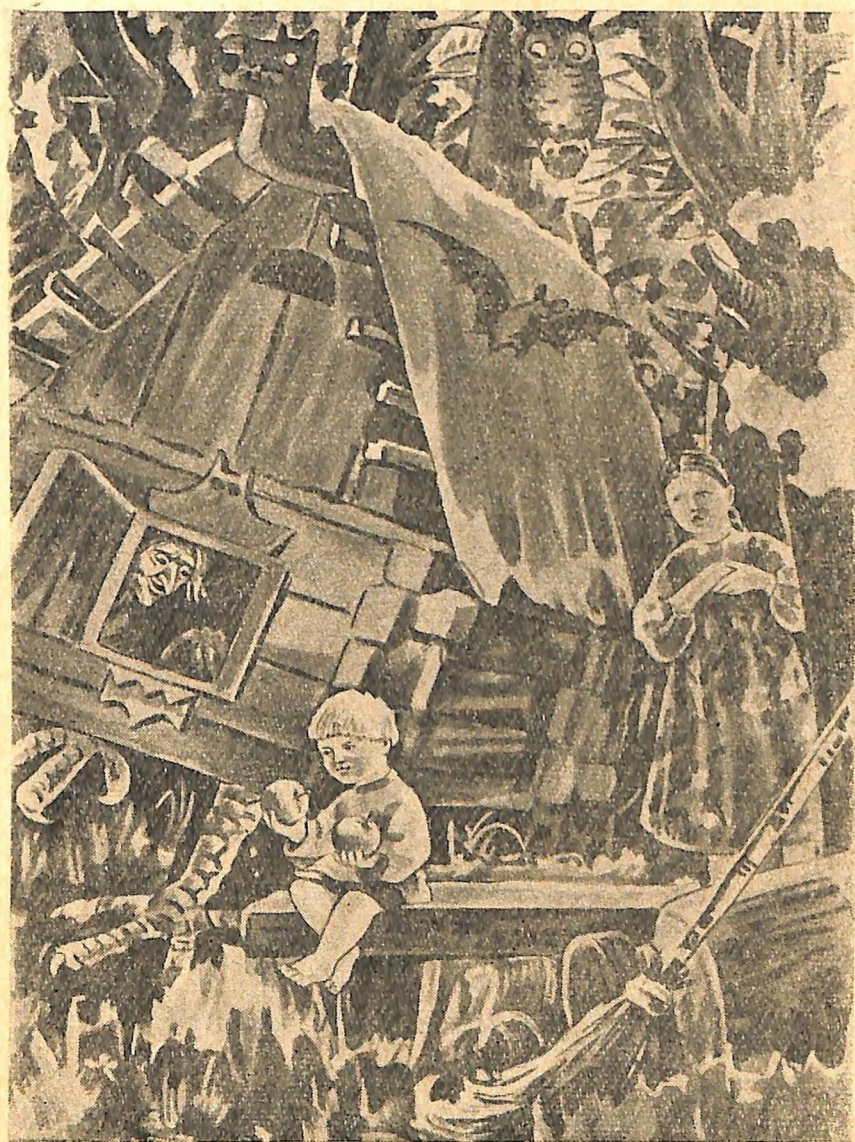
III.

Ёжик јолыкпаган болзо, кызычак узак жүгүрер эди. Кызычак оны ийде саларга турала, кадаар болор деп коркыйла, тийбеди, онын кийининде сурады: Ёжик, ёжик, кастар кайдаар учуп барды?» Ёжик јолды айдып берди. Кызычак јолло жүгүрип барадала, көрзө — куш бутту турачак туру, ол турачак ары-бери бурулып турган, онын ичинде сөөк бутту алмыс эмеген отурган, көзнөкting јанында тактада алтын яблоколо ойноп, кызычактын карындажы отурган. Кызычак көзнөк јаар өгөлөп келеле, карындажын тудуп алып, айылы јаар жүгүрген, алмыс эмеген дезе көрөлө, кастарын кычырып, кызычакка једишсин деп ийген.

Кызычак жүгүрип барадарда, кастар ого жүк ле једишпей турган. Кайдаар јажынар? Кисель јаратту сүт сууга једип келеле, айтты: — «Суучак, көөркийим, јажырзанг мени!» — «Менин сүттү киселимнен јизенг» — деп, суу айтты. Кызычак сүттү кисельден јип алды, ол тушта суучак кызычакты бойынын кайыр јарадынын алдына јажырып саларда, кастар дезе көндүрө уча берген.

Кызычак јараттан чыгала, онон ары жүгүрген, кастар дезе оны көрөлө, кийининен база ла сүрүшкен. Кызычак эмди нени эдер? Яблоняга жүгүрип келеле, сурады: «Яблоня, көөркий, јажырзанг мени!» — «Менин яблокомног јизенг, јажырарым» — деп, яблоня айткан. Арга јокто кызычак бир яблоконы јиген. Яблоня бойынын бүриле оны жаап ийерде, кастар көндүрө уча берген.

Кызычак яблонянын төзинен чыгала, айылы јаар жүгүрген. Јүгүрип барадарда, кастар база ла оны көрүп ийсе, кийининен сүрүшкен. Канаттарын кызычактын бажынын үстүнде талбандадып, жүк ле једишпей турган. Кызычак печкеге арайдаг ла једеле, суранды: «Эне, печке, јажыр мени!» — «Менин арыш теертпегимди јизенг, јажырарым» — деп, печке айткан. Кызычак арыш теертпекти түрген јийле, печкенин ичине кирип јажыган: кастар көндүрө уча берген.

Куш бутту турачак туру, ары-бери бурулат...

Кызычак печкенин ичинен чыгала, айылы жаар тын жүгүрген. Кастар кызычакты көрөлө, база ла кийининен сүрүшкен. Кастар једижип келеле, канадыла јүзине согуп, баланы кызычактын колынан арай-арай ушта сокпой турган; је кызычактын туразы јуук болгон. Кызычак турага кире коноло, эжин ле көзнөгин јаап алган. Кастар туранын үстүндө айланыжып, кыйгырыжып, бир де неме јогынан калмыс эмеген јаар уча берген.

Карган эмеген, өбөгөн јанып келеле, көрзө — уулчак үйде, эзен-амыр эмитир; озор кызычакка өтпөгөш лө пладычак сыйлап берген.

Сурактар ла јакылталар.

1. Чөрчөктин кажы јери слерге анчадала јилбүлү деп угулды?
2. Городко барарда, кызычакка ада-энези нени јакыган?
3. Кызычак карындажын ненин учун корулап болбоды?
4. Чөрчөктө ол керегинде канайда айдылганын кычырып беригер.
5. Кызычак карындажын бедиреерде, печкеле, яблоняла, суула канайда эрмектешкен?
6. Кастар кызычакка једип барадарда, печкеле, яблоняла, суула ол канайда эрмектешкен?
7. Бу чөрчөк неге үредет?
8. Чөрчөкти рольдорло кычырыгар.

Тармалу сөс.

I.

Узун буурыл сагалду өбөгөн тактада отурып, зонтигиле кумакка нени де јурады.

— Эмен ары отурыгар — деп, ого Павлик айдала, тактанын кырына отурып алды.

Өбөгөн тактанын учын јайладып береле, уулчактын кызарып калган чукулду чырайы јаар көрөлө, сурады:

— Сенле не-не болды ба?

— Болзо болгой ло! Слердинг не керегееер бар? — деп, Павлик кылчас этти.

— Менин керепим жок. Же сен бу жангы ла кемле де өөркө-
жип, ыйлап, кыйтырып турган...

— Же карын! — деп, уулчак чугулду айтты. — Мен удабас
айылымнан торт качып жүре берерим!

— Кача берерин бе?

— Кача берерим! Жангыс Ленка да керегинде качарым. —
Павлик жүдуруктарын түүнүп алды. — Мен оны жангы арай ла
токтоктобогом! Ондо будуктар көп, меге дезе бирүзин де
бербес!

— Бербей жат па? Же, ого болуп качарга жарабас.

— Жангыс ла ого болуп эмес. Жаанам мени бир ле морковка
учун арчуулла сабап-сабап, кужнядан чыгара сүрген...

Павлик тарынганына ыйламырай берди.

— Кем жок! Бирүзи адылар, экинчизи карузыыр — деп, өбө-
гөн айтты.

— Бир де кижиге меге карузыбай жат! — деп, Павлик кый-
гырды. — Апам кемеле жүзүп барарга жат, мени дезе кожо
албай жат. «Мени кожо алзат, албазат да мен сенен айрыл-
базым, кайыктарыңды апарарым, кемеге албаданып кирерим!»
— деп, ого айдып жадым.

Павлик тактага жүдуругыла согуп ийди. Кенетийин унчукпай
барды.

— Сени агат ненин учун кожо албайт?

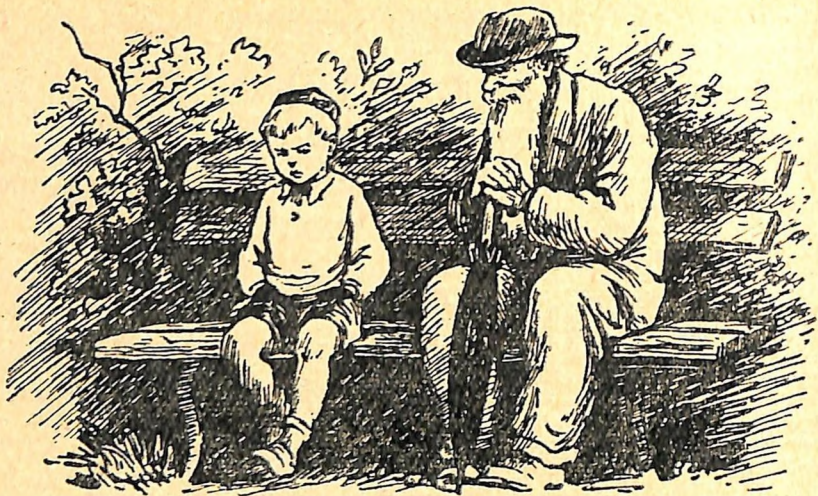
— Слер мени не шылап туругар?

Өбөгөн узун сагалын сыймап ийди.

— Мен сеге болужайын деп турум. Тармалу ондый бир
сөс бар.

Павлик лаптап угарга оозын ачып алды.

— Мен сеге ол сөсти айдып берейин. Же ундыба: ол сөсти
араай айдар керек, айдар тужунда эрмектежит турган кижининг
көзине чике көрөр керек. Ундыба — кижининг көзине чи-
ке көрүп, араай айт...

— Ол кандый сөс?

Обөгөн уулчактын кулагына энчейди. Онын жымжак сагалы Павликтин жаагына табарды. Ол нени де шымыранала, учында тыг айтты:

— Бу тармалу сөс. Же бу сөсти канайып айдатанын ундыба.

— Же айдып көрөйүн, мен эмди ле айдып көрөрүм — деп, Павлик каткырынды.

Ол туруп чыгала, айылы жаар жүгүрө берди.

I.

Лена столдын жанында журап отурган. Онын алдында жажыл, көк, кызыл будуктар жатты.

Ол Павликтин көргөн лө бойынча, будуктарды кабыра тудуп, колыла жаап алды.

«Обөгөн мекелеп салган — деп, уулчак кыртыштанып санды. — Тармалу сөс мындый балага неме болор бо!...»

Павлик эжезине тууразынан жууктап базып келеле, жегинен тартты. Эжези кайра көрди. Ол тужунда Павлик онын көзине чике көрүп, араай айтты:

— Лена... пожалуйста... будуктарыгнын бирүзин меге бер-
зег.

Лена көзин жаанада ачты. Сабарлары алынып, колын стол-
дон түжүреле, кемзинип сурады:

— Сеге кандый карандаш керек?

— Меге жажылын — деп, Павлик жалтанып айтты.

Ол будукты колына алып, туранын ичиле ары-бери ба-
зып жүреле, эјезине ойто берип ийди. Будук ого керек те јок бол-
гон. Ол тармалу сөс лө керегинде сананып жүрди.

III.

«Јаанама барып көрөйин. Ол калаш быжырып јат. Чыгара
сүрер бе, јок по?»

Павлик кухнянын эжигин ачты.

Карпан эмеген сковородадан изү пирожоктор алып турды.

Уулчак ого жүгүрүп желеле, эки колыла жааназынын кыза-
рып, јуурылып калган жүзин бойы јаар буруп, көзиле чике көрүп,
шымыранды:

— Пожалуйста... ол пирожоктон меге бир болчок берзег.

Јааназынын сыны түзеле берди.

Тармалу сөс карпан эмегеннин јуурылып калган жүзинде, кө-
зинде, күлүмзирегинде јаркындала берди...

— Изүзинен... изүзинен јиир күүнниг келди бе, балам! —
деп айдып, пирожоктын эн артыгын талдап, уулчакка берди.

Павлик сүүнген бойынча, секирип ијеле, жааназын эки жаатына
окшоды.

«Тармачы! Тармачы!» — деп, ол өбөгөн керегинде сананды.

IV.

Ажаңар тушта Павлик тым болуп, агазынын айткан кажы
ла сөзин лаптап угул отурган. Агазы кемелү жүзүп барарым
деп айдарда, Павлик колын агазынын ийинине салала, араай
суранды:

— Пожалуйста, мени бойында кожо алзат.

Столдо отурган улус онызын угала, ончозы унчукпай барды. Агазы кабагын өрө көдүрүп, күлүмзиренди.

— Кожо алзанг. Сеге уур ба? — деп, эјеzi кенетийин айтты.

— Ненинг учун албайтан, кожо апарбай — деп, јааназы күлүмзиренип айтты.

— Пожалуйста — деп, Павлик такып айтты.

Агазы тыг каткырала, Павликтинг ийинине алаканыла таптап, онын чачын атрайта сыймап ийди.

— Адаг ла јорыкчы бол! Је кем јок, шыйдын!

«Болушты! База ла болушты!»

Павлик столдонг чыга коноло, тышкары жүгүрди. Је скверде¹ өбөгөн јок болгон. Отурган тактазы ээн арткан, кумактын үстүнде јарты јок темдектери ле артып калган.

В. Осеева.

Сурактар ла јакылта.

1. Павлик скверде бойын канайда туткан?
2. Өбөгөнгө ол не керегинде комыдады?
3. Өбөгөн Павликке кандый јөп-сүме айдып берди?
4. Павликтинг эјеzi, агазы ла јааназы ого ненинг учун карузыыр болды?
5. Куучынды ондогы улустын ла автордын адынан кычырыгар.

Письмолор ло газеттер салатан кайырчак.

(Куучын.)

I.

Почтальон күнүн ле эртен тура эжик токылдадатан. Ол јаан табыштанг Костя ла Валя ойгонып желетендер. Почтальон адазына газетти береле, айдып туратан:

— Слер, гражданин, кайырчак илип салатан болзогор! Кижи токылдатканда, слер укпайдыгар.

¹ Сквер — улус амыраар јаан эмес сад.

— Чын, чын — деп, адазы каруузын беретен. — Кыялта жок... Бүгүн ле эдерим.

Je күндөр өдүп ле туратан, адазы десе кайырчак садып аларга ундып койотон.

Je бир катап адазы чаазынга ороп салган жаан неме экелген. Орогон чаазындарды ачып ийерде, Костяга ла Валяга жараш чаңкыр кайырчак көрүндү. Кайырчактын темир эжигинде ак букваларла мынайда бичип салган эмтир: «Письмолор ло газеттер салатан кайырчак».

Адазы маска алып, кайырчакты эжикке жаба кадайла, онын кийининде карманынан кичинек замок чыпарала, кичинек түлкүүрлө чатылдадып ийеле, айтты:

— Je, балдар, түлкүүрди слердин кемеерге берейин? «Почтанын заведующийи» кем болор?

— Мен! — деп, Костя кыйгырды.

— Мен! — деп, Валя база кыйгырды.

— Je, блаашпагар — деп, адазы айтты. — Костя жаан, түлкүүрди ого берер керек.

Кичинек жалтырууш түлкүүрди адазы Костяга берди.

II.

Костя күнүн-сайын кирнестеге чыгып, кичинек түлкүүрлө кичинек замокты ачып, кайырчактан газеттер алып туратан.

— Меге бир ле катап ачарга берзен. Бир катап түлкүүрлө чатылдадарга берзен! — деп, Валя сурап туратан.

— Бербезим! — Почтанын заведующийи сен эмес, мен!

Костя бойынын газедин кычырарга табыланып отуруп алатан, Валя десе Костя кайырчакты бөктөп саларга ундып койгон болбозын деп, тышкары чыга жүгүрөтөн. Je Костя кайырчакты бөктөөргө качан да ундыбайтан.

Кайырчак бөктү, замок јеринде. Ончо ло керек јакшы болуп турган. Je бир катап кирнестеде кайырчактын алдында үчтолык эдип бүктеген письмо јатканын Валя көрүп ийген.

Валя письмоны алала, турага кирди.

— Костя, көрзөң дө, сен письмо түжүрип салдыг!

— Ондо кандый письмо?

Костя үчтолыкту письмоны Валяныг колынаг алаала, адресин кычырды.

— Же, алдырбас, таштап ий оны!

— Таштап ий дегени не? Бу письмо ине — деп, Валя айтты.

— Письмозы письмо ло, биске келген эмес. Бистинг ором-нын ады Жаан Заречный, мында дезе Кичинек Заречный. Почтальон келзе, ого берип ий. Улустын письмозын айылдарына бис жетирер эмес!

III.

Кажайта тонуп калган көзнөк өткүрө Валя тышкары көрүп турды.

Килен жолды салкын жалмай согот. Улус жыгылбаска чеберленип, араай бараттылар. Карануй кирип келетти, почтальон дезе эмдиге жетире жок болды. Айса болзо, бүгүн ол келбес? Газеттерди бүгүн экелип берди ине.

Же канайдар? Ол Кичинек Заречныйда улус письмоны сүреен сакып турган болор, письмо дезе мында өскө улустын көзнө-гинде жадыры. Бу мындый, марка жок письмолор жуудан келетен. **Киж**и тирү бе, айса өлгөн бө, айса шыркалаткан ба керегинде бу письмодо бичилген болор. Төрөөндөри дезе ол керегинде бир де неме билбес.

Валя пальтозын кийип, пладын тартынып, письмоны меелейине сугуп алаала, тышкары чыга жүгүрди.

IV.

Кар жаап турган. Салкын чыкту карды **Валяга** удур согуп турды, карануйда кар өткүрө туралардын номерлерин Валя жүк арайдан ла танып турды.

Жаказын көдүрип алган кандый да бир киж **Валядаг** сураган:

Кемди бедиреп туруң, балам?

— **Өрөкөн**, меге бежен экинчи тура керек, билер эмежеер бе?

— Чике ле бар. Туку ол аптеканын ары јанында, Јыгылдын, чеберленип бар — бүйүн јол тайгак.

Бежен экинчи номерлү турага Валя жүк арайдаг ла једип, чеденнинг уур эжигин ачты. Је сарайдын ары јанынан кара јелбер ийт кыркырууш ўжиле ўрўп, чыга конды. Валя тескеерлейле, эжикти јаап ийдн, ийттинг ўрўжине кижн чыгар болор бо деп, сакуп турды. Чындап та, чеденнинг ары јанында кижининг кыјырада басканы угулды.

— Ондо кем? — деп, кем де сурады.

— Степановтор мында јадыры ба? — деп, Валя кыйгырды.

— Бис Степановтор. Не керек?

— Слерге письмо бар.

Эжик ачылды, јебеченг фуфайкалу, кулакту јаан бөрүк кийип алган уулчак оромго чыкты.

Валя письмоны берип, колын сунды.

Ўчтолыкту письмоны уулчак Валянын колынанг чупча сокты.

— Мыны кем экелди? — деп, ол сурады.

— Почтала алганыбыс.

— Сен почтальон бо?

— Јок — деп, Валя айтты. — Слердин письмогорды бистинг кайырчакка јастыра салган. Бистинг адрес слердин адрес ош-кош, јангыс, бис Јаан Заречныйда јадырыс, слер дезе Кичинек Заречныйда. Мен слердин письмогорды экелгеним ол.

Валя кайра бурулала, јанды.

— Быйан болзын! — деп, уулчак кийининенг ары кыйгырды.

V.

Бир, эки, ўч, ай өтти. Туш кижининг письмозы керегинде Валя ундып та салган.

Је бир катап Костя кайырчакты ачып, почтаны алган бойынча, адазы јаар жүгүрди.

— Ада, көрзөң, конвертте каткымчылу адрес. Оромы да бар, номер де бар, алатан кижининг өбөкөзи јок.

— Кайда, бер!

Адазы письмоны алала, кычырды: Мында, Жаан Заречный, 52-чи тура, 6-чи квартира. Кайра адреси: Кичинек Заречный, 52-чи тура, 6-чы квартира. «Бу кемге бичиген письмо болбой?»

Адазы конвертти ачала, письмоны чыгарып кычырды:

«Таныш эмес, кару кызыкчак! Менин фронттон бичиген письмомды сен кышкыда Кичинек Заречныйга экелген. Сен ол тушта менин билеме ле менин бойыма канча кире болуш жетиргенинги сен билбей де жадын. Менин письмом табылбай калган болзо, бис ончобыс көп санааркаар, кунугар эдибис. Жаан быйан болзын сего. Сен жааназан, жакшы советский кижиге болорунг деп, мен бүдүп турум.

Сеге күндүзүн жетирип турган кижиге гвардиянын старший лейтенанты М. Степанов».

Адазы письмоны чебер бүктөйлө, база катап конверт жаап көрдү.

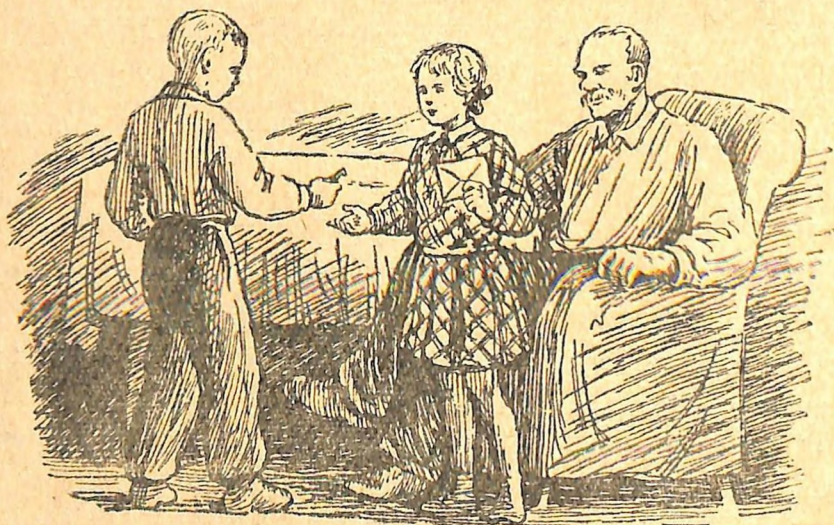
— Бу письмо кемге келди не? — деп, ол сурады.

— Байла, меге келген болор — деп, Валя кызарып айтты.

— Кайырмакты ачып, письмолорды сен алып турун ба?

— Жок, мен — деп Костя айдала, база кызара берди.

Адазы Костя ла Валя жаап көрөлө, онын кийининде айтты:

— Ук, Костя, түлкүүрди Валяга бер. Почтаны ол башкарып.

Кичинек жалтырууш түлкүүрди Костя арга жокто сыйынына берип ийди.

Я. Т а й ц.

Сурактар.

1. Почтаны башкарага адазы кемди тургусты? Ненин учун?
2. Жаан Заречныйга кандай письмо келген?
3. Ол письмо керегинде Костя нени сананды? Валя нени сананды?
4. Кичинек Заречныйга Валя письмону канайып жетирди?
5. Кайырмактын түлкүүрин адазы ненин учун Валяга бердирди?

Жааптар.

Бу жааптар аайынча план тургузугар:

Учтолык эди бугага письмо.

Кичинек Заречныйдан келген письмо.

Письмолор ло газеттер салатан кайырмак.

Эзине жетирелбеген письмо керегинде кичееген.

Валя письмону адреси аайынча жетирген.

План аайынча куучундап беригер.

Людочка керегинде.

Баштапкы класстын үрөнчиги Людочка школдон жанып келеткен. Оны жааназы үйдешкен.

Күн жылу болгон, Людочка, колдорула жанып, платьелү ле бараткан.

Жааназы десе бир колында Людочканын тонын ла калыштырып, бир колында десе бичиктерлү сумканы ла аш-курсакту каламаны апараткан.

Жолдо омор Наташага туштадылар. Наташа эзендежеле, сурады:

— Бу сен, Людочка, не жойу барадырын? Жаанан сени ненин учун колдоруна алып албас?

— Мен не, кичинек бала ба? — деп, Людочка тарынып айтты.

— Жок, сен кичинек эмезин, же сен бойыңнын колдорыңды сүрекей чеберлеп жадың. Айдарда буттарыңды ненин учун чеберлебей жадың? — деп, Наташа айтты.

В. Карасёва.

Сурактар.

1. Наташа Людочкага кандый сурак берди? Ненин учун?
2. Людочканын кылыгын слер кандый деп көрүп туругар?

Адазынын болушчызы.

I.

Арыкпаев Сорко жайгы каникулда адазына кожо колхоз-тын койлорун кабырарпа суранып алган. Бийик туулардын ортозындаты ап-ару кей, ума жок көп чечектердин жараш жыды, чапкыр тенгери, амыр отоп жүргөн койлор — ончозы уулчакты сүүндирип, сонуркадып турган. Ол, он үч жашту уулчак, колхозтын койлорун кабырып, адазына болужып турганын сананганда, ырыс жүрегине торт бадышпай барат!

Көп күндөр өткөн. Айландыра жаткан ар-бүткөн керегинде, койлордын кылык-жаны керегинде Сорко көп солун немелер биллип алган.

— Койлорды кабырары жеңил иш эмес, балам, — деп, адазы айдып туратан. — Койчыга кандый ла айалгада болорго келижет: кой оорый берзе, эмчи де болорун; айабас жанынан кар эмезе мөндүр жаап келзе, ыжык жер түргөн таап алар керек; бөрүлөрү де түни-түжи **ла тартыжарга келижет. Кандый ла учурал болуп жат!**

Сорко адазынын айтканын тындап угуп, адазындый ок, жамтанбас, билгир койчы болорго күүнзеп турды. Сары тагда уйкудан туруп, чалынду өлгөннүн ортозына койлорды айдап ба-

рарга јаш бойына күч те болзо, уулчак бир де эмеш комыдабаган, бойын бек тудунып турган.

II.

Бир катап десе оныла мындай учурал болгон. Ол күннинг алдында, эниргери, адазы кенетийин оорый берген. Эртен тура десе ол төжөктөг дө туруп болбогон.

— Је, уулым, койлорды одорго јангыскан айдап баратан турун. Эртен деревнедег улус келер, бис экүни солып ийер...

— деп, адазы араай айдала, изү колыла уулынын колын сыймап ийди.

— Санааркабагар, ада, мен койлорды јакшы кичееп көрөрим. Слерди уйатка түжүрбезим! — деп, Сорко жаруузын берди. Адазынын јанына отургушка курсак, суу тургузып койоло, ол чеденнинг ичинде энчикпей мааражып турган койлор јаар мендеди.

Койлорды одорго айдап келеле, уулчак олорды јакшы кичееп кабырып јүрди. Оору адазы керегинде сананып, ол тал түш өдө бергенин сеспей де калган.

Күн сүрекей изү тийип турган. Туулар ортозынанг соок эзин сокты. Күнчыгыш таладан кара булуттар јууктап келеткен. «Кү-күрт болотон туру» — деп, уулчак сананды.

Је нени эдетен? Койлорды чеден јаар айдаарга ыраак, күкүрттен озолоп болбозын. Мында артарга — јеткерлү: мөндүр јаарданг айабас. Јаш кураандар козыр мөндүрге чыдашпас, өлүп калар.

III.

Кенетийин Сорко јууктагы капчалда бийик-бийик јылым таштар барын эске алынды. Олордын эдегинде мун да тоолу койлорды јанмырданг, мөндүрдег јажырып койор. Јагыс ла менгеер керек — ой сырагай ас арткан...

Ўүр койлор јылым таштардын јанына једип ле келерде, јанмыр урулып келди, таштарга мөндүр токулдай берди.

Ургун жанмыр тўниле жааган. Уўр койлор жаар бөрүлер де бир-эки катап жууктаган. Же жалтанбас уулчак оморды таштарла аткылап, кыйгырып, бир де койды бөрүлерге жидирбеген.

Эртең тура колхозтон улус келеле, арып-чылап калган уулчакты оору адазыла кожо деревнеге үйдежип салган.

Сурактар.

1. Жайгы каникулда Арыкпаев Сорко нени эткен?
2. Адазы ого не керегинде айдып туратан?
3. Уулчак адазынын айтканын канайып угуп, кандый кижн болорго күүнзеп турды?
4. Бир катап кандый учурал болгонын, уулчак колхозтын койлорын канайда корулап алганын куучындап беригер.

* * *

Бистин жайым ороондо
ырыска жолдор элбек ачылат.
Албатыда бүдүмчилү болгондо,
иштең сего мак табылат.

Албатынын жүүнин бүдүрзөң,
ол сүүгениле каруузын берет,
жылу күндүүнди ого жетирзөң,
ол жүретиңен сени күндүлейт.

В. Кучияк.

УЛУ
ОКТАБРЬСКИЙ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ
РЕВОЛЮЦИЯ

Октябрь.

Октябрьдыг жаркынду кўни Ишмекчилер тураны
ончобыска жуук ла баалу. тенгериге јетирди.
Оны уткуй канча бешти Қолхозчылар тирў ашты
ўредўде алдыг, ўренчик уул? Төрөлине бергиледи.

Коо сынду јангы ыташ
кыраны коруй өзўп келди.
Ондый кўнге учурап,
ончо улус јакшы иштеди!

З. Александрова.

Совет јаннаг озо ишмекчилер канайда јаткан.

1.

Костя подвалда јаткан. Кўн Костяны качан да јылыпай-
тан. Тураныг ичинде чыкту болгон, ўлўш кийимнинг јыды јы-
танатан: энези эртен турадаг ала энирге јетире улустыг кийимин
јунган.

Костя сыйыныла, карындажыла кожо толыкта ойнойтондор.
Кийими коомой, өдўги тежик учун кышкыда тышкары каа-
јаа чыгатандар.

Адазы иштен жүк ле орой эгирде жанатан. Жанып келеле, жөткүрер ле жөткүрер, курсак та жиир күүни жок, чай ла ичип алар.

Балдар адазына килеп, тым отургылай беретен.

Адазынын ижи уур болгон. Иштеп турган жери дезе тоозынду. Фабриканын ээзи ишмекчилерге килебей, астам ла аларын кичеейтен.

Жаскаары адазы сырангай коомойтый бертен. Оны больницага апарып салган. Адазы ондо узак жатпаган — жада калган, балдары өскүс арткан.

II.

Адазынын сөөгүн жууп койгондор, же жадар арга табар керек. Энези фабриканттан барып сурады: «Балдарды чыдадып аларга болужыгар. Өлгөн апшыйагым су-кадыгын заводто жылыткан, жирме жыл ак-чек иштеген».

Балдардын энезине фабрикант болуш бербеди:

«Бисте өскүс балдарга болужатан жан жок. Өбөгөннигнин сөөгүн тударга он беш салковойды алып, ары жүр. Сенин балдарын — бойын олорды кичее».

Энези канайда да албаданза, төрт баланы азыраарга күч болгон. Костяны деревнеге апарзын деп, карындажынан сурап алды: ол эмди тогус жашту, айыл ижине болужар.

Совет жаннаг озо крестьяндар канайда жаткан.

I.

Костя таайына жаскыда келген. Деревнеде жакшы: агын суу, жиилектер, апаш та бар, түнде балдар аттар откорорго сыр-желекле баргылайт. Жадын жайым, городтогы жадындый эмес. Жагыс ла курсак жанынан, энезинде ок чылап, коомой. Кара да калаш ас, ак калаш керегинде дезе укпагандар да.

Таайының билези жаан. Ончолоры таг алдынан ала бозом-го јетире де иштегилезе, түрегиден айрылбайтан. Крестьяндардын јери ас: бүктер, агаштар, одор — ончозы помещиктин, оны тузаланган учун иштеп берер керек, эмезе төлөөр керек.

Таайының туразы коомой, кичинек, ичи карануй, помещиктин туразы дезе балкондорлу ла кичинек башняларлу.

Жылагаш бутту Костя күнүн-сайын помещиктин журтының јанынча уй айдап барганда, садта јараш кийимдү балдар нянязыла кожо ойноп жүргенин көрөтөн. Помещиктин айылының јанында чечектер, мөнгүн шарлар. Кижиге мындый јерге ойнойтон болзо. Јок, оноор деревнениң балдарын кийдирбейтен, садты крестьян балдарга болуп эткен эмес.

II.

Малина быжып желди. Балдар үүрлежип, тергиштерин тудуғанча агаш аразына бардылар. Агаш жаан, карануй. Балдар коркып, ырашпай, чуқ жүрген. Малина учураганда, колдорын чалканчакка чактырып, тегенекке кададып та алганда, бир де јишлек артырбай жууп алат.

Малинаның јыды јараш, тату, оны јиирге күүнзеп турарың.

Балдар јишлекти тергиштерине толтыра терип, бойлоры тойо јип алала, јанар дешти.

Кенетийин олорго ийт үргенче чурады.

Мылтык жүктенген барин чыгып келеле, балдар јаар басты:

— Мениң јеримнен малина терерге слерди кем божотты?

— Бу малина слердин деп, бис билбедис, өрөкөн, — деп, Костя айтты.

Барин оноң тың чугулданала, малинаны айылыма апарзын леди.

Балдар унчукпай оның кийининен баскылады. Айылына куру тергиштү јангылады.

— Акыр, эдү, — деп, эр улус кезедетен, — бистин де оромыста байрам болор!

Улу башчы жүрген чилеп,
ак-жарыкта жүрерис,
Төрөлиске, Ленин чилеп,
иштеерге чертенедис.

С. Михалков.

Владимир Ильич Ленин.

Туранын ичинде стенеде портрет бар.

— Ада, ол кижн керегинде меге куучындап берзен — деп,
Вася адазынан сураган.

— А сен билерин бе, бу кем?

— Билерим. Ленин.

— Эйе, Владимир Ильич Ленин. Бистинг сүүген, жуук кижн,
бистинг башчыбыс.

— Же, угуп отур. Мен ол тушта јиит болгом. Бис, ишмекчилер,
ол тушта сүреен коомой јатканыс. Иш уур болгон. Бис тан
эртеден ала карануй тўнге јетире иштеп туратаныс, курсакты
десе тойо јибейтенис. Заводто көп улус иштеген. Заводтын ээзи
Данилов болгон. Ол бойы иштебеген. Белин бөкөйтпөгөн,
је ол кандый бай јуртаган!

Ондый јөөжө ого кайдан келген? Бис ого иштегенис. Бис-
тинг ижис учун јалды сүреен ас төлөп туратан, торт ло тоноп
турган. Бистинг ижистен ол байыган. Завод, акча, машиналар —
ончозы онын колында болгон, бисте десе, иштенетен колдорыс-
тан өскө, бир де неме јок болгон.

Онын учун арга јокто бис онын заводына иштеерге бара-
таныс. Же јангыс ла Даниловтын заводында ондый болгон эмес,
бастыра заводтордо ло фабрикаларда ондый болгон.

Деревнеде крестьяндар база коомой јаткан. Олордо јер ас
болгон, помещиктерде десе јер көп болгон. Крестьяндар поме-
щиктерге иштеп турган. Помещиктер бай јаткан, крестьяндар
десе јокту болгон.

Помещиктердин ле капиталисттердин кылыгы јангыс болгон.

Эң бай помещик — каан — база олор учун турган. Каан бастыра улустың ээзи болгон. Каан помещиктерге ле капиталисттерге жарамыкту ээжилер тургузатан. Ишмекчилерге ле крестьяндарга дезе ол ээжилерден сүреен күч болотон.

Владимир Ильич Ленин ишмекчилердин најызы, һөкөри болгон. Ол бастыра јангы кубултарга күүнзеген. Иштеп турган улус ончозы јакшы јатсын деп сананган. Ленин ишкүчиле јаткандардын кереги учун тартышкан.

Ишмекчилер учун турган улусты Ленин ончозын јуупан. Олордын тоозы там ла көптөп, ишмекчи партия, коммунисттердин партиязы там ла тыгып турпая. Тартыжу јогынан неге де једип болбозын партия билип турган. Бастыра ороондордын ишмекчилери де мыны јарт билер боло берген.

Ленинди ишмекчилер тыг сүүйтен, помещиктер ле капиталисттер дезе Ленинди торт көрбөйтөндөр. Каанныг полициязы Ленинди арестовать эдип, түрмеге отургузып, ыраак Сибирьге ссылкага ийип туратан. Ленинди жажына түрмеге отургузарга сананган. Ленин гран ары жанына барала, нени эдетенин ишмекчилерге ыраактаг бичип туратан. Онын кийининде ойто жанып келеле, бастыра тартыжуны башкарган.

1917 жылда февраль айда ишмекчилер солдаттарла кожо — ол тушта жуу болгон — каанды сүрүп ийгендер, онын кийининде 1917 жылда 7 ноябрьда помещиктерди ле капиталисттерди сүрүп салгандар. Жерди, заводторды, фабрикаларды олордон айрып алып, жаңы жаң, жаңы ээжилер тургускандар. Каан да эмес, помещиктер ле капиталисттер де эмес, ишмекчилер ле крестьяндар бойлорынын керектерин Советтерде бойлоры шүүжер боло берген.

Ол керек олорго солун болгон. Ленин ле онын партиязы бу күч жолло ишмекчилерди баштап, жаңы жүрүмди төзөөргө олорго болушкан. Ленин сүреен көп иштеген. Онын ижи, кичееп көрөтөн керектери көп болгон. Лениннин су-кадыгы уйадаган, 1924 жылда Владимир Ильич жада калган.

Ленин жада каларда, бис сүреен жунукканыбыс. Же Лениннин айтканын бис качан да ундыбазыбыс. Бис бастыра керектерди Лениннин айтканы аайынча эдерге кичеенедис. Ишти, жүрүмди жаңы төзөлгөлө жазап турубыс.

Н. К р у п с к а я. 1937 жыл.

Сурактар.

1. Революциядаг озо ишмекчилер нениг учун тойо курсак жибей жүрген?
2. Ондый жүрүмди Ленин канайда кубултарга санаган?
3. Ленинди бис нениг учун революциянын башчызы деп адап турубыс?
4. Ишмекчилердин жүрүми революциянын кийининде кандый боло берди?

Ленинге айылдаганы.

Январь ай. Жылдың бажы.
Тышкары эмеш соок,
Январьда күннинг аайы
жакшы болотон.

Калың карга бастырган
эски парк¹, бу паркта
таныш колонналар²
эжик жанында.

Кайыр эмес тепкишти
кар шуурып салган.
Удаган өйдө Ленин
бу турада жаткан.

Ак-жарыкта ол тушта
жок болгоныс бистер,
өскө балдар паркка
келгилеп жүрөтендер.

Н. С а к о н с к а я .

Азыйда ла эмди.

(Колхозчынын куучыны.)

I.

Менин адам байларга одус жыл иштеген. Байлар жокту ал-
тай улусты күүн-кайрал жок кулдангандар. Жокту кижини кул-
данаарга байларга камдар болужып туратандар. Бистин биле
көп сабазында курсак жок отуратаң. Адам мени байдын айылына
ийип, мынайда айдатан:

— Барып байдан арба сурап экел. Мен кийининде ого иш-
теп берерим.

Мен байдын айылына баратам. Ол бир эмеш арба беретен.

¹ Парк — амырап базып жүргедий жолдорлу жаан сад.

² Колонналар — туранын тышжанын эмезе ичжанын кееркедип тургускан столмолор.

Төлүгө алган арба учун менин адам ла энем көп күндөрдүг туркунына байга иштейтендер.

Совет жаннын ойинде бис жерлү боло береле, колхозко биригип алпаныс. Байларга эмди иштебей жадыс. Совет жан биске тракторлор, үрен аш берген база оного до өскө болуш жетирген. Бис аргалу, жакшы журтай бердис.

Азыйда алтай улустын ортозынан бичикчи кижини табарга күч болгон. Эмди дезе бистин балдарыс школдордо үренгилеп жат. Жаан да улус бичикке үренет.

Бу мынын ончозына бис Коммунистический партиянын ла Совет жаннын шылтузында једип алганыс.

Сурактар ла жакылта.

1. Колхозчы бойынын озогы јүрүми керегинде нени куучындаган?
2. Байлар јоктуларды канайып кулдангандар?
3. Јоктуларды кулданага байларга кем болужып турган?
4. Совет жан јоктуларга нени берди?
5. Колхозчылар эмди канайып журтап жат?
6. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалык сананып табыгар.

Күскү тандак.

Күстин алтын тагдагы
күнчыгышта жаркындалат.
Октябрьдын маанылары
оромдордо жалбыштанат.
Жаан ороондо,
төрөл ороондо
советский балдарга
ырыска, јаска барар јол
Октябрьда ачылган...
Кеен-јараш бу байрам
јүрегиске јараган.
Сүүнгенинен јылдыстар
балдардын көзинде јалтыраган.

Jaан opoондо,
төрөл opoондо
советский балдарга
ырыска, жаска барар жол
Октябрьда ачылган.

А. Ж а р о в .

Сурактар.

1. Кандый строчкалар мында такып айдылат?
2. Ол строчкалардын шүүлтезин слер канайда билип туругар?

Байрам күнде.

Октябрьдын байрам күнинде
озогызын катат эске алындым:
чыкту такпайдын өчөмик оды,
жаскыда — тырмууш ла иандазын;
кунурак кунукчыл жырлар —
аштын түжүмүн олордон сакыба,
кемди де бедиреп, кычырып турган
өскүс-жабыстын үни жалаңда...
Россия бүгүн кандый кеминде,
ондый Россия болзын деп,
онын учы жок элбек жеринде
аштар стенидий өссин деп,
такпай эмес — электричество оды
крестьян улустын журтында күйзин деп...
кандый бек санаа, кандый ийде,
нажылар, чымында керек болды!
Онызы жүрүмде бүткенине,
күчиге сенин, Россия, сүүнедис! —
Ленин колыла темдектеп көргүскөн
улу керектер ороондо бүткен.

М. И с а к о в с к и й.

Стройка.

Узун агаштар
булутка једет.
Уур белдерди
машина кодүрет,
јоон агаштарды
јенгил апарат,
кызыл кирпичтерди
түрген* жылдырат.

Тураның жабузы
тургуза ла эдилди.
Бийик, јаан тура
сүреен түрген бүтти,
Төрөлистин балдары
телкем турада
јуртай берди!

В. Маяковский.

Почтовый фабрика.

Москвада мундар тоолу почтовый кайырчактар бар. Је слер письмоторды кандый ла оромдо, кандый ла почтовый кайырчакка салып ийзегер, ол эжипининг үстүнде «Төс почтампт» деп бичип салган јаан турага једип келер. Письмолорды оноор почтовый грузовик тартып апарат. Ондый грузовиктер эртен турадан ала орой энирге јетире столицаның оромдорыла јорыктап жүргүлейт.

Төс почтампт јаан фабрикага түңгей: кош кодүрер машиналар өрө чыгып, төмөн түжүп турадылар. Элбек залдарында дезе абрачактар ары-бери өткүлейт. Почтаны оноң ары табыштыратан јалбак брезент ленталар, бир де минутка токтобой, јылыжып турат.

Бастыра бу иш бир кичинек письмоны јетирерге өткүрилет.

Је бу керек кичинек пе? Сырапай кичинек ле кыскарта бичилген письмодо сүрекей јаан учурлу солумдар болордон маат јок.

«Почтовый фабрикада» бистинг письмолорло нени эткилеп јат?

Москваданг күнүн-сайын ондор тоолу поездтер атангылайт. Ол поездтерле письмолорды аткарат керек. Је озо баштап почтаны ылгаар керек: кажы ла письмо бойынын поезддинде болор учурлу база оны бойынын станциязына јетирип түжүрер керек.

Је письмолорды ылгап салган. Бир јер јаар баратан письмолорды бир полкага салып койгон. Экинчи јер јаар баратан письмолорды экинчи полкага салып койгон. Кажы ла письмодо печать: «Москва, мындый күн».

Ангылу машина письмолорды пачкалап тагып салган. Пачкаларды таарларга салып койгон. Ол таарларды жылыжып турган лента төмөн түжүрөт. Бу письмолорды машиналарга коштоп, вокзалдарга ла аэродромдорго аткарып јадылар.

Москвага башка-башка јерлерден келген көп письмолорды ла пакеттерди ол ок машиналар почтамтка экелип јат. Кажы ла конвертте ол ок сөс бичилген: «Москва».

Бир канча частын бажында бу письмолорды столицанын райондоры сайын апаргылаар, јүстөр тоолу почтаљондор кайышту уур сумкаларын салынып алала, оромдорло, переулокторло, тепкиштерле базып баргылаар. Эжигер ачыгар, балдар! Почта! Слерге письмо!

М. И л ь и н.

Сурактар.

1. Почтовый кайырчакка салган кийининде письмолор кайдаар барат?
2. Почтамтта письмолорло нени эткилеп јат?
3. Ыскө городторго ло јурттарга письмолорды канайда аткарып јадылар?
4. Письмолорды айыл-сайын канайып таркаткылайт?

Кейле жүрер жол.

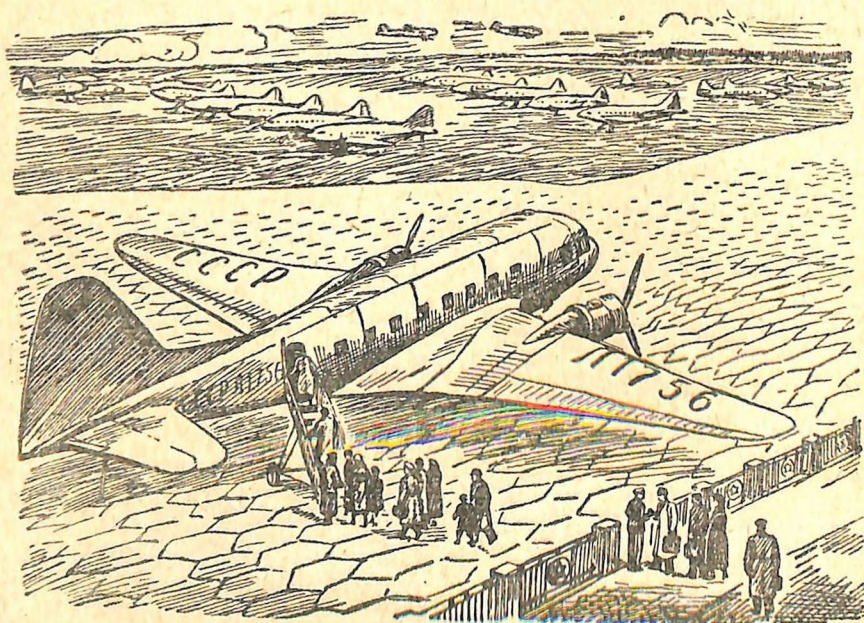
Бистинг орооннын бастыра жолдоры Москва жаар барып, Москванын жанында биригип жат. Түни-түжиле күүлежиң, поездтер вокзалдарга келип турадылар. Москвада эки-жангыс вокзал эмес, тогус вокзал.

Калганчы жылдарда олордын тоозына база эки вокзал кожулган — бирүзи кейле, экинчизи суула жүреринин вокзалдары. Слер эмди Москвага жерле де, суула да, кейле де једери-гер.

Кем кижии мендеп, түрген једерге турган болзо, ого кейле учуп барарга ончозынан артык болор.

Поезд слерди бир канча күндердин туркунына јетиретен јерге самолёт слерди тоолу частардын туркунына јетирип апарар.

Самолёттор бойыннын вокзалына, поездтер чилеп ок, расписание аайынча чокум өйдө једип келедилер. Пассажирский самолёт једип келди, оны ээчий грузовой самолёт, бу дезе почтовый самолёт учуп келди.

Пассажирский самолёт Москвага тотко карарып калган улусты эжелди. Олор бүгүн эртен тура Кара талайда эжингендер. Ондо сүрекей жылу, бистинг Москвада десе күс једип келген.

Экинчи самолёт атанарга белетенип туру. Пассажирлер тепкишти өрө чыгала, тере отургуштарга отургылады. Эмди ле эжиик јабыла берер, самолёт десе ичкерилейле, кейге көдүрилип чыгар.

Удаан өйдөн бери кар јаткан, соок түшкен јерлерге пассажирлер бүгүн энтиргери једип барар. Онын учун олор ончызы жылу тонду ла жылу бөрүктү.

Сурактар.

1. Кандый бир ыраак јерден база өскө јерге једип аларга, улус эмди кандый јолдорды тузаланып јат?

2. Сыранай түрген јүрерге кандый эп-арга бар?

3. Калганчы жылдарда Москвада кандый жагы вокзалдар тудулган?

Энезинин ижи.

— Је, Светик, кийин! Менин ижимди көрөргө барарыс.

Олор тышкары, оног оромго чыктылар, метрого түжеле, бир канча минуттын бажында городтын база бир учында болдылар.

Ондо јаш јажыл агаштарга курчаткан јаан кызыл тура турган. Энези Светлананы јараш темир паратанын алдыла баштап апарды. Олор јаан чеденнинг ичиле туранын эжити јаар бардылар.

— Бу не? — деп, Света сурады.

— Бу, балам, мен иштеп турган фабрика — деп, энези айтты.

Олор цехке¹ кирерде, Светлана озо баштап талаатый берди. Ол шили јабынтылу мындый јаан кыптарды качан да көрбөгөн.

¹ Цех — фабрикада эмесе заводто иштинг кандый бир бөлүгин бүдүрүп турган јер.

Кайда ла машиналар жергелей тургулады, олардыг табыжына не де угулбай турды. Энези кызын бир станоктын жанына экелди. Светлана көрүп турза, станоктон, учы жок жалбак лента чылап, жүзүн-жүүр чечектү бөс чөйилип чыгып турды.

— Мен мында иштеп турум — деп, энезининг айтканы Светланага угулды. — Бис мында бөс эдип жадыс, ол бөстөң балдарга жараш кийим көктөпилеп жат.

— Бу не? — деп, кенетийин Света сурап, станоктын үстүндө турган кичинекей кызыл флажок жаар көргүсти.

— Мындый кызыл флажокторды жакшы иштеп турган ишмекчилерге берип жат — деп, энези айтты. — Бистинг цехте дезе ончо улус жакшы иштеп жат.

Светлана өскө станоктор жаар көрзө, олардыг үстүндө база кызыл флажоктор элбиреп турган эмтир.

— Меге ондый ок флажок ло машина база керек — деп, Света айтты.

— Сен жаанайла, иштезег, сеге, балам, ондый флажокты база берпилеер.

Олор цехле база да узак базап жүрдилер, станокторды, жаан болчоктор эдип салган бөстөрдү көрдилер. Онойдо түрүп салган бөстөр коштой кып жаар конвейерле¹ бойлоры жылып баратты. Олорды ондо чаазыппа бектеп оройло, машиналарга коштоп тургандар.

Балдарга көп жаңы жараш кийим көктөөргө, бу бөстөрдү бистинг орооннын бастыра жерлерине тартып апаргылаар!

С. Баруздин.

Сурактор ла жакылта.

1. Светлананын энези кандый фабрикада иштеген?
2. Ол бойынын ижи керегинде нени куучындады?
3. Энезининг жакшы ижин фабрикада канайып темдектедилер?

¹ Конвейер — материалды бир ишмекчиден экинчисине жылдырып апарып, үзүк жок жылып туратан лента ошкош жол. Оны металлдан, агаштан, резинадан эдетен.

4. Кожо иштеп турган бос согоочы үй улустың ижи керегинде Светаның энези нени айтты?

5. Энези кичинекей кызына, бос соготон станоктордон башка, нени көргүсти?

6. Фабрикада ишмекчилерге иштеерге эптү ле сүүнчилү болзын деп, бистинг башкару канайда кичеснет, айдып беригер (фабриканың туразы, агаштар, парата, эжик жанында телкем жер, шили жабынтылу кып, конвейердинг ижи).

Чындык нөкөрлөр.

I.

Бежинчи класстың көзнөктөри ограда жаар болгон.

Школдың көзнөктөрининг чике одожында жаан тура туткулаган. Кирпичтер канча кат салынганын балдар күнүң ле эртен тура тоолоп тургандар. Тураның стенелери күндер-сайын бийиктеген эмес, частар-сайын бийиктеп турган.

Бежинчи класстың чике одожындагы стенедө эки каменщик иштеген. Олордың бирүзининг ады Василий Иванович, экинчизининг дөзе Иван Васильевич болгонын балдар жакшы билгендер. Олор бойлоры ортодо мөрөйлөжип те турганын билгендер. Олордың кажызы ла стенени түргөн салып бүдүрерге кичеснет. Каменщиктерге кирпич тажыйтан улус болушкан.

II.

Олорды бежинчи класстың көзнөктөрининг күнүң-сайын балдар көртүлөп туру деп, каменщиктер билбеген де.

Класстың балдары эки бөлүккө бөлүнгилеп алган. Василий Иванович — эң чыйрак, эң эпчил каменщик деп, Зябликов Серёжа ла онын нөкөрлөри бодоп тургандар.

Крючков Толяга баштаткан балдар дөзе Иван Васильевичтин адаанын алып тургандар. Бастыра жердин үстүндө ол эң чыйрак, эң эпчил каменщик деп, олор кандый ла кижиге жартап берерге белен болдылар.

III.

Je бу ла өйдө бир жеткер болды: Василий Иванович колын кыпчыдып алган. Онызы канайда болгонун уулчактар көрбөй калгандар. Олор жүк ле десятник нени де кыйгырганын, Василий Иванович колын чеберлеп өрө тудуп алганын ла бир үй кижиле онын колын тангып турганын көргөндөр.

Онын кийининде Василий Иванович жана берген. Стройкада Иван Васильевич жагыска арткан.

—Эх! — деп, Серёжа ачымчылу үшкүрүп ийди.

— Слердинг Василий Иванович алаа! — деп, Толя араай айтты.

Серёжа төмөн көрди.

Эртенгизинде эртен тура Василий Иванович бойынын жеринде турганын көрүп ийеле, балдар канча кире сүүнгөндөр. Онын колын тангып койгон болгон, же ол кирпичтерди бойынын жерине эптү салып турган.

Серёжа балдардан жарым түш башка жүрүп, не де керегинде сананып турган.

Жаан переменада балдарды ээн класска кычырып алган. Онда бектенип алаала, переменанын учуна жетире не де керегинде тын куучындажып отурдылар.

IV.

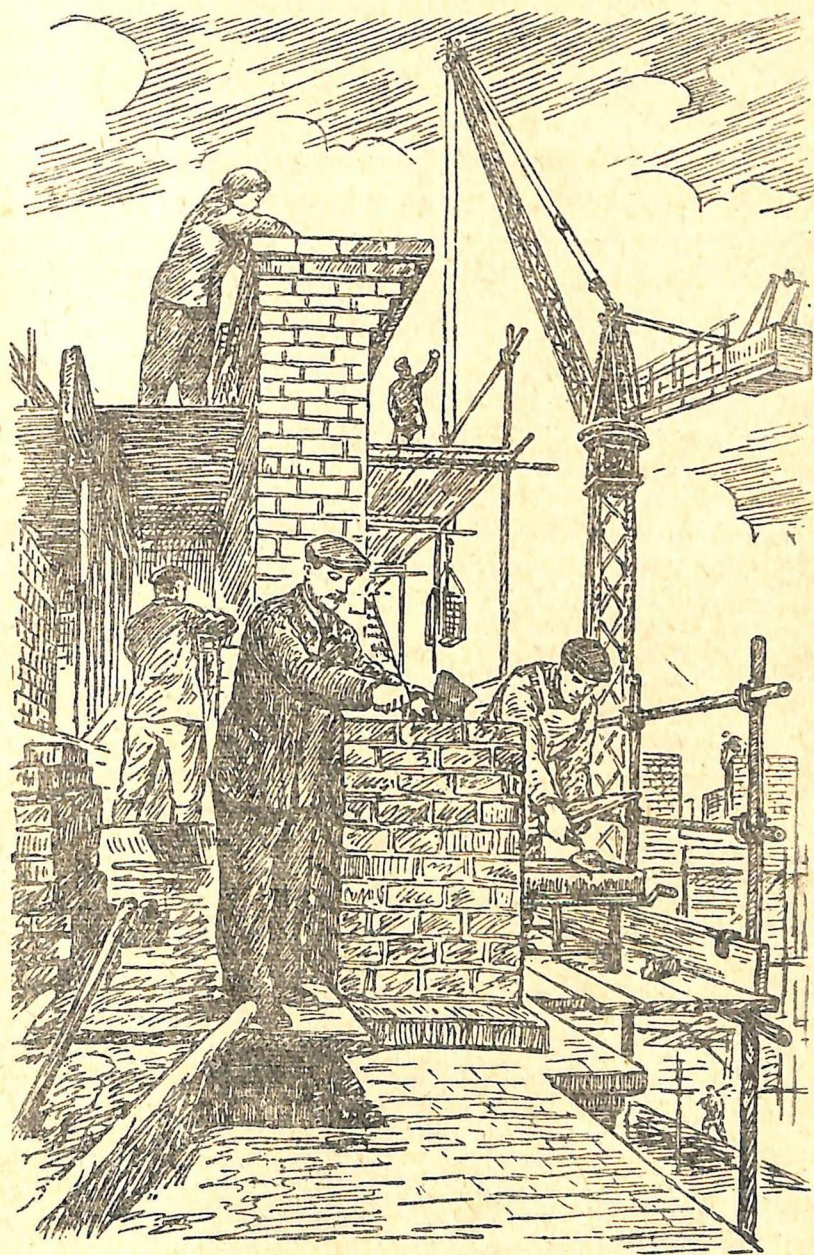
Эртенгизинде бежинчи класстын үренчиктеринин кабортозы школга үредүдөг бир час озо келген.

Олор класска жуулыжып алаала, көзнөктөрдиг бозоголорына чек ле жапшынып калгандый турдылар. Ончозынын алдында Серёжка турды.

Беш минут жогынан сегис часта стройканын жанына Василий Иванович ле Иван Васильевич жеткилеп келди. Олор күлүмзиренип, бойлоры ортодо нени де куучындажып келетти.

Олор стройкага чыгып алдылар.

Балдар тын тынбай да барды.

Стройкада.

Ишмекчилер токтой түштилер. Василий Ивановичтин иштеген јеринин јанында салган кирпичтер јатты. Олорго бир лист чаазын јапшырала, ого кара тушyla бичип койгон:

«Туура улус тийбезин.
Василий Ивановичтин кирпичтери.
Јакшынак строителге уткуул!»

Оны көрүп, Василий Иванович күлүмзиренеле, ижин баштай берди.

V.

Эгирде Серёжанын командазы школдын узун коридорыла туура эжикке јетире барала, онон стройканын оградазына чыкты.

Олор ээчий-деечий табыш јок барып, кирпичтерге једеле, кирпичтерди онойып ок табыш јок алып, Василий Ивановичтин иштеген јерине апардылар.

Стройкада, паратанын јанындагы жаруулчыктан өскө, бир де кижии јок деп, балдар иженип тургандар. Бастыра иштер алты часта божогон.

Кенетийин угуп турза, кирпичтер согуп турган таныш, јымжак табыш угулды. Василий Ивановичтин јеринде кем де бар болгодый.

Серёжа балдарды токтодоло, бойы көрүп келерге барды.

Толыкты эбиреде базып барала, кадала бергендий тура түшти: Василий Ивановичтин јеринде Иван Васильевич туруп алып, кирпичтерди эптү салып турды.

Озо баштап Серёжа алаатый берди, је онын кийининде бар-јок күчиле балдар јаар жүгүрди.

— Балдар, — деп, ол шымыранды, — балдар... — дейле, тыныжын тартынды. — Иван Васильевич Василий Ивановичтин ордына кирпичтер салып јат!

— Ол ненин учун ондый? — деп, кем де сурады. — Кем озо бүдүрер деп, мөрөйлөжип јат ине...

— Је, ондый болзо не? — деп, Серёжа айтты. — Бис база

бойы бойыска болужып жадыс. Олор база онойып ок... Ол бистинг Василий Ивановичке болужып турган болзо, бис ого база кирпичтер тажып береликтер.

— Јараар! — дешти.

Балдар карангуй кирерин сакып алала, Иван Васильевич јуре берерде, эки улустын јерлерине кирпичтер тажыдылар.

Эртенгизинде Серёжа ончозын Крючков Толяга куучындап берди. Ол ок кун энгирде стройкада ончолоры нак иштедилер.

Јаңгы стенеге дезе јаан плакат илип койдылар:

«Јакшынак строителдерге — Иван Васильевичке ле Василий Ивановичке уткуул!»

И. Туричин.

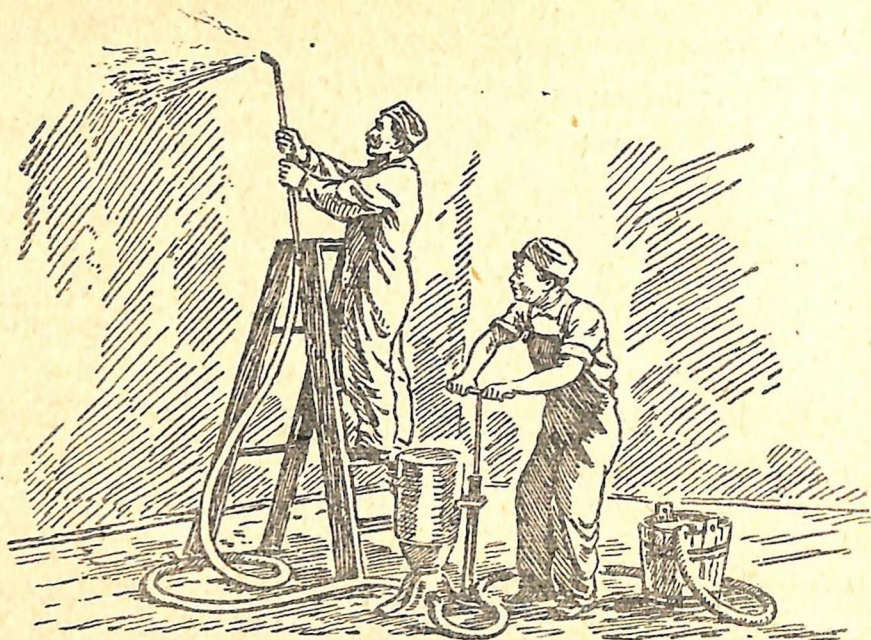
Сурактар.

1. Ұренчиктер бойының классының көзнөктөринен нени көрдилер?
2. Строительдер керегинде олор нени билгилеп алды?
3. Класс канайып бөлүнди?
4. Серёжа ла оның командазы ненин учун кунугала, јуун өткүрдилер?
5. Серёжа ла оның нөкөрлөрн Василий Ивановичке канайып болуштылар?
6. Серёжанын командазы ла Толянын командазы ненин учун стройкада нак иштеер ле эки строителге болужар болдылар?

Маляр.

Тура будуур ой јетти —
малярга кижн ийгиледи.
Је кисть, көнөк јогынан
маляр биске једип келди:
будуур кистьтинг ордына
чүмдү насос¹ экелди.
Стенеге будук чачылат,

¹ Насос — суйук немени чыгара эмезе кийдире соордыратан машина.

көзнөктө күн жаркындалат.
Көк-чагкыр тенеридий
стенелер боло берди.
Жаңгы тура торт белеи —
улус ого удабас кирер!

С. Баруздин.

Жаңгы город.

I.

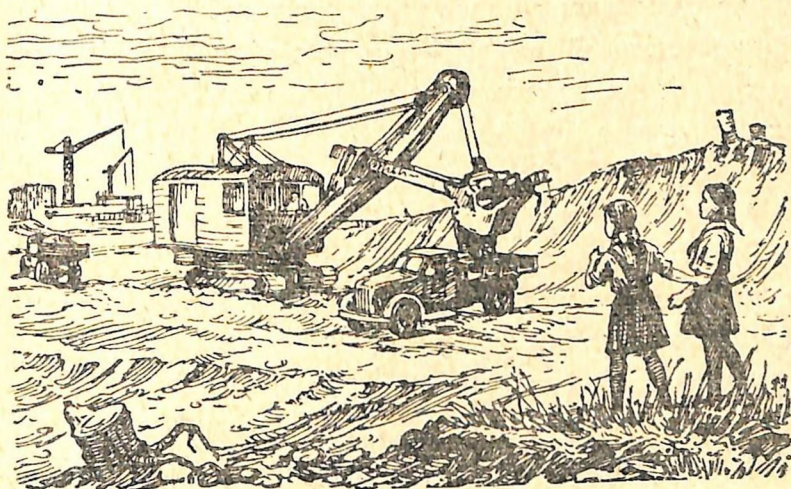
Таня ла Галя бийик жууканын кырына желдилер.
Олордонг төмөн терен ойдыкта, сүреен жаан сан-башка тын-
дулар ошкош, кайкамчылу машиналар жорголоп жүрди.

Олордын кезиги, торт ло туу кире јерди каза согуп, барат-
ты. Оскөлөри јүс жылга тура калган төнгөштөрдн тазылдарыла
катай, грядкадан морковь үзүп турган чылап, јеп-јенгил кодо-

рып турат. Же Таяны жууканын жарадын казып турган машина менен де тын кайкаты.

Ол машинада учында сусукулу узун табаш бар болгон; сусукунын алдынан жалтыркай тырмактар сарбайыжып калган. Табаш талайып келеле, тырмактарын жаратка кадап алып, кату той балкашты тырмап, кўреп, эжил, онон таштарла, тазылдарла база жырааларла катый грузовиктин кайырчагына уруп турды. Жаан грузовик, уур жайканып, кийининен келген куру грузовикке жол берип, кайдаар да жүре берет.

Кызыкчактар жууканын кырына отуруп алала, бу кайкамчулу машинаны, курсак ичери сагыштарына кирбегенче көрүп отурдылар.

Жуукадан барар кўүндери жок болгон, же ондый да болзо, жанарга келишти. Энирде дезе, адазы иштен жанып келерде, Таяна сурады:

— Ондо площадкада нени эткилеп жат? Ондо не болор, ада?

— Ондо город болор, Танюша, — деп, адазы айтты. — Бис ондо жадарыс, энентле экў иштеерис. Сен дезе үренеринг.

Таяна Галяла экў ол жуукага арай ла кўнўн-сайын жүргүлебе-ди, барган ла сайын оларды площадкада кандый бир солун не-ме сагып туратан.

Удабай ла бастыра площадканы кечире темир јол өтти. Вагондор манташты, паровозтор бышкырышты. Фонарьлу столмолор табылып келди, ол столмолордон јалтыркай эмиктер чөйишип барды. Онын кийининде сүреен көп кандый да кайырчактар экелгилейле, олорды эки јол эдип чогул койдылар.

II.

Бир катап эртен тура Тая адазыла экү жуука јаар бардылар. Тая барып Галяны айдып алды, олор үчү жыраалардын ортозындагы јолло баргылады. Једип келеле, көстөрине де бүтпей турдылар!

Чогул койгон кайырчактардын ордына, ойынчыктар ошкөш, јараш бир ором јангы туралар турды, олор көзһөктөрлү, эжиктерлү, кирнестелерлү эмитир. Кезиктери эм тургуза јабынтылары јок тургулаары, кезиктеринде дезе јабынты да, труба да бар, трубаларынан дезе ыш чөйилет.

Тая Галяла экү сүүнижил, каткырышты. Адазы дезе айтты:

— Је, бот бу слерге јангы город! Јарайт па?

База эки күннинг бажында Тая да, Галя да, палаткаларда јаткан оһон до өскө улус јангы тураларга көчкүледи, город кенетийин тындана берди.

Тураларда радио ойной берди, көзһөктөринде от јарыды, чорголордон суу акты, телефондор шыгырашты, магазиндер ачылды... Туралардын бирүзінде, эн ле јаанында дезе, «Школ» деп бичип койгон вывеска турды.

А. Н е к р а с о в т ы н бичигени аайынча.

Сурактар.

1. Бийик жуукадан кызычактар нени көргүледи?
 2. Кызычактарды кандый машина оһчозынан тын кайкатты?
 3. Јангы городты ненин учун ондый түрген тудуп алар аргалу болды?
-

Баштапкы кар.

Бу жуукта баштапкы кар жаады. Кейде кар жытанган, бут алдында жымжак кар кыярап турган; жер, туралардын жабынтылары, агаштар, бульварлардагы¹ отургуштар—ончозы ак жымжак жаш карга бүркөлгөнүнөн улам, кечегизинен башка кеберлүү деп көрүнгиледи, фонарьлар оного жарык күйүп турды, кей ару болды.

А. Чехов.

Кышкы таң.

Чагкыр тегери алдында
элбек кебистий жалаңда
күннинг чогына кар жалтырайт;
жангыс ла агаш карарат,
кыру өткүрө чиби жажарат,
тош алдында суучак мызылдайт.

А. Пушкин.

Сурактар ла жакылта.

1. Кар керегинде ле кышкыдагы агаш ла суучак керегинде канайда айдылганын кычырыгар.
2. Бу стихотвореннеге келиштире кандый журук жураарга жараар?

¹ Бульвар — эки жанына агаштар отургузып салган жалбак ором.

Карган кыштын кылыктары.

(Чөрчөк.)

I.

Карган кыш чугулданала, жер үстүндө канча бар тындуларды жок эдерге сананды. Элдег озо куштарды жок эдерге сананып алды; олор кыйгы-чыйкылдажыла онын күүнине тийген.

Кыш соокло салкындап, агаштардын жалбырактарын үзө соголо, жолдор сайын чачып салды.

Куштардын жажынар жери жок болды; олор үүрлежип жуулыжала, шүүштилер. Жуулыжып, кыйгырыжала, бийик кырларды ажыра, көк талайларды кечире жылу ороондорго учуп бардылар. Жаныс кучыйак артты, ол до таскактын алдына кирип алды.

II.

Куштарга једжер кўчи јетпезин көрөлө, кыш аңдарга табарды. Јаландарды карла шуурып, агаштарды күртеп, апаштардын чобразына тош тоңурып, соокторды ээчий-деечий ийди.

Алдындагызынан тыг сооктор келип, бир чибиден база бир чибиге секирип, тызырадып, тарсылдадып, аңдарды коркыдып жүрди.

Је аңдар коркыбады: кезиктеринин тондоры жылу, кезиктери дезе терең ичегенине жажынды, тийин агаштын көңдөйинде кузук чертип отуры, айу дезе ичегенинде табажын соорып жадыры; койон секирип, жылынып жүрү, жылкылар, уйлар, койлор удааынан бери жылу кажаганга кирип алала, белен өлөн чайнап, жылу јайынты ичип турулар,

III.

Кыш алдындагызынан тыг чугулданып, балыкпар јаар ууланды: бир сооктон тыг соок ийип туру. Соокты ээчий соок

келип, маскаларыла бирүзи бирүзинен тын токулдадып, көлдөрдө лө сууларда шаашкак жогынан күрлер тутты. Суулар, көлдөр тогуп калды, же жаңыс ла үстүнөн тогды; балык дезде бастыразы суунун түбине түшти: тоштын алдында оларго алдындагызынан да жылу.

IV.

«Же акыр, мен эмди улустын үлүзүн берерим» — деп, кыш сананды. Соокты ээчий онон калапту соок ийип туру. Сооктор көзнөктөрдү жараштыра журап тогурды; туралардын стенилерин ле эжиктерин токулдадып, тарсылдатты, сооктон тоормоштор до жарылат. Улус дезде печкелерине от салып, блине быжырып жип, кышты электеп, каткырып отурат. Одынга барайын дезде, жылу тон, меелей, пыйма кийип барар. Оноор келеле, малтазыла одынды чапса, терлей берер. Жолдорло уначылар, кышты шоктогон чылап, жүрер болды; аттардан буу жайылат; уначылар буттарыла тееп, меелейлериле чабынып, жарындарын тартынып, соокты мактап турулар.

V.

Ончозынан тын тарынгадый неме — кичинек балдар да онон коркыбайт! Чанакту, конёкту жыгылап жүредилер, карла адыжып ойноп, кардан наадай эдип, кырлар жазап, үстүнө суу уруп, «Келип болушсан!» — деп, соокты кычырып турадылар. Кыш чугулданаала, бир уулчакты кулагынан, экинчизин тумчугынан чымчып ийгенде, кулагы, тумчугу кажайа берет, же уулчак кардан алаала, жүзүн жышканда, жүзи, от чылап, кызарып чыгат.

Кыш бойынын чыдалы жетпезин көрүп, чугулы бадышпай ыйлай берди. Жабынтылардан кыштын жажы тамчылады... байла, жас удабас келер!

К. Ушинский.

Сурактар ла жакылталар.

1. Кыштын башталар ойин канайда бичип көргүскенин каттап кычыргар.

8 Кычырар бичик. 2 кл.

2. Куштар сооктоң канайда коруланат? Балыктар, ангар сооктоң канайда коруланат? Улус соокло канайда тартыжат?

3. Чөрчөктинг кажы ла бөлүгине бажалык талдап алыгар эмесе онын бажалыгы болгодый сөстөрдн чөрчөктөң таап алыгар.

К ө р г ү з ү: Кыш элден озо куштарга табарды.

4. Кем кайда кыштап турганын айдып беригер.

Каруузына керектү сөстөр.

Койон ...	ичегенде
Тийинг ...	ичегенде
Түлкү ...	агаштын көңдөйинде
Момон ...	жерде
Айу ...	чибининг төзинде

Шуурганду кыш.

Изү жай өдө конды, алтын күс база өтти, кар түшти — шуурганду, соок кыш једип келди.

Соок салкындар согор болды. Агаштын ортозындагы бүри јок агаштар кышкы ак кийимин сакуп турдылар. Чибилер ле карагайлар алдындагызынан артык јажара берди.

Јымжак кар, бийиктең айланыжып, көп катап јаады. Кыштын мындый ару јарыгы көзнөктөң өдүп јарытканына ла кыш түшкенине уйкудан ойгонгон улус сүүништи.

Баштапкы јааган јаш карла анчылар андап баргылады. Агаштын ортозында ийттердинг үн үспей үрүжип турганы кере түжине угулды.

Анчы агаштын јаказында сакуп отурат.

Болчок дезе, болчок эмес — јолды кечире койон мантайт.

Анчы сыгырып ийерде, койон токтой түшти, кийин табаштарына отуруп алды, кулактарын көдүрди — тындайт: ийттер ыраак па, јок по?

И. Соколов-Микитов.

Качан не болуп жат.

Соок түшти.

Баштапкы кар жаады.

Кызылтөштөр учуп келди.

Балдар чанакту жыгылаар болды.

Суу тошло бүркелди.

Балдар кызылтөш тудуп алдылар.

Качан не болуп жат? — деп суракка каруу болгодый эдип, өрөгү эрмектерди бириктиригер.

Бала тужым.

Му менин деревнем;
бу төрөл жерим;
мен кайыр кырды төмөн
чанакту шунуп ийдим;
чанагым антарылды,
жалбагынан мач эттим!
Кырды төмөн тоголонып,
терен карга көмүлдим.
Нөкөрлөрүм-уулчактар
кырдын бажында турат,
түбегимди аярбай,
сүйүнүп-жыргап каткырат.
Jүзим, колым бастыра
карла шыбалды...
Меге карда шыра,
балдарга дезе каткы.
Je ол аразында күй
ту качан ажа бертир;
тенгериде бүрүнкүй,
куйун-салкын келген эмтир.

Бастыра бойың ужуйла,
колың да эеп болбозың,
айылыңа араайынан
күйүн-күч жок жанарың...
Жыртык эски тоңыңды
сыртыңнан чече согорың,
буурыл чачту жаанан жаар
печке үстүңө чыгарың.
Карып калган жаанамды
чөрчөк айттыарым;
жаанам меге мойношпой
чөрчөгүн баштаар:
канайда Иван-царевич
келер-кушты тудуп алган,
кыс табарга көк бөрү
канайда ого болушкан.
Чөрчөк угуп отургамда, —
jүрегим торт жымырт эдет;
кыйгас салкын трубада
чугулду согуп күйлейт.

И. Суриков.

Жакытталар.

1. Кырдан жыгылаганы керегинде, уулчак айылына жанганы керегинде, жаанактын чөрчөктөри керегинде канайда айдылганын кычырыгар.
2. Стихотворениеге келиштире журуктар журайла, журуктардын алдына бичилер эрмектерди оног ок талдап алыгар.
3. Бойыгардын кышкы ойындараар керегинде куучындап беригер.

Снегурочка.

1.

Жердин үстүндө карган таадак ла жаанак журтаган. Журтап, журтайла, карый бергендер. Балдар дезе олоордо жок болгон. Олор сүреен кородоп жүргендер.

Бир катап кышкыда тизеге жетире кар түшкен. Балдар тыш-кары чыгала, колчанапту жыгылап, карла адыжып, онын кийининде кардан наадай эдип ойногон.

Таадак көзнөктөг балдар жаар көрүп, көрүп отурала, эмегешине айтты:

— Же, эмеген, жаш кардын үстүлө бис барып басып жүрзө-бис кайдар?

Эмеген каруузына айтты:

— Же баралык, апшыйак. Карданг бойыска Снегурочка-бала эдип аларыс.

Олор тышкары чыкты. Огородко барала, карданг Снегурочка эттилер.

Колдорын, буттарын, бажын эделе, көстөрининг ордына жалтыркай тош кондырып, кабактарын көмүрле карарткылады.

Жакшынак Снегурочка болды! Каргандар көрүп, көрүп, чөккөнбөй турдылар.

Кенетийин Снегурочка күлүмзиренип ийди, кабагын кыймыктатты, колын көдүрди, бир-эки алтайла, кардын үстүлө тура жаар араай жүрө берди.

Таадак ла жаанак сүйүнп, онын кийининен тура жаар барала, отургузар жерин де таппай, неле күндүлөйтөнүн де билбей турдылар.

Ол өйдөң ала Снегурочка-бала таадакта ла жаанакта жүрөр болды.

II.

Снегурочка күн-сайын жаанаган эмес, час сайын жаанаган. Күннөң күнгө сагыжы кирип, бүдүжи жаранып турган.

Таадак ла жаанак оны көрүп, сүйүнп чөккөнбөйт. Ого элик терези сопок, чачына торко лента садып бергиледи.

Күн ле түн — сутка өдөт. Кыш өтти, жас келди. Күн изүйтйер болды. Кардын алдынан суучактар акты. Туранын жабынтызынан тамчы тамды. Ончо балдар айдары жок сүйүнөт. Жаңыс ла Снегурочка кунукчыл — толыкка жажынып алып, жарыкка удур көрбөй отуру.

Тенериге кара булуттар ла жуулыжып келгенде, серүүн салкын ла соккондо, сүйүнөт.

Карган эмеген оны көрүп, бажын жайкат.

— Сени кем жаман көрди, балам?

— Бир де киж жаман көрбөди, эне.

— Айса, оорып туруң эмеш пе?

Снегурочка унчукпайт, же ак жаактарыла көзинин жажы тоголонып турат.

III.

Лай једип келди. Күн изидет, јер чечектерле бүркелет. Кыстар агаш аразына барарга шыйдынала, Снегурочканы да кычырып турдылар:

— Бисле кожо баралы!

Снегурочка дезе бозогодон до алтап чыгарга коркыйт.

— Изү. Бажыма изү өдөр — деди.

— Сен бажыңа плат тартынып ал, изү де өтпөс.

Снегурочка барбас та эди, је каргандар үөпкө кийдирди:

— Бар, балам. Айылда јангыскан канчазын отуарарың?

Снегурочка олордың айтканын угала, кыстарла кожо барды. Олор агаш аразында чечектер үзүп, венотор өрди, Снегурочка дезе будын соок сууга сугуп, күн ажарын сакуп, көлөткөдө отурды.

Күн ашты. Эгир кирди.

Кыстар кудурып от одырала, отты ажыра калыды.

Бирүзи ажыра калыды, экинчизи, үчинчизи.

Снегурочканын калыыр өйи јетти.

— Сен не калыбайдың? Коркып туруң ба? — деп, үөре-јелелери айдышты.

Оны электеп каткырышты.

Снегурочка санаазын токунадып алып, жүгүрип барала, калып ийди.

Кыстар көрүп турза — Снегурочка кайда да јок. Оттын үстүндө јак буу ла көрүнди. Кичинек булут өскө булуттарга једжерге санг өрө уча берди.

Снегурочка кайыла берген.

Сурак ла јакылталар.

1. Карданг эткен наадай канайда кызычак боло бергени керегинде, ол кандый болгоны ла оны таадак ла јаанак канайда сүүгени керегинде, ол јайгыда канайда кайыла бергени керегинде бичилген строчкаларды кычырыгар.

2. Чөрчөккө план тургузала, чөрчөкти бастыразын план аайынча куучындап беригер.

3. Бу чөрчөктө нези чын, нези чын эмес?

Көктөштөр.

Менин көзиме чөп кирди. Мен оны чыгарып турганча, экинчи көзиме база чөп кирди.

Салкынла кожо агаштын боркызы келип турганын мен биллип ийдим.

Салкынга удур баштанала, эки кичинекей көктөшти көрүп ийдим. Көктөштөр тумчугыла кургак агашты токулдадып, чириктен курт-конустар жип турган.

Олор агашты эрчимдүү ойып, менин көзимче там ла терең кирип баратты. Жаан удабай бир көктөштин жүк ле куйругу көрүнөр болды.

Мен агашка араайынаң өңөлөп келеле, көктөш кирген тежикти алаканымла жаап алдым. Кушкаш тургуза ла тыны жок немедий жада берди. Мен алаканымды туура алып, сабарымла онын куйругуна тийдиреримде, — кыймык та жок жатты. Сабарымла онын белин сыймаарымда, өлтүрткен немедий жатты.

Экинчи көктөш эки-үч алтам ыраак жерде будакта — кыймыктанбай жат! — деп айткандый агылуу үниле чыйкылдап отурды.

Мен кушкашты кыйнабай, туура база бердим.

Ыраакта отурган көктөштин үни сан башка угулды.

Агаштын өзөгинде отурганынын куйругу ол ок тарыйып көрүнбей калды. Көктөш кара-чоокыр бажын тежиктен чыгарып, чыйкылдап ийеле, уча берди.

Көктөштөр агаштын бажына учуп барала, мен жаар көргүлөп отурды. Мен кайдаар ла барбай турарымда, олор чыйкылдайла, уча бердилер.

М. Пришвин.

Сурактар.

1. Бу куучыннаң көктөштөр керегинде нени билип алдыгар?
2. Олор кандый туза жетирет?

Куштар кардын алдында.

Бир катап мен агаш аразында чаналу жүрдим. Соок, жакшы күн болгон. Менин алдымда жаан ак жер көрүндү, ондо бийик кайындар тургулайт, олордын бүрчүктериле күртүктөр жемзенип турган.

Олорго билдиртпей канайып жедейин деп, сананып турарымда, олор кенетийин төмөн учуп түжеле, кайындардын төзиндеги карда көрүнбей калды. Олордын кийининен карчага үрүжип, кайыгнын төзине учуп келеле, кардын үстүлө базып жүрди. Сырангай күртүктөрдүн үстүлө базып жүрөт, же карды чукчуп ийеле, күртүкти каап алатаны санаазына кирбей турат. Мындай керек меге сүрөөн жилбүлү болгон.

Күртүктүн жадар жери кардын алдында.

М. Пришвин.

Сурактар.

1. Бистин жерде кыштайган кандый куштар керегинде слер кычырдыгар?
2. Ол куштар ненин учун бистин агаштар ортозында кыштаар аргалу?
3. Күртүк неле курсактанат? Карчага неле курсактанат?
4. Бистин жерде кыштайган кандый куштар керегинде слер I класста кычырдыгар, олорды канайда аяктап көрдигер?
5. Кандый шинжүлөр эмди өткүрүп туругар?

Кышкыда.

Катя печкенин оозында агаш тактада отурды. Онын тизезинде жылу кийимдү наадай уйуктап жатты. Катя оны араайынанга жайкап турды:

Ыйлаба, менин наадайым.

Калаш садып берерим...

Кухнянын көзнөгүн кенетийин кем де токулдатты. Кем токулдадып турганын көрөргө, Катя кухня жаар жүгүрди. Көрүп турза, ак төштү сагыскан көзнөктүн шилизин чокуп отурган эмтир. Күскүдө, көзнөктөрдү кондырарда, жараш болзын деп, энези рамалардын ортозына беленин кызыл жиилегин салып

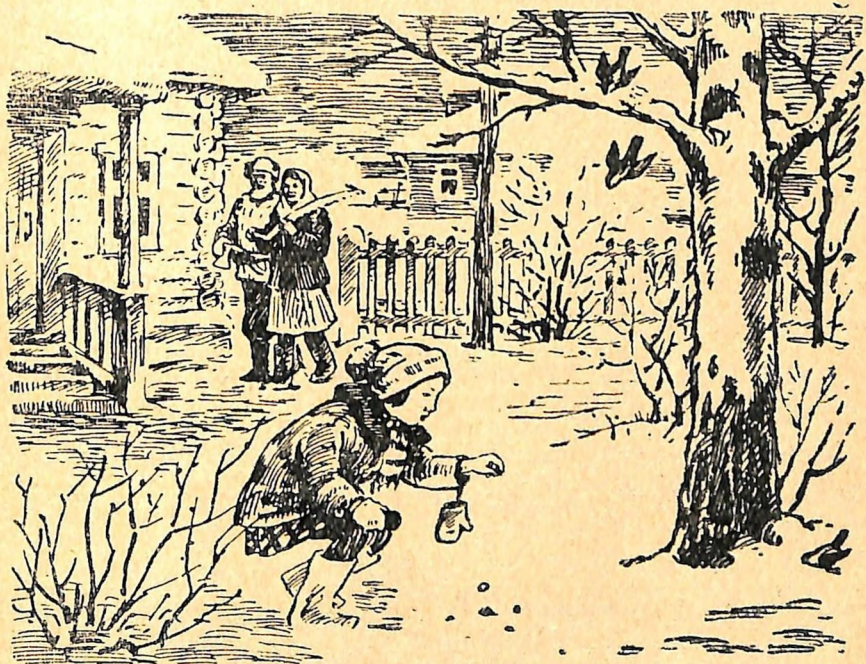
койгон. Сагыскан оны көрүп алган эмтир. Ол шилини чокып-чокып, бу не болотон? — деп, аайын таппай турды. Жинлек тумчугынын алдында да болзо, же алар арга жок.

— Андрейка, Андрейка! — деп, Катя агазын кычырды.

Андрейка күүн-күч жок басып келеле, көзпөктөг көрүп айтты:

— Куштарда эмди азыранар неме жок, ол курсак сурап жат.

Андрейка полкадаг бедиренип, бир болчок жуу кезип алала, танын табынып, тышкары чыкты. Катя оны ээчий чыкты.

Тышкары аяс та болзо, же сүрекей соок болгон. Кайындар омордын үстүне сахар ургандый, агарат, омордын тожонтып калган будактары салкынга ээлип, араайынаг шыгырап турды. Садта сиреньниг жыраалары дезе калыг карга торт көмүлип калган.

Андрейка бир кайыгнын жанында токтой түжүп, карманынаг бек учук чыгарып алала, байагы жууны учукка буулап, будакка илип койды.

Бойы десе айылы жаар жүгүрө берди, Катя десе тепкиштин жанында турала, сары жууны көрүп, «бу сангыскан качан учуп келгей не?» — деп, сананып турды.

Же сангыскан учуп келбеди.

Жаан удабай кайыгнын бир будагы кыймыктанды. Онон жеңил кар төгүлди, жууны чокыырга чыйрак көктөш учуп келген. Оны ээчий экинчизи, үчинчизи түшти, кызылтөш десе туура учты: ол жууны жибей жат, жаңгыс ла ашты ла жүзүн-жүүр үрендерди жийтен. Же ольханын тобоголоры ла ясенънинг канатту үрендери кырупа туй тонуп калган.

— Учпа, сакуп ал! — деп, Катя кызылтөшкө айтты.

Бойы айылына жүгүрүп, калаштын оодыгын экелеле, карга сееп:

— Мынызы сеге! Жи, кызылтөш! — деди.

Кийин жанында эжик кыырады, энези ле таадазы келген эмтир. Таадазы курына малта кыстап алган. Энезинин ийининде жукачак көгөлтирим кирее ээлип турды. Олор агаш ортозынан келгендер.

— Азыра, азыра, балам, олор сеге төлүлү артпас — деп, энези күлүмзиренип айтты.

Айылынга жүгүр, курсагынгды столго тургус, балам, — бистинг ажанар өйибис база једе берди! — деп, таадазы айтты.

Л. Воронкова.

Сурактар ла жакыталар.

1. Катя ненин учун кухня жаар жүгүрди? Ол кухняда нени көрди?
2. Аштап жүрген кушкаштарга балдар канайда болушты?
3. Кандый кушкаштар жууны чокыды, кандыйы жаңгыс ла калаштын оодыгын чокыды?
4. «Азыра, азыра, балам, олор сеге төлүлү артпас» — деп, энезинин айткан сөстөрүн канайда билер керек?
5. Журукта не журалганын куучындап беригер.
6. Бу куучынга база кандый журуктар жураарга жараар?
7. Журуктар аайынча куучынга план тургузала, ол план аайынча куучындагар.
8. Кыштап турган кушкаштарды слер канайда кичееп көрүп туругар?

Кышкыда жолдо.

Түн ортозында ак жалаңда шуурган шуулап, огурып, куйундалып келет, ак карды көдүрүп, жолло барып, баскан истерге жайылып таркайт.

— Же, күртке түштим! Бого конор туру... Же, жула адым, кыймыктан, көөркийим! Бис экү жолдон кыйдыбыс; уйку келди; пыйманын ичине кар толды! Ондо не? Күзүңи шыңырайт ош-кош, туку от күйүп турган ба кандый... Уй кижн сагып жат, уулчак уйкуда... Ого не? Печкеде ангданып жаткан болбой кайсын!

Түн ортозында ак жалаңда шуурган шуулап, огурып, куйундалып келет; ак карды көдүрүп, жолло барып, баскан истерге жайылып таркайт.

И. Никитин.

Жакылта.

Шуурган керегинде бичигенин кычырыгар, шуурганнын табыжы керегинде айдылган сөстөрдн темдектеп алыгар.

Сурактар.

1. Куучындап беригер: бу керек качан болгон? Кем кайдаар бараткан?
2. Шуурган жорыкчыларды жолдо канайда басты?
3. Олор канайып аргаданды?

Жылдык-өбөгөн.

(Табышкак-чөрчөк.)

Жылдык-өбөгөн чыгып келди. Ол жеңиле жагып, жеңинен куштарды божодып турды. Кажы ла куш алдынанг бойы аңылу атту. Жылдык-өбөгөн баштапкы катап жагып ийерде, үч куш учуп чыкты. Жерге соок жайыла берди.

Жылдык-өбөгөн жеңиле экинчи катап жагып ийди — база үч куш чыкты. Кар кайылды, жалаңда чечектер көрүнүп келди.

Жылдык-өбөгөн үчинчи катап жеңиле жагып ийди — база үч куш учуп чыкты. Тынг изү, каанг боло берди. Крестьяндар арыш кезерин баштадылар. Жылдык-өбөгөн жеңиле төртинчи катап жагып ийди — база үч куш учуп чыкты. Соок салкын сокты, ургун жаңмыр жаады, туман жада берди.

Куштар дезе тегин куштар эмес болгон. Кажы ла куш төрт канатту. Кажы ла канатта жети жүн, кажы ла жүн алдынанг бойы аңылу атту. Жуннынг бир келтегейи ак, экинчи келтегейи — кара. Куш канадыла бир катап талбып ийзе, жап-жарык боло берер, экинчи катап талбып ийзе, кап-каранууй боло берер.

В. Д а л ь.

Сурактар ла жакытталар.

1. Ол кандый куштар болгон? Олор ненинг учун төрт канатту? Олордынг кажы ла канадында ненинг учун жети жүннан? Жуннынг бир келтегейи ак, экинчизи кара дегени не учурлу болгон?

2. Жылдынг өйлөрининг аттарын айдып беригер.

3. Айлардын аттарын ээчий-деечий айдып беригер.

Табышкак.

Бир мөш он эки будакту, будактарынынг бажында одус бирденг, одустанг, жирме тогустанг, жирме сегистенг кузукту.

Чиби.

Бистинг сууны, чөрчөктө чилеп,
јагыс тўнге соок кўрлеген,
јыгылаар јолды јангыртып,
чибинни аркаданг экелген.
Озо баштап чибишек
айыл јылузынанг ыйлаган.
Эртен тура ыйлабай,
тынган, бўри јаранган.
Ийне бўриле тыркырап,
кеен чўмин тартынат.
Айас тенгери јылдызындый,
чибиде оттор суркуражат,
Соок-таадак база мында,
балдарды уткуп жўндўлейт.
Чибинниг чике бажында
алтын чолмон мызылдайт.

С. Маршак.

Кырда.

(Кызычактын куучыны.)

Амыраар кўнде адам ла энем чана алдылар, мен колчанак алдым, онынг кийининде бис кырга бардыс. Кырдаг бастыра јуртыбыс кўрўнет.

Эн ле бийик кырда кызыл флажокторлу апагаш казыктар кадап койгон. Олор чаначыларга јол кўргўзип турган эмтир. Кырдын бажында десе ондый ок кызыл флажокту кижиги турган. Ол флажогыла јангып ла ийгенде, чаначы кырды тўмўн казыктардын ортозыла јыгылап тўжет. Менин адам база ол јолло кырды тўмўн јыгылай берди. Энем ле мен десе адамды ўстўненг тўмўн кўрўп, ого «Капшай! Капшай!» — деп, кыйгырдыс.

Сүрекей кадалгак кырдан десе чаначылар калып турган. Олор чаналу жүгүрүп келеле, калыганда, бийик учуп чыгат, онын кийининде кардын үстүнө келип түжеле, сууга жетире жынылап барат.

Мен кырдан колчанакту сүрекей түргөн жынылап түжеримде, энем меге чаналу да једижип болбогон.

Бир катап менин чанагым төгөзөккө келип табарарда, мен антарылып калгам, чанагым куруга, кырды төмөн шунуп түшкөн. Чаначылар оны суунун јанында тудуп алган. Ол күн сүрекей јыргалду болгон.

Мен јаанап келзем, база чаналу жынылап жүрерим, бийик кырлардан калыырым.

Сурактар ла јакылта.

1. Амыраар күнде кызычак ада-энезиле кожо кайдаар барган?
 2. Кырда ол нени көргөн, нени эткен?
 3. Кышкыда слер кандый ойындар ойноп туругар, куучындап беригер-
-

СЕЗИМДЕРДИҢ ОРГАНДАРЫЛА ТАНЫЖАРЫ.

Кемнинг көстөри сабарларында.

I.

Егоровторго городтон Николай деп көс јок карындажы келди.

Федюшка көс јок улусты качан да көрбөгөн.

Бир катап ол Васяла, Николайдын карындажыла, экү Егоровтордын туразынын јанында куучындажып турала, көрзө — эр кижиге келедири.

Онын базыды чип-чике, бажын канкайтып алган, колында агашту. Оныла алдын јоктоп токулдадып турат.

Вася ого жүгүрип келеле, оны колынан јединип алды, турага апарды. Бу кижиге көс јок эмтир деп, Федюшка бу ла тушта сезип ийди. Васяга келген кижиге болуп, Федюшка турага кирди.

Көрзө, көс јок кижиге тактада отуры, онын колында бычак ла агаш, бажын кайра эдиң алган. Бычакла агашты јонуп, оны чүмдеп кезип отуры.

Федюшка кыйазынан көрүп, кайкап отуры.

Васяны кабыргазына түртүп, шымыранып сурады:

— Кандый эптү кезип јат!

— Онызы неме беди! Ол меге той балкаштаң ойынчыктар эдиң бергениң көрзөң!

Вася ого кичинек кижини, аңдарды, аяк-казанды, гиряларлу бескени көргүсти.

II.

Федюшка ойынчыктарды собурып, кайкаарга ла божобойт.

Вася дезе ого айтты:

— Ол бичик те кычырып билер!

— Канайып кычыратан? Ол көс јок ине!

— Јок болзо-чы, бичиги де бистийине тўнгей эмес. Ол бичигин сабарларыла јоктоп кычырып јат.

— Оны көрөтөн болзом! — деп, Федя шымыранды.

Николай Федюшкага бойынның книгагды көргүзип берген!
— деп, Вася сурады.

— Ол менин книгагды кайдатан? — деп, көс јок кижиге сурады.

— Ол көрөргө јат!

Николай күлүмзиренеле, полкадан јаан, калың книгагды алып алды.

Федюшка көрзө, ондо дезе точкаларды торсойто базып койгон. Николай бичикти сабарларыла сыймап, түргөн кычырды, Федюшка көзиле де көрүп кычырза, онойып түргөн кычырып болбос болор.

— Таскаар керек — деп, Николай айтты. — Менин көзим јаштаг ала көрбөй јат, оның учун колдорым ончозына үренип калган. Менин көстөрүм сабарларымда!

Акчанын кабынаг бир монета чыгарып алала, айтты:

— Көзингди јумуп алала, мыны сыймап, бу кандый монета, айдып бер — дейле, Федюшканын алаканына јирме акча салып берди.

Федюшка оны сыймады-сыймады, је танып болбоды.

— Мен дезе сеге кандый ла акчаны танып айдып берерим, сал — деп, Николай айтты.

Николай монетаны сыймап көрөлө, канча акчанын монетазы, кийин јанында кандый журук барын айдып берди.

III.

Ол ло күннен ала Федюшка Егоровторго улам ла барып турар болды.

Көс јок кижиге ого сүрөөн јарады: ол кандый јакшы кожондоп јат, үни оның өткүн. балалайка да ойноп билер!

Оны бичикке үреткен, катамалар да өрөргө, щеткалар да эдерге үреткен школ керегинде куучындаган.

Федюшканы мындый да неме кайкадып туратан: ол турага кирип ле барганда, Николай дезе ого айдар:

— Якшы ба, Фёдор!

— Бу мен деп сен канайып билдинг? — деп, бир катап Федюшка сурады. — Сен мени көрбөй жадын ине.

— Мен бастыра улусты базыдынан танып жадым.

— Мен дезе онойып билбезим!

— Сен жаантайың тыгдап жүр, ол тушта үренип аларың!

Сурактар ла жакылта.

1. Букваларды кем көрүп, кем сезип (сыймап) танып жат?
2. Ол керегинде куучында канайда айдылганын кычырыгар.
3. Көс жок кижини база нени сезип танийтан?
4. Көс жок кижини кандый иштерди эдип турган?
5. Кем жакшы угатан — Николай ба эмесе Федюшка ба?
6. Көс жок улустың, көстү улустардыйына көрө, кандый органдары жакшы темиккен?

Тегерик монета.

Ару суу.

Изү уют.

Қоо кожон.

Өткүн сыгырт.

Ачу беле.

Тату мөт.

Қычкыл торбос.

Жараш жытту самын.

Жыды жараш мят.

Бу былардың кажызын
бис көрүп, кажызын жытап,
амзап, угуп, сезип танийдыс.

Бис неле көрүп жадыс?
Бис неле угуп жадыс?
Бис неле сезип жадыс?
Бис жытты неле билип жадыс?
Амтанды неле билип жадыс?

Бу сурактарга толо
каруу беригер.

Керектү сөстөр: көстөрлө, кулактарла, тумчукла, тилле, сабарларла.

Сезер органдарды көргүзү аайынча айдып беригер:
Тумчук — жыт алар орган.
Көстөр — ...
Кулак — ...
Тил — ...
Сабарлардын учы ла бастыра тере — ...
Керектү сөстөр: көрөр, угар, амтан алар, сезер.

ТАБЫШКАКТАР.

Бир кичинек неме кан алтайды өдө берди.
Бирүзи эрмектенет, экүзи көрөт, экүзи угат.

Сурактар ла жакылта.

1. Караңуй кыпка киреле, оноң түлкүүрлер, книга, аяк экелигер.
2. Ол предметтерди слер канайып танып жадыгар?
3. Платьени кандый бөстөң көктөгөнин, көсти жумуп алып, канайып билип алар?

Көстөр... керектү.

Кулактар...

Тил...

Тумчук...

Сабарлар...

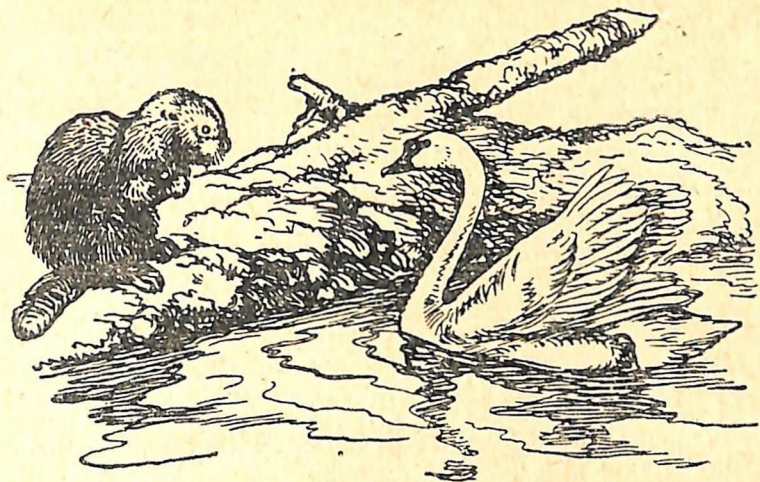
Керектү сөстөр: көрөргө, угарга, амзаарга, жытаарга, жоктоп сезерге.

Көстөр лө кулактар.

I.

Кумдузак агаш ортозында тыйрыйып агып барган сууда жур-
тап жаткан. Кумдузактын журты сүреен жакшы: агашты бойы
кескен, оны сууга бойы тажыган, стенелерин, жабынтызын бойы
ок салган.

Кумдузактын тоны да жакшынак: кышкыда жылу, сууда да
жылу, салкын да өткүре сокпойт.

Кумдузактын кулактары сүреен јакшы: балык сууны куйругыла чайбалтып ийзе, агаш аразында јалбырак түшсе — ончо-зын угуп ийер.

Кумдузактын көстөри десе уйан: немеге јетпес көстөр. Кумдузак көзиненг коомой, кумдузактын кыскачак алтамыла јүс алтам кире јердеги немени көрүп болбойт.

Кумдузактан ыраак јокто десе агаш аразынын јарык көлинде куу јуртап јаткан. Бойы јараш ла кеберкек болгон, кем-ле де нак јүрер күүни јок, керек десе эзендешкенде де, күүн-күч јогынанг эзендежетен. Ак мойынын чөйип алар, айылдажы јаар бийигинен кылчас эдер, — оныла эзендешкилеп, бажыргылап турар, ол каруузына бажыла билдирер-билдирбес кекип ийер.

Бир катап мындый болды: кумдузак суунын јарадында иштенип, аспакты тижиле кемирип отурды. Каботозына јетире эбиреде кемирип ийер, салкын согуп ийзе, аспакты јыгып койор. Кумдузак оны тоормоштоп кезип алала, бир тоормоштоп тажып турат. Агашты јүктенип алала, бир табажыла тудуп турар — торт ло кижичилеп базыл барадар.

Кенетийин көрзө — суула куу јүзүп келедири, јуук эмтир. Кумдузак токтой түшти, тоормошты ийининен түжүрип ийеле, күндүлү айтты:

— Узя-узя!

Эзендер дегени эмтир.

Куу кеберкек мойынын чөйип ийди, каруузына бажын билдирер-билдирбес жекип ийеле, айтты:

— Сен мени јуук ок келеримде көрдинг! Мен сени сууныг бурулчыгынан ла көрүп ийгем. Сен мындый көстөригле неме болбозыг.

Кумдузакты электеди:

— Сени, көс јок немени, анчылар кызыл колло тудуп алып, карманына сугуп алар.

II.

Кумдузак тыгдап-тыгдап турала, айтты:

— Сен менен јакшы көрүп турганында блааш та јок. Је сен ол үчинчи бурулчыктын ары јанында суу араай чайбалып турганын угуп туруг ба?

Куу тыгдап турала, айтты:

— Сананып таап туруг, суу бир де чайбалбайт. Агаш аразында тым.

Кумдузак база ла сакыды. Катап сурады:

— Эмди угуп туруг ба?

— Кайда? — деп, куу сурады.

— Сууныг экинчи бурулчыгынын ары јанында.

— Јок, бир де неме укпайдым — деп, куу эрмектенди. — Агаш аразында бир де табыш јок.

Кумдузак база ла сакыды. Катап сурады:

— Угуп туруг ба?

— Кайда?

— Сууныг бу баштапкы бурулчыгынын кийининде.

— Јок — деп, куу эрмектенди, — бир де неме угулбайт. Агаш аразында тым. Онөтийин сананып таап јадыг.

— Онөйдордо, јакшы болзын — деп, кумдузак айтты. — Сениг көстөринг, мениг кулактарым чылап ок, сего жеректү болуп јүрзин.

Суупа чөгүп ийеле, көрүнбей калды.

Куу десе ак мойынын чөйп алала, сайыркап, эбиреде көрдү: онын курч көстөри жеткерди качан да болзо бойынын ойинде көрүп ийер деп иженип, бир де немедег коркыбай турган.

Бу ойдө агаштын ары жанынан женил кемечек чыга конды. Оңдо анчы отурды.

Анчы мылтыгын өрө көдүрди — куу канаттарыла да талбып ийгелекте, мылтыктын табыжы угулды.

Куунын кеберкек бажы сууга барып түшти.

Агаш аразында жүретен улус онын учун айдыжат: агаш аразында энг керектү неме — кулактар, экинчизи — көстөр.

Сурактар ла жакылталар.

1. Жеткер керегинде куу ла кумдузак канайып билгилейт?

2. Агаш аразында жүретен улустын: агаш аразында энг керектү неме — кулактар, экинчизи — көстөр — деген сөстөри чын деп канайып көргүзилди?

Жетире бичип алыгар: Кумдузактын көстөри

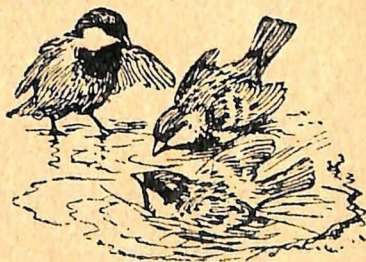
Куунын көстөри

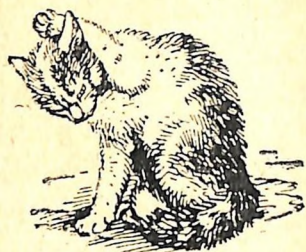
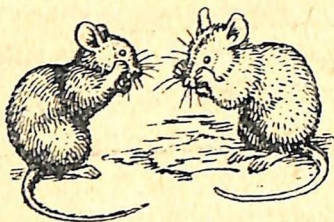
Кумдузактын кулактары

Куунын кулактары

Баштапкы эки эрмекке керектү сөстөрдү куучыннан талдап алыгар.

Эдин ару-чек тудары.

Бу тындулар канайда јунунып турганын јуруктар аайынча куучындап беригер.

Бистин санитарлар школдо.

Санитарлардын кажызы ла нени эдип турганын куучындап беригер.

Чөрчөк.

Бир карындажы база бирүзине айылдап желеле, бойынын эштегин эжиктин јанына буулап койгон. Эштек дезе чечилеле, јүре берген. Эки карындаш эштекти бедиреп баргылады. Јолой бир уулчакка туштадылар.

— Эштек көрдин бе? — деп, олор сурадылар.

— Кандый? Сол көзи јок, кийин будына аксак, канјаазында арба уруп койгон јажыл эски таарлу ба?

— Эйе, эйе, ол эмтир...

— Жок, көрбөдим — деп, уулчак айтты.

— Кянайып көрбөгөн?! — деп, карындаштар кыйтырышты. — Сен ол жерегинде, көрзөң, кандый жакшы билип жадын!

Олор уулчакты туткылап алала, эштекти уурдап алган деп бурулап, оны жаргычыга апардылар.

— Мен көс жок по? — деп, уулчак жаргычыга айтты. — Мен жолдон эштектин изин көргөм. Онын кийининдеги он будынын изи, өскө буттарынын изине көрө, тайыс, алтамы да жаан эмес. Онойдордо, ол он будына аксак. Жолдын жанындагы өлөңди жүк ле он жанынан отоп барган. Онойдордо, ол сол жанындагы өлөңди көрбөгөн — онын сол көзи жок. Агаштын жанына эштект токтоп турала, ого сөйкөнөрдө, чобрада жажыл учуктар артып калган. Таардан төгүлүп турган арбадан дезде таар эски, те-жиктерлү деп билип алтам.

Бу куучынды угуп алала, жаргычы эки карындашты арбады, уулчакты дезде божодып ийди.

Сурак.

Уулчак ажыкчыл ла тапкыр деп неден көрүнөт?

Советский солдат.

Советский албатылар нак биледий јадат,
төрөл ороон граниттий бек, бузулбас.
Амырды, ырысты, јайымды жорулап,
Совет Черүнинг солдады туруп јат.
Кандый да јеткер бисти коркытпас!
Бистинг ороондо кемжибес куйак бар —
амырды, ырысты, јайымды жорулап,
Совет Черүнинг солдады туруп јат.
Ўрен! Иште! Јиит бойыга
ороонын килемји, ајару салып јат...
Амырды, ырысты, јайымды жорулап,
Совет Черүнинг солдады туруп јат.

М. Светлов.

Ваня Андрианов.

I.

1941 јылда декабрь айдынг учында бир јуртта мындый керек болгон. Андриановтордын айылында фашистский солдаттар турган. Олор кенетийин јоголып калган.

— Олор мынаг јүргүлей берди эмеш пе? — деп, крестьяндар бирүзи бирүзиненг шымыранып сурагылап турды.

Советский Черүнийг частьтары кайда да сырангай жуук једип келген деп, сүүнчилү солун табыш угулды.

Оштүлөр журттан чын ла ончозы жүре бергенин јартап аларга, Ваня Андрианов оморды кайып көрөр деп сананып алды. Ол айымынан чыгып, айылдардын кийин јанынча базып жүрди. Бир сарайдын эжигинен кенетийин ыш јытанды. Ваня ол сарайга кирди. Сарайдын ичинде көмүр костомо күйүп јатты, оны эбиреде фашисттер јылынып отургылады. Эмеш ыраакта пулемёт турды. Фашисттердин бирүзи тура жүгүрүп, Ваняны сарайдан чыгара ийделе, эжикти жаап алды.

«Ээ, керек ондый эмир ине!.. Омор барбай, јажынып алган. Бистин частьтарды ајарбас јанынан кенетийин аткылаарга турган эмир. Ондый болбос эмей!» — деп, Ваня шүүнип алды.

«Фашисттер база кайда јажынып алды не? — деп, Ваня бойынан бойы сурады. — Мыны кайып көрөлө, бистин жуучыларга айдып салар керек».

Јууканын куйузында эски сарайлар турган. Омордын јабуларынын үстүнде билдирер-билдирбес ыш чөйилүп турган. Онойдордо, фашисттер мында да јажынган эмир...

II.

Ваня соокко тогулуп, күртле басты. Деревнеден чыгала, эбиреде ајыктап көрди. Ыраакта, карлу јаланда, јаланга толкулар түрүлүп келеткен чилеп, кандый да неме журт јаар ичкеерлет келеткенин Ваня кенетийин көрүп ийди. Ол ак халатту улус болгон. Омордын бирүзи де атпай турган.

«Бистин улус! — деп, Ваня сананды. — Оморды мында фашисттер сакып турганын омор билгилебей де јат».

Уулчак күртле оморго удур жүгүрди. Оморго једип айдатан ла болзом! Једетен ле болзом кайдат!

Је оштүлөр уулчакты көрүп ийеле, оны аткылады. Омор уулчакты ээчий сыгырыжып учты. Ваня карга јыгылала, кайра да көрбөй, там ла ырада јылып барды. Ок тийгенинен чар-

чалган кар Ванянын тонына ла бөрүгине жапшынып турды. Кезикте Ваня фашисттерге көрүнбей барганда, олардын мылтык адыжы токтой берет.

III.

Учы-учында Ваня бистинг улуска једип алды.

Ак халатту, бийик сынду кижы Ваняны бут бажына тургусты. Уулчак тынарысып, фашисттер керегинде, сарай керегинде, пулемёттор керегинде — оңчозын командирге куучындап берди.

— Слердин јуртка баргадый өскө јол бар ба? Ол јолло бисти баштап апар — деп, командир айтты.

Ваня јуртты эбиреде бастыра јолдорды јакшы билетен болгон. Ол бистинг јуучылдарды өскө јолло — јууканын ичиле, эски теерменнинг јанынча баштап апарды. Советский Черүнинг частьтары бу јуртка фашисттер торт сакыбаган јанынан келип кирди.

Советский жуучылдар «ура» кыйгырыжып, фашисттерди аткылады. Фашисттер сарайлардан чыга жүгүрүп, советский жуучылдардын окторына учурап турдылар. Жаан удабай фашисттерди бу журттаг чыгара согуп салгандар.

Төрөл журтынан өштүлерди чыгара сүрерге он үч жашту үренчик Советский Черүге онойып болушкан.

Советский Башкару Андрианов Ваняга Кызыл Чолмон орден берген.

Сурактар ла жакылта.

1. Ваня Андрианов кем болгон?
2. Советский Черүге ол канайып болушкан?
3. Жеткерлү өйдө ол бойын канайып туткан?
4. Ваняны ненин учун герой деп айдарга жараар?
5. Журукта не жуалганын куучындап беригер, журук куучыннын кандый бөлүгине келижет?
6. Куучыннын планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

Үргүлжиге ундыба!

Кайдаар да бараткан болзон,
је мында токтой түш.
Бу кару сөөккө
акту жүрегинген бажыр.
Балыкчы, шахтёр, күдүчи,
учёный да болзон,
эн артык нөкөрин

мында јатканын
үргүлжиге ундыба.
Сеге де, меге де болуп
бастыра күчин ол салган:
јууда бойына да килебей,
Төрөлин корулап алган.

М. Исаковский.

Тоня-партизанка.

I.

Тоня Петрова токтой түжеле, жыраанын жийин јанына јадып алды. Мынан төг јерде турган журт, алаканда чылап, көрүнөт.

Ол журтта фашисттер тыңыдынып алганын ла ого кирер бастыра јолдорды автоматчиктер корып турганын Тоня биле-тен болгон. Јажынар јер јок.

«Хребтово журтка ак јаландарла өдүп болбозын. Оштүлер божотпос!» — деп, Тоня сананып турды.

Јуртка өдөр јол кара ээн јаландардын ортозыла чичке тил-бектий чөйилип барган. Солдаттар отурып алган фашистский машиналар, боро тоозынды көдүрүп, өдө конды. Уч броневик өтти, уур орудиелер сүүртеген тягачтар күзүрежип өткүледи.

«Хребтово журттын бийик јерине оштүлер черүлерин ле техни-казын јуунада тартып, партизандарга табару белетегилеп ту-ру» — деп, Тоня темдектеп алды.

Тоня јыраанын кийин јанынан энчикпей өгдөйип келеле, терең санана берди. Карануй түнде Тоня журтка тургуза ла өдө берер эди. Је түнге јетире узак. Бир күннинг туркунына ла ойто бурулар керек. Командир энирде јетирүлер угарга сакып јат.

Јол база ла тоозындала берди. Тоня энчейип, јыраага јууктай отурып алала, јырааны өткүре јолло бараткан үүр уйларды көрүп ийди. Бу уйларды јыртык чекпендү, колында узун чыр-багалду карган өбөгөн айдап баратты. Обөгөнгө чачы атрай-ып калган өдүгү јок уулчак болужып турган. Олордын кийини-нен бир эмеш ыраакта автоматту фашисттер араай баратты. Олор јууктагы журттыг крестьяндарынан блаап алган малды апараткан.

Уүр уйларла кожо журтка өдө конор деп, Тоня јалтаныш јо-гынан сананып алды. Ол уур сапогторын түрген уштып, куртка-зын чечеле, ончозын јыраанын кийининде салып койды. Эр кижинин штанын кийген ле кур јок чамчалу арткан Тоня үүрденг айрылган күренг уйдын кийининен јүгүрди. Тоня уйды айдап экелеле, оныла кожо үүрге кожула берди. Бу керек сүреен түр-генг өткөнинен улам, фашисттер оны байагы уулчак болор деп, ајарбай да калды.

Тоня арык уйлардын ортозында барып јатты. Тоозын јалан-

дардын ла жолдын үстүндө, булут чылап, көдүрилип турган. Бу тоозынды өткүрө буурыл башту өбөгөн дө, уйлар айдап бараткан уулчак та, автоматту фашисттер де көрүнбей турдылар.

Мынайып јиит кайучы-кыс көкө түште өштүлөрдүн тумчугынын алдынча Хребтово јуртка өткөн.

II.

Эгирде Тоня партизанский штабтын јер туразында болгон. Пулемёттор ло орудиелер турган јерлер керегинде, јердег ле алаштан эткен шибеелер (дзоттор) керегинде, бронемашиналар ла танктар керегинде Тонянын манзаарып куучындап турганын отрядтын командири, јербойындагы колхозчы, угуп отурды. Командир буурайган азу сагалы өткүрө күлүмзиренип, ээк сагалын сыймап, Тонянын айтканын јарадып турды. Тонянын кайып экелген јетирүлери чын-чике болгон. Командир јиит кайучы-кыс јаар базып келеле, онын колын тыг тутты.

— Је, быян болзын, кызым, сыраңай керектү өйдө једип келдин.

Түнде партизандар фашисттерге табару эделе, деревнени јайымдап алдылар.

Партизандар Тоняны сүүп, ол керегинде оморкоп, күүнзеп куучындап, оны сыйыныбыс деп адап туратандар. «Бистин кызыбыс кайда?» — деп, командир јаантайын сурап туратан.

Тоня отрядта кандый да иштег кыйышпайтан: курсак белетеп, партизандардын кийимин јунуп, јыртылган кийимди јамап, казан-айакты ла јер туранын ичин ару тудуп туратан. Тоня сыраңай јалтанбас та, тапкыр кайучы болгон, өштүлөрдүн турган јурттарына ол билдирбезинен кирерге билетен. Тоня деревненин пастух уулчагы да болуп, колхозчы кыс та болуп, сокор карган эмегеннин једекчизи де болуп јүргенин көрөтөндөр. Ол фашисттерге туттурбас та, көрүнбөс те болгон. Олор оны кайдан ла бедиреп, јалтанбас кайучы-кысты тудуп берген кижиге беш мун марка акчала сый берер деп јарлагандар. Је Тоняны таап аларга күч болгон.

А. К а л и ч е н к о.

Сурактар.

1. Тоняны ненинг учун јалтанбас ла тапкыр деп адаарга јараар?
2. Партизандар Тоняны сыйыныбыс деп, командир дезе кызым деп ненинг учун адагандар?

Јер үстүнде балдар ас эмес, ас эмес.

Јер үстүнде балдар ас эмес, ас эмес,
кажы ла ороондо олор ас эмес,
јангы јуу керегинде угарга да
олордын күүни келбес.
Олорго үренер, өзөр керек —
олор темей өлбөс учурлу.
Олорды јангы јуу-өлүмнөң
ак-чек улус айрырга белен.

С. Михалков.

Граннын чике бойында.

Мен граннын чике бойында
јажытту јерде сергелен турум,
төрөл орооннын бастыра јөөжөзин —
тууларын, сууларын жорыйдым.

Койу бүрди өткүре мен
ончозын көрөдим, утадым,
бу өйдө бастыра јүрегимнөң
төрөлимле куучындажардым.

Боромтык тунди өткүре
ончозы меге јуук билдирет,
бастыра төрөлим јанымда деп,
көзиме менин элестелет.

Јурттар, јаландар, ағаштар,
бойымның өскөн айылым,
јаан талайлар ла суулар —
ончозын көрүп турадым.

Тандакталып күн чыкканы,
трактор јолло баратканы,
сүт тарткан уулчактар,
учуп бараткан карлагаштар,

кемнинг де отту печкези
көзиме көрүнип эбелди.
Бу ончозы — бистин Төрөлис,
Төрөлисти жорып жичеерис.

М. И с а к о в с к и й.

Јакылта.

Кычырыгар:
стихтерде пограничниктин службазы керегинде не айдылат;
пограничник бойының Төрөлин сүйүп ле оны корыырга белен болуп
турганы керегинде не айдылат;
гранда туруп, оның кийин јанында бастыра төрөл орооны турат деп
билинип турганы керегинде не айдылат.

Булька.

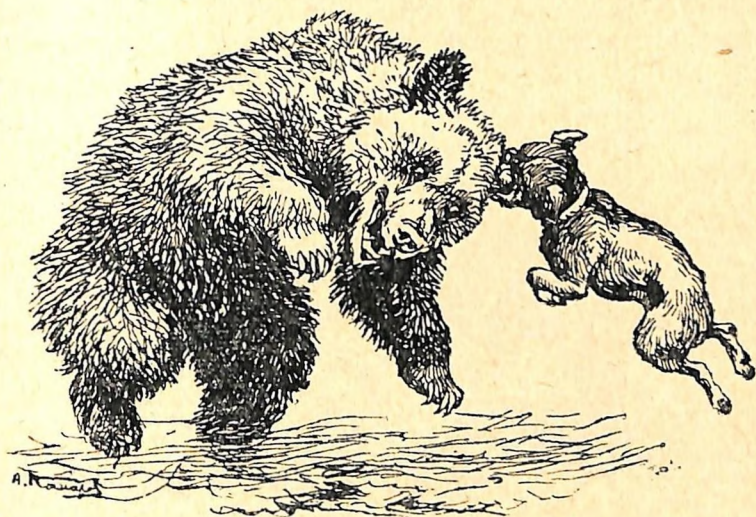
Менде мордашка укту Булька деп ийт бар болгон. Ол бастыра бойы кара болгон, жангыс ла алын табаштарынын бажы ак.

Мордашка укту ийттердинг ээк сөөги жаак сөөгиненг узун, оноң улам олордың үстүндеги тиштери алдындагы тиштеринин кийин жанында болуп јат. Је Бульканын ээк сөөгининг узуны торт сан-башка болгон, үстүндеги ле алдындагы тиштеринин ортозына бир сабар кирип туратан.. Булька јобош, туданган эмес, је сүреен бөкө дө, капкыр да болгон. Қажы бир немени кабала, тиштенип јалганда, салја чылап, айрылбай, селбектенип калатан.

Бир катап оны айуга тукурарда, ол айунын кулагынанг ала койоло, шүлүк чилеп, селбектене берди. Айу оны табаштарыла тажып, ары-бери таштап турган, је бойынанг айрып болбогон, Бульканы балбара базып ийерге, јерге јыгылды, је Булька, бис оны суула айрыбаганча, айунын кулагын божотпогон.

Мен оны күчүк тушта алып, бойым азырап алгам. Кавказка служить эдерге барарымда мен оны албаска санангам, бойым билдирбезиненг жүре береле, оны бектеп салзын дегем. Баштапкы станцияга једип, солынты аттар јеккен абрага отурып аларга турала, көрзөм, јолло кандый да јалтыркай кара неме тоголо-

нып келетти. Ол мойынында јес мойынчылу Булька эмтир. Ол станция јаар бар-јок кўчиле мантап келеткен. Мантап келеле, менинг колымды јалайла, абранынг алдында жёлөткөгө јадып алды. Онын тили оозынанг алакан кирези чыгып калтыр. Чилекейин ажырпанда, тилин кайра тартынып, онон катап ла ала-

кан кирези чыгарып алар болды. Ол мендеп тынарысып, ары-бери анданып, куйругыла јерди токулдадып јатты.

Мен айылымнанг јўре береримде, ол көзнөктинг рамазын сындырала, чыгара калып, менинг изимле 20 беристе јерге изў кўнде мантап барган деп, мен кийининде уккам.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Бульканынг тыш бўдўми кандый болгон?
2. Айуны өлтүрерге аңчыларга ол канайда болушкан?
3. Бульканынг кўчи ле кашкыры керегинде айтканда, писатель оны неле тўндеттирет?
4. Булька бойынын ээзин сўўген деп, неден көрўнет?

Ат.

Кижн бойынын колына атты сүрекей жебрен өйдөн ала үредип алган. Эмдиги өйдө жерлик атты табарга да күч.

Жерлик аттын сыны жабыс, бажы жаан, жалы өрө атрайып калган. Олордын өги, ээн жерлердин куматындый, борозымак сары.

Агчылар жерлик үүр малдын кийининен узак өйгө сүрүжип, онын чылай берген кулундарын айрып алат. Онын кийининде ол

Бу аттын жерлик төрөөндөрүнүн бирүзи — чоокыр зебра.

кулундарды азырап турганда, олар кижиге табынча үрөнө берет.

Лүзүн-лүүр укту аттарды өскүрүп аларга кижн көп чактардын туркунына иштеген.

К. У ш и н с к и й.

Сурактар.

1. Журукты көрөлө, айдып беригер: зебра незиле атка түнгей, незиле башка?
2. Жерлик аттар кандый бүдүмдү болгон? Олорды ээн чөлдөрдө таап көрөгө ненин учун күч болгон?
3. Жерлик аттарды улус канайда колго үредип алган?
4. Улус **кандый** **укту** аттар өскүрүп алган?

Будённыйдын сүйүгөн ады керегинде куучын.

(Гражданский жуу керегинде эске
алынганынан.)

Ол ат Будённыйга жуу-согуш тушта једишкен. Будённый оны Казбек деп адаган, ол оны сүрекей сүйүтөн. Казбек бойынын жаңы ээзине база капшай үрене берип, онын кажы ла сөзүн билп туратан.

Казбек оны канча ла катап јеткердег айрыган. Бир катап Будённыйдын кийининен актардын јакшы аттарлу бүткүл отряды сүрүжерде, јүгүрүк Казбек оны быжу өлүмнөн айрып алган.

Атту корпус Царицын (эмди Сталинград) городтыг јанында актарла жуулажарда, бойынын Казбегине минип алган Будённый табаруга јаантайын жуучылдардын алдында барып туратан.

Бир катап жуу-согушта ол актардын сырагай ортозына кире конгон. Актвардеецтердин полковниги револьверинен чике онын төжине шыкап алган. Мылтыктын табыжы угулды. Ок Будённыйга тийбей, јастыра барган, је онын ижемчилү ады, Казбек, араай тизеленип тура берди. Ол уур шыркалаткан болгон. Будённыйга өскө ат јединип экелгендер. Атка түргөн отуруп алаала: «Менин кийинимнен, жуучылдар!» — деп кыйгырып, бойынын атту жуучылдарынын ичкери алдында актардын үсти орто мантадып барды.

Актар оодо соктырды. Олордын арткандары качкылады, бистин атту жуучылдар оларды чөл јаар сүрүп бардылар.

Жуу-согуш божогон кийининде Ворошилов Будённыйдын неге де санааркап турганын сезип ийди.

— Сен кайттын? — деп, Ворошилов сурады.

— Менин Казбек адымды өлтүрүп койдылар. Мен најымды бедиреп табала, оны калганчы катап көрүп аларга турум — деп, Будённый айтты.

— Кожо баралык — деп, Ворошилов айтты. Казбекти ол база билетен, сүүйтен болгон.

Олор Будённый адын артырган јер јаар баргылады. Казбек кыймыктанбай јатты. Је ээзи јууктап келерде, ол бажын жөдүреле, боромтый берген көстөрин ачып ийди.

— Оны шыралатпай, өлтүрө адып ийер керек! — деп, командирлердинг бирүзи айтты.

Је Ворошилов айтты:

— Адарга мендебегер. Вракты алдыртып алар керек. Айса болзо, эмдеп аларыс.

Врачка кижии ийдилер. Врач келип, Казбекти көрөлө, эмдеер болды.

Ат чын ла јазыла берди. Будённый бойынын сүүген адына минип, табаруларга база да көп катап јүрген. Казбек деп ат бойынын ээзин ле најызын јеткерден база да көп катап айрыпайн.

И. Всеволожский.

Сурактар.

1. Казбек деп ат бойынын ээзин јеткерден канайып айрып турды? Будённый Казбекти ненинг учун најым деп адап турган?
2. Јуу-согуш тушта атла не болды?
3. Казбекти канайда эмдеп алдылар?

Ат.

Јүгүрүк адым, не киштейдин,
бажын төмөн не салдын,
јалынды не јайылтпайдын,
сулуктарың не чайнабайдын?
Мен сени азырабайдым ба?
Тойо сула јибейдинг бе?
Ээр-үйгенинг коомой бо?
Тискининг торко эмес пе,
такан мөңүн эмес пе,
үзенгинг калтын эмес пе?

А. Пушкин.

кыстап алды. Бажын төмөн эдиң, огуруп, алын буттарыла жерди чапчып, мүүзүн десе бөрүгө удур уулап алган турды.

Феня тың коркыйла, эки колына апашты кучактанып алды, кыйгырайын десе, үни де чыкпады. Бөрү десе уйга чурап келеле, туура калыды: бөрүни уй баштап ла тарыйын сүзүп ийген ош-кош.

Бөрү уйдың бир жанынан чурап, неме болбогондо, база бир жанынан чурап, уйды тударга эмесе бозуны каап аларга албада-нып турды. Же бир де неме болбойт, — бөрү кайдаар ла чураза, ого удур мүүс турат. Бу тушта кызыкчак улус келип болушсын деп кыйгырды.

Бистинг улус ыраак эмес жерде кыра сүргөн. Олорго уйдың да мөөрөгөнү, кызыкчактын да кыйгырганы угулган.

Бу кыйгы-табышка улус жүгүрүжип келди. Бөрү улустын жүгү-рип келеткенин көрүп, тижин база бир, эки катап ырсайтып ийе-ле, жыраанын ортосу жаар кача берди.

Уйдың мүүзүн кеспегенине адам сүрөөн сүүнди.

К. У ш и н с к и й.

Сурактар.

1. Уй бойынын бозуын канайып корулады?
2. Бөрү уйга канайып табарып турды?
3. Бөрү ненин учун качты?
4. Куча, ат, ийт, кiske бойынын баштулеринен незиле коруланат (тырмактарыла, тиштериле, туйгактарыла, мүүстериле)?

Бөрүлөр бойынын балдарын канайда үредет.

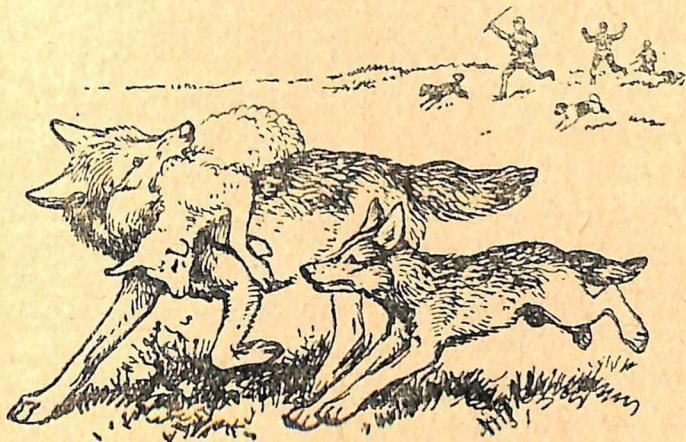
Мен жолло барадала, кийин жанымда кыйгы утуп ийдим. Пастух-уулчак жалаңла жүгүрип, колыла нени де көргүзип турган эмтир.

Мен аяктап көрөм — жалаңла бирүзи жаан бирүзи кичинекей эки бөрү мантап барадыры. Кичинекей бөрү өлтүрө тудуп кой-

гон кураанды будынан тиштенип, арказына ажыра салып алган апаратты. Жаан бөрү дөзө кийининен мантап баратты.

Мен бөрүлөрдө көрүп ийеле, пастухла кожо ололды ээчий жүгүрүп, экү кыйгырышты. Бистин кыйгыбысты угала, ийттер ээчиткен улус база жүгүрүжип келди.

Жаан бөрү ийттердө лө улусты көрүп ийеле, кичинек бөрүгө жедижип, онын апараткан кураанын ушта согуп, бойынын арказына ажыра таштап алды, бөрүлөр экүлөзө онон түргөн мантап, көрүнбөй барды.

Онын кийининде уулчак куучындады: жуукадан жаан бөрү чыга коноло, кураанды өлтүрө тудуп, арказына ажыра сала-ла, жана болуп мантаган.

Ого удурө кичинек бөрү чыга коноло, кураан жаар чурап келген. Жаан бөрү кураанды кичинек бөрүгө береле, бойы дөзө коштой мантап бараткан. Онойып ол бойынын балазын үредип турган. Же ийттерлү улус көрүнип келерде, жаан бөрү балазын үредерин токтодып, кураанды бойы апарган.

Л. Толстой.

Сурактар ла жакылта.

1. Бөрүлөр бойларынын жемин кайда кетежип жүрдилер?
2. Бөрүлөрдин кажызы кураанды өлтүрө тутты?
3. Кичинек бөрү кураанды канайып апарды?

4. Кичинек бөрүннig апараткан јемин јаан бөрү нениг учун блаап ала-ла, бойы апарды?
5. Куучыннын јурукка келижип турган бөлүгин кычырыгар.
6. Бөрүлер улуска кандый каршу јетирет?
7. Бөрүлерди нениг учун барынтычы тындулар деп адагылап јат?
8. Слер база кандый барынтычы тындуларды билеригер?

Киске ле тийинг.

Кискениг балдары өлүп калган. Киске курсак та јибей, балдарын бедиреп, ачимчылу маарап јүрген.

Балдар ого килеп, ачынып јүретен.

Бир катап омор агаши аразынан тийингини кичинек балазын табала, оны айылына экелген. Тийингини көзи ачылпалак болгон, ол курсак та јип билбейтен, базып та болбойтон. Балдар оны кискеге коштой салып койгон. Киске тийингини балазын јыткарып, јалап, бойынын балазын чылап, азырай берген. Киске тийингле кожо уйуктап, онызы тонгондо, бойынын јылузыла јылыдаган. Бойынын азыранты балазына бир де ийти јууктатпайтан: иит јууктап ла келгенде түгин атрайтып, кийин будына туруп, алын табажыла иитти тажып, сүрүп салатан.

Тийин эмеш јаанап келерде, киске оны чычкан тударга үредер болгон. Озо баштап өлгөн чычканды экелеле, јерге салып, оны канайып тудатанын көргүскен. Онын кийининде јүк арайдан ла кыймыктанып турган, јарым тынду чычканды экелген. Арт-учында, тынду чычканды экелген — оны божодып ийеле, ойто тудуп алган. Тийин чычканды база онойдо ок тударга үренип алзын деп, киске онойып кылынган.

Је тийинг чычканды тудуп јиирге күүнзебей турган. Киске үренчигин бойынын кылык-јангына үредип аларга кичеенгени темей болгон: тийинг оны торт ондобой турган. Ол, киске чилеп, маараарга да үренип илбаган, киске оны кычырганда, тийинг бойынын тилиле «уур, уур» деп үнденетен.

Бир катап киске айылдан чыгала, сад јаар барган, тийинг оны ээчий оноор ок секирип барган. Омор кузукту агаштын ја-

нына келгендер. Агаштын төзінде чычкандар бойына ичеген казып койгон. Киске тийинди чычкан тударга база ла үредерге сананган. Же тийин, агашты көргөн лө бойынча, калып чыгала, кармактанып, сырангай ла бийик будагына чыгып алган. Оңдо тийин кийин буттарына отурып алала, кузукты үзүп, оны кабыгынан арчып, жакшынак эмелле тамзыктанып отурган.

Ол өйдөң ала киске тийинди чычкан тударга үретпей барды. Азыйда ок чылап, олор экү эптү-жөптү жаткан, садка барып жүргүлейтен, же эмди олор курсагын алдынан бойлоры табар болгон. Киске кузукту агаштын жанынан чычкандап жүретен, тийин дезе, будактарды кырлап, ондо жайканып, кузуктарла тамзыктанатан.

Н. В а г н е р.

Сурактар ла жакылта.

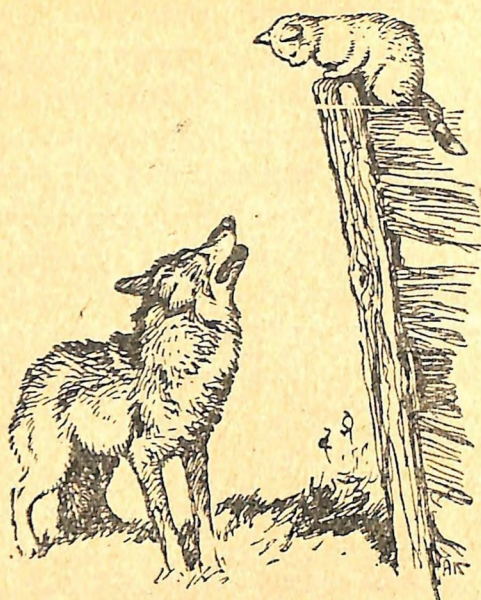
1. Киске кичинек тийинди канайып кичееп көргөн?
2. Тийинди чычкан тударга ол канайда үреткен?
3. Бойынын үредүзин киске ненин учун токтодып койды?
4. Куучынды жети бөлүккө бөлүгөр. Кажы ла бөлүгине бажалык талдап алыгар.
1. Кискенин балдарыла не болды?
2. Азыранты.
3. Киске тийинди кичееп көргөнн.
4. Киске тийинди үреткени.
5. Неме ондобос үренчик.
6. Амтанду кузук.
7. Киске ле тийиннин нак жүрүмн.

Табышкак.

Бистин айылда анчы уул бар.

Бөрү ле киске.

Агаш аразында жемзенип,
ачап бөрү тенип жүрген.
Ийттү анчылар келерде,
качып онон журтка түшкен.
Учураган чеденге кирейин дезе,
ончолоры бектү болды.
Чеденде отурган кискени

бөрү жайнап сурады:

«Вася, најым, айтсаң сен,
өштүлерден жажыргадый,
менинг тыным коругадый
јакшы кижиги мында кем?
Ийт үрүжи угулат,
тал-табыш јангылашат,
кайда барайын, најым, мен?»

— «Степанга барзанг,
јажынарга суранзанг,
Сүрекеј јакшы кижиги эди» —
киске ого айдып берди.

— «Јакшызы онын чын эди...
Је јаскыда кучазын јигем,
барарынан коркыйдым».

— «Демьянга барып јажынзанг,
база јакшы кижиги ол».

— «Уулагын јигениме

өөркөп жүргөн болор ол».

— «Трофимге не барбайдың?»

— «Трофимге бе? Жарабайт!

Кураанын жигенимди
күстөг бери ундыбайт».

— «Керек коомой! Климге бар!»

— «Жок, Вася, барбазым,
оның кичинек бозузын
тудуп жиген мен эдим!»

— «Бу улуска ончозына
каршу эткен эмтиринг,
мени сеге болужар деп,
темей јерге ижендинг.

Қаршу эткен бөрүни
кандый кижі корыйтан?
Қылығың сениң јаман да,
каруузына кем туратан?

Јаман эткен јеринген
јакшы уткуул сақыба».

И. Крылов.

Уч чычканак.

(Монгол албатының чөрчөги.)

Уч чычканак јуртап јаткан. Олордо алакан кире јер бар болгон. Ол алакан кире јерге кышкыда көп кар јаап түшкен — толбос ууш кире. Чычканактар карды күреп турала, мырчактын чарагы кире сарју таап алгандар. Ол сарјуны чеберлезин деп, кичү карындажына берип ийгендер, онызы дезе чыдажып болбой калала, сарјуны јип койгон. Қарындаштары оны арбап, арбап, тоқпоқтойло, јаргылаарга апаргандар.

Јаргычы олардыг жерегин шигдеп тура берди. Чычканактардыг јааны сөс сурайла, мынайда айтты:

- Бис үч карындаш чычканактар болгоныс...
- Кандый көп жон! — деп, жаргычы кыйгырып ийди.
- Бисте алакан кире жер бар болгон...
- Бу торт ло ороон турбай! — деп, жаргычы темдектеди.
- Ол жериске толбос ууш кире кар жаап түшкөн...
- Же бу торт ло шуурганнын бойы ине! — деп, жаргычы жара киришти.
- Ол карды бис күрөп тура бердис...
- Кандый уур иш! — деп, жаргычы айтты.
- Онойып турала, мырчактын чарагы кире саржу таап салганыс...
- Же бу айдары жок көп аш-курсак турбай! — деп, жаргычы каткырынып ийди.
- Оны чеберлезин деп, бис кичү карындажыска берип ийгенис...
- Кандый улу каруулчык! — деп, жаргычы айда салды.
- Ол десе оны алала, жип койгон...
- Онын ачабын! — деп, жаргычы каткырды.
- Ол тушта бис оны токтоп салганыс...
- Же бу чын жуунын бойы турбай! — деп, жаргычы карсылдада каткырып, өөн-бөкөн жогынан журтагар деп айдала, чычкандарды божодып ийди.

Жакылта.

Бирүгер автор, бирүгер жаргычы, бирүгер жаан чычканак болуп чөрчөкти кычырыгар.

Жүс сагыш.

(Алтай чөрчөк.)

Бир катап түлкү ле турна тушташкан. Түлкү, бажын жабыздадала, айтты:

— Ээ, бараксан турна, сенин будын турганы ла экү туру ине!

Турна кайкаган бойынча, төмөн көрди, чындап та, эки ле

чичкечек бут эмтир, түлкүнинг дезде бир, эки, үч, төрт табаш. Кайкаган турна оозун ачып ийди.

Ой! — түлкү кыйгырып ийди. — Ой, бараксан турна, сенде бир де тиш жок туру ине! Менде дезде одус алты тиш, жүс сагыш, төрт сан, эки кулак, айдары жок жараш куйрук!

Турна бош тарына берди. Ачынган бойынча, мойынын өрө чөйүп ийеле, ыраакта кижикелеткенин көрөлө, айтты:

— Ой-бай, күндүлү түлкү, анчы келип жат!

Оны уккан түлкү куйругун айра минеле, борсуктын ичегенине кире конды. Турна оны ээчий кирди.

Анчы дезде олор экүнинг онойдо кылынганын көрүп алала, ичегенди келип жаза берди.

— Ой, түлкү, улу түлкү, — турна ыйлады, — анчы биске жууктап келедири! Слердинг буттарыгар төртү, одус алты тиштү, сагыжаар жүс, слер сүме тапсагар, мынанг канайда аргаданарыбыс!

— Арпазын бойыг тап! Менде турганы ла бежен сагыш артты.

Анчы дезде там ла жууктап келетти.

— ... О-о-о кудай, түлкү, мениг ижемчилү түлкүм, слердинг буттарыгар төртү, сагыжаар бежен, мынанг канайда аргаданарыбыс? — турна сурады.

— Аргазын бойың тап. Мениң сагыштарым јер башка барды.

Анчы ичегенди казып, ологго јууктап келеле, турнаның узун будынанг тудуп, чыгара тартып келди.

Турнаның куркуны мылтырт эдип калтыр. Көзи торт ло тоштый сооп калган, јүреги амыр, сокпойт. «Байла, ичегенге тумчаланып калган болор» — дейле, анчы турнаны туура таштап ийди.

База эмен казалала, көрүп турза: түлкүниң барбак куйругы, торко чачактый јайылып, тырлагдап јатты.

Анчы түлкүни куйругынан тудала, чыгара тартып, өлтүрин алды, терезин јараштыра сойып алала, арчымакка экчей тудуп салып: «Айылыма келзем, бычкагын бөрүкке кожорым, куйругын камчынын сабына буулап аларым, сыртынанг дезе алтын өгдү јака чыгар. Акыр, турнаны база алып алар ошкош. Ийттерге курсак, байла, болбой» — деди.

Анчы кайра бурулды, турнаны јаткан јериненг таппады. Көрөр болзо, турна тегери түбине чыгып калган, керек дезе оксаадак та јетпес эмтир.

Эки кулакту, торт бутту, одус алты тиштү, јүс сагышту түлкү онойдо базылды.

Јангыс сагышту турна дезе канайда сүмеленип, тирү ыртафрын билеле, ады-чуу чыккан анчыны да мекелеп ийди.

Сурактар ла јакылта.

1. Түлкү турнага незиле мактанды?
2. Анчы келеткенин угала, ол нени этти?
3. Анчыдан аргаданып алар арганы түлкү ненин учун сананып таппады?
4. Анчы турнала нени этти? Түлкүле нени этти?
5. Анчы ичегеннен түлкүни чыгарып аларга турарда, турна нени этти?
6. Слер бу чөрчөктө кемге килеп туругар: турнага ба эмезе түлкүге бе?
7. Чөрчөкти бөлүктерге бөлийле, кажы ла бөлүгине бажалык сананып алыгар.

Јалтанбас койон.

I.

Агаш аразында чыккан койонок не ле немедег коркып јүрөтөн. Кайда-кайда будак тарс эткенде, куш учуп чыкканда, агаштаг болчок кар түшкенде, койоннын јүреги барт эдетен. Койонок бир күн коркыган, эки күн коркыган, бир неделеге чыгара коркыган, бир жылдын туркунына коркыган, јаанап өзүп келерде, коркып јүрери күүнине тийе берген.

— Мен бир де немедег коркыбайдым! — деп, койонок бастыра агашты жаңыландыра кыйгырды. — Бир де кичинек коркыбайдым!

Карган койондор до јуулган, кичинек койоноктор до магтажып келген, карган тижи де койондор једип келген — узун кулакту, кылчыр көстү, кыска куйрукту койон канайда мактанып турганын угуп, бойлорынын кулактарына да бүтпей отургылады. Койон бир де немедег коркыбай туратанын олор мынаг озо качан да укпаган.

— Эй, кылчыр көс, сен бөрүдег де коркыбайдың ба?

— Бөрүдег де коркыбайдым, түлкүдег де, айудаг да, бир де немедег коркыбайдым.

Оны утарга да каткымчылу болгон. Јаш койоноктор, алын табаштарыла тумчуктарына јаба тудуп, каткырышты, јалакай карган койондор каткырышты, керек дезе түлкүнинг табажында ла бөрүнинг тижинде бир тушта болгон карган эркек койондор до күлүмзиреништи. Сүрекей каткымчылу койон...

Каткымчылу ла койон! Кенетийин ончолорына сүүнчилү боло берди. Анданып, секирип, калып, бирүзи бирүзининг кийининен сүрүжип, ойноп, јүүлгек немелердий боло бергендер.

— Је мында незин узак эрмектежер! Меге бөрү учураза, мен оны јип саларым! — деп, сүреен курчыган койон кыйгырды.

Калак, кандый каткымчылу койон! Онын тенеге де кандый!..

II.

Ончолоры онын каткымчылузын, тенегин көрүп, каткырыжып турдылар. Койондор бөрү керегинде кыйгыргылап турарда, бөрү десе бу ла једип келди.

Ол бойынын керегинде агаш аразында ары-бери базып жүреле, аштай берди. «Койонокты јип ажанза, јакшы болор эди» — деп, сагыжына кирерде ле, сырангай ла јуугында койоноктор онын, көк бөрүнинг, адын адап, јамандап турганын укты. Ол тургуза ла тура түшти, кейди јытайла, өңөлөди. Бөрү ойноп турган койонокторго сырангай јууктап келди. Јууктап келерде, койоноктор бөрүни электеп турганын укты, көзи кылчыр, кулагы узун, куйругы кыска мактанчык койон десе ончолорынан көп мактанып туру.

«Акыр, карындаш, мен сени ле јип көрөйин» — деп, көк бөрү сананала, койондордын кажызы бойынын јалтанбазыла мактанып туру деп кетеп көрди.

Койондор десе бир де неме көрбөй, алдындагызынанг тын ойноп турдылар. Мактанчык койон төңөшкө чыгып алала, кийин табаштарына отура түжүп, мынайда куучындай берди:

— Угугар, коркынчактар! Угугар, мен јаар көрүгөр! Мен слерге бир неме көргүзип берерим... мен... мен...

Онын тили ол ло тарыйын тижине јаба тонуп калгандый боло берди. Ол бөрүнинг көстөрин көрүң ийди. Өскө койондор бөрүни көрбөгөн, мактанчык койон десе бөрүни көрөлө, тыныпта болбоды. Онон ары кайкамчылу неме болды.

Мактанчык койон, мячик чилеп, өрө секиреле, коркыганынанг улам бөрүнинг јалбак мандайына чип-чике мач эдип түже-ле, бөрүнинг арказына ангдана согулды, кейде база бир катап ангданала, терезинен уштулгадый болуп, сүрекей түрген мантады.

Ырызы јок койон торт чагы чыкканча мантады. Бөрү кийининен сүрүжип, эмди ле тижиле чоңчойынанг тударга туру деп койонго билдирип турды. Учында онын чагы торт чыга

берерде, көөркий көзін јумала, јырааның төзине өлгөндий жыгыла берди.

Бөрү дөзе ол тушта торт башка јер јаар мантап баратты.

Койон онын үстүнө келип түжерде, ол оны кем де адып ийди деп бодогон.

Бөрү качып мантаган. Агаш аразында өскө дө койондор бар эмей, бу койон дөзе кандый да јүүлгөк немедий болгон.

III.

Өскө койондордың сагыштары база узак токунап болбой турды. Кезиктери јырааның ортозына барып јажынды, кезиктери төңөштинг кийинине јажынды, кезиктери орого киргиледи.

Јажынып отуарга ончозының күүндериңе тийерде, эмеш коркыбастары чыга конуп, көрүп турды.

— Бистинг койон бөрүни сүреен эптү коркытты! — деп, ончолоры айдышты.

— Ол эмес болзо, бисти бөрү тирү артырбас эди. Ол коркыбас койоныс кайда болотон?

Ол койонды бедиредилер. Бедиреп баскан, баскан, је јалтанбас койон кайда да јок. База өскө бөрү оны јип салды эмеш пе?

Учы-учында оны таптылар: койон коркыганынан јүк ле тынду болуп, јырааның төзінде ойдыкта јаткан.

— Эр эмтиринг, кылчыр! — деп, койондор јангыс үңле кыйгырдылар. — Адаң да кылчыр бол! Сен ол карган бөрүни эптү ле коркыттың. Быян болзың, карындаш! Бис сени мактанып туру деп бодогоныс.

Јалтанбас койон керектинг аайын тургуза ла сезип ийди. Ойдыгынан чыгала, көзін сыкыйтып, айтты:

— Слер не деп бодогоньгар? Э чаалда, коркынчактар!

Јалтанбас койон бойының бир де немеден чындап та коркыбай, турганына бу күннең ала бойы да бүдер болды.

Д. М а м и н - С и б и р я к.

Сурак ла якылталар.

1. Бу чөрчөкти ненин учун «Жалтанбас койон» деп адаган?

2. Таап кычырыгар:

Койоннын тыш бүдүми керегинде бичигенин; онын ончо немедег коркып турганын; канайда коркыбай барганын; канайда мактанар болгонын; бөрүдег канайда коркыганын; ол бир де немедег коркыбай барганына канайда бүдер болгонын.

3. Койондор канайда жырганын куучындап беригер.

4. Төмөн берилген эрмектерди келишкедий өскө сөстөрлө солыгар:

«Койоннын жүреги барт эдетен».

«Койон, терезинег уштулгадый болуп, сүрекей түрген мантады».

Табышкак.

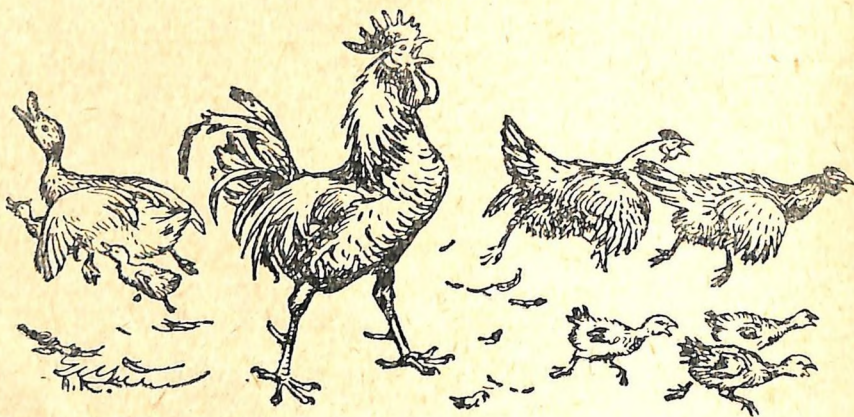
Таптан уул тал кезип јат.

Пөтүк түлкүни канайып мекеледи.

(Латыш албатынын чөрчөги.)

Карган јаанак журтап јаткан, ондо пөтүк бар болгон. Сантар көстү, тыртык көгүстү, је шокчылы кандый, согушчангы кандый, ондый пөтүк јер үстүнде качан да болбогон.

Бойынын айымында согушкадый неме јок болгондо, ол өскө улустыг журтына барарга турар. Куштыг балазын көрзө, онын кийининег сүрүжер. Кушка чурап барза — онон јун туш-

башка чачылар. Пөтүккө тушташса десе — пөтүктөрдүн ончо ээжилери аайынча жуу-согуш башталар.

Сагар көстү пөтүк ончолорун сабап салар, бойына десе тийип көрзөн! Не ле болзо — кежири жарыла бергедий алтырар:

— Тийбе меге, тийбе! Мен слердинг айымдын эмес! Мен слердинг пөтүк эмес. Жаанактын.

Тууралап-тууралап барала — жаанактын журтына жүре берер.

Пөтүк эмегеннинг бойынын да күүнине тийе берген. Күнүн ле сайын ого айымдаш үй улус келтилеер.

Бирүзи кыйгырат:

— Сен бойыннын согушчанг пөтүгинди токтот. Ол менин кискечегимнинг көзүн арай ла ойо чокыбады!

Экинчизи коптонот:

— Сенин пөтүгин менин уйда отурган кужымды үркүткен! Үчинчизи арай ыйлабайт:

— Сенин сагар көстү неменг чурап келеле, куштын балдарын үркүткен, айагын антарган, суузын төккөн.

Учы-учында чыдажып болбой салата, жаанак пөтүккө айтты:

— Кайда баратан эдинг, бар мынаг. Менин журтымда сенин жыдын да жок болзын!

Пөтүк өөркөди.

— Же, жүре де бергейим! Сен жокко жүрүп болбос деп турун ба?

Пөтүк жагыскан журтады. Түште деревнени керип жүрет, аш чокыйт, түнде обоого кирип конуп алат.

Бир катап тан алдында түлкү агдап басты. Көрзө — акта обоо туру, обоодо десе пөтүк отуры. Түлкү сүүнеле, пөтүктү туткан ла бойынча агааш аразына, бойынын ичегени жаар мантады.

Бу өйдө жаанактын айылдажы бойынын кыразын тырмап турган. Көрүп турза — онын жанынча пөтүк тиштенип алган түлкү мантап барадыры. Жаанактын айылдажы агааш алып ала-ла, түлкүнүнг кийининен жүгүрди.

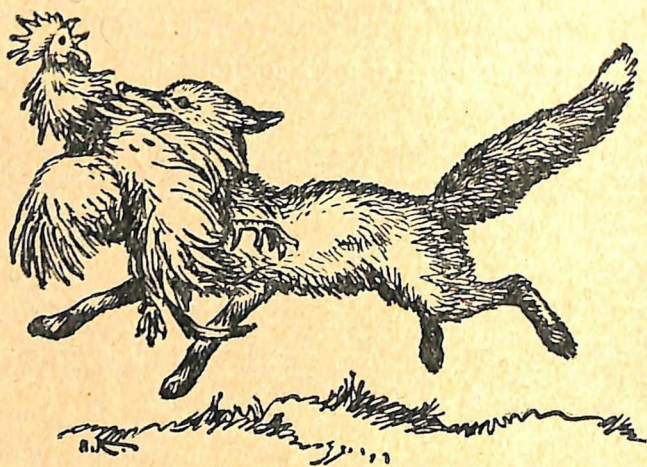
— Пөтүкти божот! — деп, кыйгырды. — Пөтүкти божот!
Бу өйдө пөтүк сок жагыс көзүн түлкү жаар кылчайтып ала-
ла, ого айтты:

— Сен не унчукпай туруң, түлкү? Бу оның кереги эмес ине.
Мен оның пөтүгү эмес! Жаанактың.

Түлкү токтой түжүп, ол эр кижиге кыйгырып ийерге сананала,
токтой берди, оноң ары мантады.

Жаанактың айылдажы десе айрылбайт:

— Пөтүкти бер, кызыл түлкү! Бер!

Пөтүк база токтобойт:

— Бу сен кайттың, түлкү? Ол сени арбап жат, сен десе ун-
чукпайдың! Байла, меге өскө кижининг пөтүгине, бойынын көзү
тийген болор!

Бу тушта түлкү чыдажып болбоды. Жаанактың айылдажы-
на бурулып алып, оны аайы-бажы жок арбады.

— Же, бу сеге не керек? Сенинг керегин эмес, не кирижиң
туруң? Пөтүк сенин эмес ине! Жаанактың. Озо баштап бойың
кушту, пөтүктү болуп ал, оның кийининде биске, ак-чек түлкү-
лерге, кыйгыр!

Түлкү арбанып-арбанып турала, чек токтодынып болбой барды. Учы-учында пөтүкти эске алынды. Көрзө — онын изи де жок.

Жалаңдагы улус каткырыжат:

— Адаң да пөтүк бол! Түлкүни кандый макалу мекеледи!

Түлкү тарына берди. Улуста качан да жуучындашпас болуп сөзүн айдынды. Ол ло өйдөн ала, кижини көрүп ле ийзе, түлкү оноң туура көрүп, кача берет.

Боро кушкаш.

(Алтай чөрчөк.)

I.

Озодон озо чакта чанкыр жараш Алтайда Байбарак деп бай журтаган. Тебеде турган ак малы чымалыдый көп болгон. Кулдарынын тоозын Байбарак бойы да билбейтен. Ол ачап-сыйабына эжигине келген ийити өлтүрөтөн, журтына кирген жорыкчыны ат камчызыла чыбыктайтан.

Жайы-кыжыла онын койлорун кабыратан Кодурлу деп күдүчилү болгон. Кышкы карга бастырып, жайы жанмырга өдүп, күннинг изү чогына күйүп, күдүчи карыйла, катан сөөгү божой берди, чокту көзи артады, алтап базар күчи чыкты.

Күдүчининг карганын көрөлө, Байбарак бай оны бойына алдыртты.

— Менин журтымда иш иштебей жүрерге болор, карган, — деди. — Мынаң кедери чык!

— Мен кайдаар баратам? — деп, Кодурлу ыйлады. — Адагардын эжигине жүрүп өскөм, кичүден ала одын тажыгам, слердин малыгарды карыыр жажыма жетире кабырдым. Карган мени кедери сүрбей, килезеер. Слерге узак чаптык этпезим, удабай ла өлүп каларым.

— Сенле эрмектежерге менде өскө керек жок деп бодоп

турун ба? Ак жарык элбек, кайдаар барар күүнүг бар, оноор ло бар! — деп, Байбарак кыйгырды. Онын көзине кан шаалды, калыг эриндери тартыла берди.

II.

Кодурлу апшыйак эмегенин једингенче ээзиниң јуртынан ырап, көс көргөн јерге јүре берди. Онын айрылбас најызы сары көстүктү кара ийт, ачу-корон улуйла, оны ээчий јелип ийди.

Эмеген ле өбөгөн канча кире барганын бойлоры да билбеди. Байбак мөшкө једеле, кара суучактың јарадына јаташ тургузып, ондо јуртай бердилер. Олордың најызы кара ийт күнүг сайын андап, эмезе элик, эмезе койон экелип турды. Кезикте кызыл көстү чайды да экелетен. Эмеген ле өбөгөн ийдин алдындагызынан артык сүүр болды.

Ийиктий айланып айлар өтти, айулардый уур јылдар өтти. Кара ийт карып, анга көстөри јетпес, тумчугы јыт сеспес болды, буттары уурлай берди. Кодурлу өбөгөн кородоы.

— Үчүлебис торолоп өлөтөн конок келди, ошкош — деди.

III.

Туулар јаскы чүмиле кийинип, куштар дезе агаш аразында кожондожо берерде, бир боро кушкан Кодурлу өбөгөнниң јуртына учуп келеле, мөштиң будагына отуруп алды. Мөштиң алдында түрүлип јаткан керсү кара ийтти көрөлө, айтты:

— Сен, төрт бут, неге кунуктың? Аң-кушка једишпей барган болзон, мен сеге болужарым...

Кара ийт бажын көдүреле, мөштиң будагында кичинекей боро кушканшты көрди.

— Сен сангысканнан да коркып турган бойың меге кандый болуш јетиретен эдинг? — деп, керсү ийт кайкап айтты.

— Мен сангысканнан качан да коркыбай јадым — деп, боро кушканш айдала, јабыстагы будакка секирип түшти. — Керек болзо, аң-кушты канайда јенил тудуп аларына мен сени

үредерим. Сен тозуда аң сакып отур, мен десе кырдың ол жа-
нындагы агаш аразына учуп барала, табыш чыгарайын. Ол
тушта койондор коркыйла, сенин үстүңе мантажып барар, сен
олорды каап ла тур.

— Же, темденип көрөли.

IV.

Кара ийт койу жыраанын аразына кирип алала, отурды.
Боро кушкаш десе кырдың ол келтегейине учуп барала, чый-
кылдап, табыштанып, канаттарыла талбып, бастыра койондорды
үркүтти. Бир койон кара ийтин үстүне чурап келди. Кара ийт
оны тудуп алала, өбөгөн лө эмегенге апарды. Бу өйдө агаштын
жаказына Байбарак бай учар куштан түргөн жорыкту кара атту
жортып келип, койонды апарып жаткан ийтин көрөлө, айу чылап,
огуруп ийди:

— Менин аңдарымды коротсын деген жөпти сесе кем бер-
ген?

Ок-саадагын ала койоло, ийтин өлтүрө атты.

Торко өлөнүн үстүне жыгылып, кара ийт айтты:

— Боро кушкаш најым, сен карган өбөгөнди ле эмегенди
уңдыбай жүр...

Боро кушкаш кара итке болужарпа учуп келсе, ол өлүп
калтыр.

— Сакып ал, Байбарак, најым учун очимди аларым — деп,
боро кушкаш чугулданып айтты.

Байбарак кушкаштын айтканын оңдобой, койонды канжаа-
лап алала, айылын көстөп, жанып ийди.

Кулдары жууктап келеткен ээзин көрөлө, уткуурга удур
жүгүрдилер, аттын чымбырын алып, чакыга бууладылар, бай-
ды колтыктап, чеберлеп аттан түжүрдилер. Байбарак, эмеге-
нине койон өлтүрүп экелдим деп мактанарга, айылына мен-
деп кирди.

— Адучы-мерген сесе сый экелди — деди.

Байбарак бойынын сүүген кара адын айылдан ыраак бо-

жотпой, оны көрөргө көп такып чыгатын. Онын учун кулдары атты суунун жарадындагы жалаңда армакчылап койоло, бойлоры талкан базарга, тере уужаарга, тон, өдүк көктөөргө баргылады.

Бир боро кушкаш кенетийин учуп келеле, кара аттың бажына отуруп алала, мандайынын өңзүрегине чокый берди. Ат бажын булгап, карайлап та турза, же боро кушкаштан айрылып болбоды.

Канатту куштый кара ат өштүзинен айрылып болбой турганын угала, Байбарак өк-саадагын түргөн тудунып, жылу айылынан чыга жүтүрди, боро кушкашты атты. Же аткан огы көндүрө барды. Боро кушкаш тегери түбине учуп чыкты, кара ат десе жал жастанып жыгылды. Байбарак бир будыла жерди тееп, ончо кушкаштарды жоголтсын деп, кулдарына кыйгырды.

V.

Байбарактын эмегени өбөгөнүнөн ачап болгон. Кайнаткан канды жиирге сүрекей сүйүтөн. Өлгөн атты көрөлө, канын көнөккө агызып аларга, ичегелерин чыгарып аларга, ол сагыжы энделгендий жүтүрди.

Боро кушкаш ойто учуп келеле, байдың эмегенин бажына отурала, чокый берди.

— Кандый жаман кушкаш эди! Баалу бөрүгүмди жыртып, жөнгөүгүмди ойотон туру! — деп, байдың эмегени кыйгырды.

Байбарак боро кушкашты танийла, аайы-бажы жок сүүндү. «Тенек кушкаш өлүмдү бойы бедирейт» — деп сананала, Байбарак оны атты. Же саадагын огы байдың эмегенин бажын, кузуктын сайын чылап, оодо атты, боро кушкаш десе ол ло бойы учуп чыкты.

Байбарак ачынала, кийген тонын жыртып чачты, жылапаш бойы көңкөрө жадып, огуруп, ыйлай берди.

Боро кушкаш катап ок учуп келеле, Байбарактын арказына отуруп, эки жардынын ортосун чокый, ийнедий тырмактарыла тырмай берди.

Байбарак јерге тоголонып, ачу-корон кыйгырды. Боро куш-каш десе арказын ойоло, јажынып каларда, бай оны колло тудуп болбой, јерге јаба былчып та болбой турды. Кушкаш онын көксин ойо чокыйла, жүрекке једер болор деп сананып, Байбарак тыг коркыды. Бастыра кулдарын ла көдөчилерин кычырды. Кулдар ла көдөчилер жүгүрүп келеле, байдын алдына чөгөдөп, отура түштилер.

— Сары сапту, алмазтый курч бычагымды бери беригер, бу шилемирди өлтүредим! — деп, Байбарак јакарды.

Көдөчилери ээзинин јакарузын бүдүрүп, алмазтый курч бычакты экелип бердилер. Байбарак бычакты онг колына алып, боро кушкашка талайды. Је боро кушкаш бу өйдө онг јардына секирди.

— Оштүмнинг тынына мен эмди ле једерим! — деп кыйгырала, Байбарак бычагыла бар жүчүлө сайды... Боро кушкаш тегери түбине учуп чыкты, Байбарак десе онтоп ийеле, жыгылды. Кара кан, суу чылап, ага берди.

VI.

Керсү боро кушкаш, сүүнчилү чыйкылдап, байдын одорлуда турган койлорын Кодурлу өбөгөнгө айдап экелди.

— Менин најым, бу койлорды бойыга ал — деп, кушкаш сүүнип айтты. — Эмди чапкыр Алтайда Байбарак бай јоголгон. Бу койлордын ээзи — сен. Сүдин саап ич, эдин ји, терезиненг эмегениге ле бойыга тон көктөп кий, јаркынду күннин алдында узак, ырысту јурта.

Карган Кодурлу нени де ондобой, јангыс јерге кадала бергендий, узак турды. Нени айдарын билбеди. Учунда ончозын ондоп билеле, омок кыйгырды:

— Өлөргө турган бойымды сен тиргистин! Көксимнинг өчкөн одын камыстын, менин эрке кушкажым! Ордына сеге јакшымды канайда јетирейин, нени берейин? Айылымнын түнүтине уйа тартып, менле кожо јурта, јакшынак кушкажак!

Боро кушкажак онын айтканына јөпсінди.

Обөгөн лө эмегенниг айылында журтап, көп балдар базып алды. Онын калдыктары улустыг айылдарына уйа тартып, улусла эмдиге јетире нак журтап јат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Байбарак бай бойынын күдүчизин нениг учун сүрүп ийди?
2. Карган обөгөнди ле эмегенди кем аштатпай, азырап јүрди?
3. Ийтке андаарга кем болушты?
4. Ийти кем, не учун өлтүрип койды?
5. Чөрчөктинг кажы ла бөлүгине бажалык сананып алыгар.
6. Боро кушкаш бойынын најызы учун очин канайып алганын куучындап беригер.

Улус кандый тындуларды минип јорыктайт.

Атты канайып минип јүрөтенин сен бойыг билеринг. Је јегил ната-чанакка лайка укту ийттерди јеккенин сен көрдинг бе? Лайка укту ийттердинг түги калыг, олар кандый да сооктон коркыбас. Ийттерди бистинг орооннын ыраак түндүк талазында јаткан ненецтер јегип јорыктайдылар. Ийттерди башкарып турган кижини уначы-каюр.

Улус ак-кийиктерди де минип јүрет.

Анчы-эвенк јүгүрүк ак-кийикти минип салган отуры. Эвенк деп улус Сибирьдинг тайгазында койу агаш аразында журтап

јат. Ондо јүк ле танг атту јортып өткөдий. Ангчы ыраак јорык-ка барарга шыйдынып алпан. Экинчи ак-жийикке ол азыгын кош-топ алган.

Изү ороондо слонды минип јорыктайдылар. Јаан слоннын бир апарар јүги тонна кош тартатан грузовиктинг апарар ко-жына түней. Отурган жижи слонды учында аткакту кичинек агашла айдап јүрет.

Јелбер түктү букаларды көрдин бе?

Олордын ады сарлык. Олорго терең карла өдүп барарга келишкенде, узун түти олорды сооктон корулап јат. Сарлык-тарды тайгаларла жүргенде минип јадылар. Көрөргө боду не-ме, је ол качан да бүдүрилбейт, ташту каскак јерле јенил јүрет.

Эштекти көп балдар минип жүрген болор. Бистин орооннын кезик јерлеринде эштекти аттын ордына минип жүредилер. Оны минип, чөлдөрлө, тууларла, городтын оромдорыла јорыктай-дылар. **Ол уур кош то тартып** јат. Эштек кичинек те болзо, күч-тү де, чыдамкай да.

Кумакту чөлдөрдө лө ээн чөлдөрдө јаткан улус төө минип жүрет. Төө — сүреен чыдамкай мал. Ол бир канча күнниң туркунына курсак та јибей, суу да ичпей жүрер аргалу.

Төөлөр эки де өркөштү, бир де өркөштү болуп јат.

Сурак ла јакылта.

1. Улус кандый тындуларды минип, кош тартып жүретенни тоолоп айдып беригер.

2. Түндүкте нениң учун ийттерди ле ак-кийиктерди минип јорыктайдылар, туулу јерлерде дезе — сарлыкты, чөл јерлерде — төөни минип јорыктайдылар?

Слон бойының ээзин тигрден канайып аргадаган.

Индус албаты слон азырап тудуп јат. Бир индус слонун ээчидип, агаш аразына одындап барган.

Кижининг буды баспаган койу агаш болгон. Слон ээзине јол тепсеп, агаштарды јыгарга болужып турган, ээзи дезе одында слонго коштоп турган.

Кенетийин слон ээзин укпай барала, кайра көрүп, кулактарын калбагдадып тура берген, онын кийининде хободын өрө көдүреле, багырып ийген. Ээзи база кайра көрди, же бир де неме көрүнбеген. Ол слонго чугулданып, слонды кулагына чырбагалла чыбыктады. Слон десе хободын корчойтып, ээзин бойынын үстүнө көдүрерге турган. «Минип алзам, айдап жорторго артык болор» — деп, ээзи санапкан.

Ол слонго минип алала, слонды кулагына согуп тура берди. Слон десе тескеерлеп, жаңыс жерде тепсенип, хободын ары-бери булагдадып турган. Онын кийининде токтой түжеле, тым боло берди.

Ээзи чырбагалтын өрө көдүреле, слонды согорго ло турарда, кенетийин жыраанын ортозынан сүреен жаан тигр чурап келген. Ол слонго кийин жанынан табарала, онын сыртына чыгара калыырга турган.

Же табаштары одынга табарарда, одын төгүлө берген. Тигр база ла чурап келерге турарда, слон бурулала, тигрди хободула ичинен орой тудуп, жоон армакчыла орогон чылап, кезе тартып алган. Тигр оозын ачып, тилин чыгарып, колы-будын тырлангада берген. Слон десе оны өрө көдүреле, жерге согуп, буттарыла тепсеген.

Слоннын буттары десе столмолор ошкош. Слон тигрди, теертпек чилеп, жалбайта тепсеп салган. Ээзи коркыганынан билинип келеле, айтты:

— Мен кандый тенек болгом, слонды тегин жерге сокком. Ол мени өлүмнөн айрып алды.

Ээзи бойынын азык калажын баштыктап алып, ончозын слонго берип ийген.

Б. Ж и т к о в .

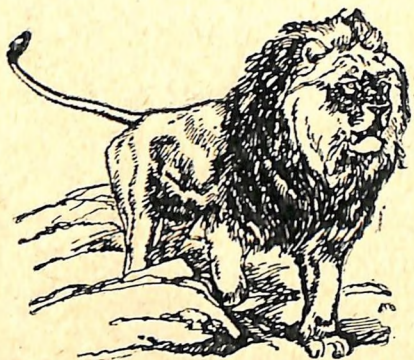
Сурактар

1. Азыранты слон кандый иш бүдүргөн?
2. Тигрди ол канайып өлтүргөн?
3. Тигрдин жууктап келеткенин слон кайдаг билген?

Карагула.

Жорыкчылар мындый куучын айдат: изү ээн чөлдөрдө түн түргөн кирип жат, бозом-энир түшсө ле — айландыра үндер угулат.

Кенетийин күкүрт күзүрөп жаңылангандый табыш угулар.

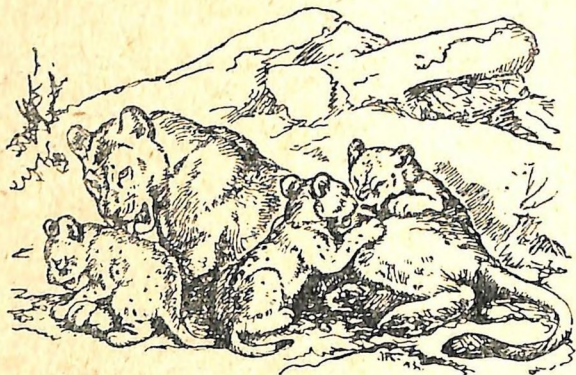

Ол карагуланын багырганы. Карагулалар андаарга чыккан. Капшай отты жаанада одурыгар, мылтыктарды лаптап көрүгөр — жеткер де болордон маат жок.

Карагулалар үүрле агырткылап жүрөт. Олордын жолында жапаш учураза, кижин жеткерден айрылбас.

Кезикте карагулалар деревнеге бирден барат — мал уурдайт. Түнде карагула чеденди ажыра калып, буканы шилизинең кабала, ойто чеден ажыра калып ийет. Онойып бистин жерде түлкү такааларды уурдап апарат.

Карагулалар чөлдө, жырааларда ла тууларда турлулап жат. Олор экиден эжерленип, эркектү-тижилү жүргүлөйт. Эркегинин жалы койу, желбер болор, тижизи кискеге бүдүштөш, түгн килең болор.

Олордыг балдары да кискениг балдарына бүүштеш, је
јаан ла јоон, чоокыр өгдү болор.

Е. Ч а р у ш и н.

Сурактар.

1. Карагула кайда турлулайт?
2. Тижн карагула ла онын балдары неге бүүштеш?
3. Эркек карагуланын тыш бүүмн тижн карагуладынын незиле
башка?
4. Карагулалар неле азыранып јат?
5. Карагулалар андаарга качап чыгып јат?

Тигр.

Јер үстүнде ончо андардаг энг казыр, энг јалтанбас ан —
тигр. Ол аралда, койу јыраанын ортозында јүрөт. Онын терези
кызыл-јеерен, јолду-јолду. Онын учун ол кургак сары өлөң-

нинг ортозында көрүнбөй јат. Кезик аразында ол кере түжине
ле өлөң ортозында јажынып јадар, буйволды көрүп ле ийзе,
јажынган јеринен чыга коңоло, једеген буканы јыга согуп ийет.

Ого андаарга, анчадала түнде, жеңил. Түнде андар суу ичерге барып жат. Антилопалар, ак-кийиктер, какайлар баргылап жат. Кажызын да болзо тут. Бүгүн — ак-кийик, эртен десе какай учураар.

Тигрден ончо андар коркып жат, ол кижиге де жеткерлү. Кижини өлтүрүп жийтен тигрлер бар. Кижини карган тигрлер өлтүрүп жат деп, анчылар айдыжат. Карган тигрлер чыйрак ак-кийикти тудуп болбойт, буйволды десе тударга коркыйт.

Онын учун озор мылтык-жепсел жок кижини кетежип андагылайт.

Ондый керекке карган тигрлердин сүмези жедер.

Е. Ч а р у ш и н.

Сурактар ла жакылта.

1. Тигр аралдын ортозында ненин учун билдирбейт?
2. Тигр кайда жүрөт?
3. Тигр неле азыранып жат?
4. Тигр андаарга качан чыгып жат?
5. Журукты көрөлө, тигр азыранты тындулардын кажызына бүдүштөш болуп турганын айдып беригер.
6. Бүдүми ле кылыгы жанынан тигр карагулала незиле түнөйт?
7. Карагуланы ла тигрди ненин учун барынтычылар деп адап жат?

Кижик-кийиктер керегинде куучын.

I.

Кижик-кийикти көрбөгөн уулчак Индияда табылгай не, жок не? Кижик-кийиктер сүрекей чыйрак ла керсү тындулар. Кижиктер и жаандарын угуп турат. Кандый бир уулчак кижик-кийикти согорго талайып келзе, онызы оног бир де эмеш коркыбай, мурдын жамандада чырчыйтып ийгенде, уулчак бойы кут жок кача берет. Кижик-кийиктер улуска адаркажарга сүрекей сүүйдилер. Кижик-кийиктер керегинде көп жилбүлү куучындар бар. Ондый куучындардын бирүзүн угуп алыгар.

II.

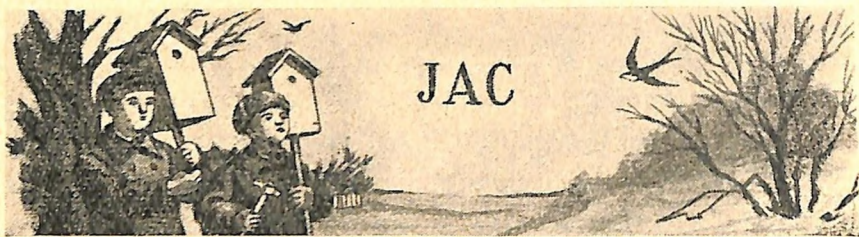
Бир катап кандый да садучы кижини пальма агаштын көлөт-көзине тыштанарга отуруп алган. Онын кайырчагында көп кызыл бөрүгөштер бар болгон, ол оларды жууктагы городко садарга апараткан. Ондый ок кызыл бөрүгөшти ол бойы да кийип алган болгон. Отуруп, отуруп, ол жерге жатты. Серүүн эзинге үргүлөп жадала, ол уйуктап калган. Кижини-кийиктер десе агаштардан түжеле, кажызы ла бир бөрүктөн алып, ойто өрө чыгып алгандар. Онын кийининде десе, бөрүктөрдү бажына кийип алып, агаштан агашка калып, секирип, агаш ортозында аайы-бажы жок тал-табыш чыгаргандар.

III.

Садучы олардын табыжынан ойгоноло, көрөр болзо: кайырчагы куру жадыры, бастыра бөрүктөрдү десе жоголып калган. Бөрүктөр кайда барды деп, ол алан кайкаган. Садучы бажын көдүрө, өрө көрө, бажында бөрүктү кижини-кийиктер агаштарла онын үстүнчө калып жүргөн эмтир. Ол нени ле эткен, кижини-кийиктерди канайып ла коркыткан, же бир де бөрүгүн айрып болбогон. Ол тушта садучы чукулданала, бойынын кийген бөрүгүн суура согуп, жерге таштайла, кыйгырды: «Бир ле аай менин де бөрүгүмди алыгар, жаңыс бөрүккө мен нени эдетен эдим!» Садучы бойынын бөрүгүн таштап ла ийерде, ол ок тарыйын ончо кижини-кийиктер бөрүктөрдү суура согуп, төмөн таштагылап ийдилер. Садучы бөрүктөрдүн кайырчагына салып алала, сүүнгөн бойы оног ары көндүктү.

Сурактар.

1. Кижини-кийиктердин кылык-жаңы керегинде слер нени билип алдыгар?
2. Бир садучы кижиле кандый учурал болды?
3. Садучы бойынын бөрүктөрдүн кижини-кийиктерден канайып айрып алды?

Кыштын учы.

Кыш учурлу чугулданат:
онын өйи өдүп калды;
јаскы күндөр табыштанып,
кышты сүрүп айдады.

Јер үстүндө ончо неме
јаска сүүнип кыймырайт;
тегериде талаң-келең
үн серитпей кожондойт.

Кыш артарга чырмайып,
јылу јаска арбанат,
тынгып келген јараш јас,
кышты көрүп, каткырат.

Јараш јасты көрөлө,
кыш-јелбеген калјуурды,
карды ууштап алала,
јаска удур таштады.

Кыштын калју кылыгы
јаска түбек болбоды,
шүлү карла јунунып,
чечектелип јаранды.

Ф. Тютчев.

Јас.

Алтайдын кырлары күүн-күч жок
ак жуурканын эмештен чечтилер.
Азий күрен өлөңдөр алдынан
јажыл көктөр ырысту өстилер.

Кар алдынан айрылган јер
кең көксиле тынып ийди.

Канча жүзүн тындулардын
јүректерине ырыс урулды.

Кеен јастын бойы келди,
чечектер Алтайды чүмдеди.

Апаш, өлөң, ан, куштар
јасты мактап кожондоды.

П. Кучияк.

Јакытталар.

1. „Алтайдын кырлары күүн-күч жок ак жуурканын эмештен чечтилер“ деп эрмекти слер канайып ондоп туругар, јартап беригер.

2. Тындулар, өзүмдер јаска ненин учун сүүнип турганын айдып беригер.

* * *

Јаскы карантыларда јангы ла
эрте чечектер көрүнип келди,
восктон эткен кайкамчылу јеринен,
јыды јараш мөттү туразынан
баштапкы адару учуп чыкты.
Кеен јасты кайып көрөр деп,
күндүлү айылчы келерин,
бүктөр јажарып чечектелерин,
быјыраш кайыгнын јелимдү јалбырагы,
јараш јытту јодронын чечеги
качан јайылып јаранарын билерге,
эрте јастын чечектерине
иштемкей адару учуп барды.

А. Пушкин.

Сурак ла жакылта.

1. Јас керегинде ненинг учун *кеен, кўндўлў айылчы* деп айдылган?
2. Баштапкы адару качан, не керектў учуп чыкканын стихотворениенинг сўстўриле айдып беригер.

Јаскыда колхозто.

Бўгўн колхозто кырага ченеп чыгары темдектелген. Онызы не дезе, колхоз бўгўн чын ла кыра ижине атанып турган чылап, ончозы белен болор учурлу.

Колхозто ондый кўн жыл туркунына бир ле катап болотон. Кар кайылгалак, соок сыныккалак та болзо, јас келген чилеп, колхозто ончозы белен болор учурлу.

Агаштынг ары јанынан кўн јангы ла кўдўрилип чыгарда, балдар аттыг чеденине јуулып келген. Сўркўштеп койгон абраларды, мўнўндий јалтыркай салдаларды, јангы будуган сеялкаларды, тиштў тырмууштарды колхозчылар канайда јергелей тургусканын балдар кўртўлеп туру. Оны ончозын кузнец Алексей јазап белетеген.

Парадка бараткан чылап, килейте тарап койгон аттарды Вася акый јединип чыгарды. Шарик ле Тузик сўўнчилў ўрўжиш туру.

— Вася акый, мен јединейин!

— Вася акый, мен!

— Мен!

— Мен! — деп, балдар јайнап турды.

— Табыштанбагар, таандар! — деп, Вася акый чугулду арбанат, је балдардын кўўнин јандыарга болбоды.

Аттарды балдар јединип чыгардылар.

Кажаганда турган аттардан эн јобош Славка деп атты Кошкин Шурка јединди.

Кошкин Вовка — Ворончикти.

Тихонов Гриша — от ошкош, кызыл-јеерен Зорьканы.

Эки карындаш Марковтор Гордыйды једегиненг тудуп

апаргылады. Гордый — эки жара жайылган кара жалду кер ат. Ол бажын бийик көдүрүп жүрөтөн учун, оны Гордый деп адаган. Желип барганда, онын такалары тыг чатылдап турар.

— Көр, чоңчойыңа баспазын! — деп, Вася акый балдарга арбанып та турза, же бойы база сүүнип турды.

Агроном ло ченемелдү бир кезек улус үрөндү шигдедилер.

Колхозто үрөн де, машиналар да, аттар да ончозы белен. Кар кайылза ла — кыра ижине чыгарга жараар.

Н. Н е з л о б и н.

Сурактар ла жакылта.

1. Колхозтордо кыра ижине ченеп чыгарын не учурлу өткүредилер?
2. Агроном, кошоох, кузнец не керегинде кичеенип турулар?
3. Кырага ченеп чыгар тушта уулчактарды не ончозынан тыг жылбиркедип турды?
4. Аттарды турган жеринен канайып жединип чыгарганы керегинде кычырыгар.
5. Бу колхозты ненин учун көрүмжилү колхоз деп адаарга жараар?

Жыл-кел.

(Ч ө р ч ө к.)

I.

Бу куучында болгон неме бастыра куштар жылу талада жардар тушта, сүрекей озодо болгон. Ол тушта Алтайда жангыс ла *түргөн суулар суркурашкан*. Ол суулардын кожондорын түштүктө жаткан куштар *угуп ийген*. *Алтайда* ондый жараш кем кожондойт, ондый үндү кем бар, *кандый сүүнчү болгон, оны* барын билзе кайдар деп, куштар ортозында шүүлте чыккан.

Же ондый да болзо, качан да болбогон жерге баратаны белен неме эмес. Мүркүт бойынын шонкорлорун, үкүлерин база күүктерин тегин ле жерге айбылап турган. Же ончозынан ла жалтанбазы, түндүк талага барарпа жобин бергени Жажылак деп кушкажак болды.

— Бери ук! — деп, ого мүркүт кыйгырып айтты. — Керде-

марда ондо јадарга јакшы болгодый болзо, туткаича ла ойто келеле, бастыра куштарга јол баштаарың!

Јажылак канадын түзедип, калырт эдип уча берди.

II.

Бүүрел-бүүрел кырлу Алтай онын көзине көрүнип келди. Алтай бастыра бойы кубакай-кызыл немедий көрүнди. Јажылак тегериден јерге јабызап келеле, кызыл торко чүмдү маралга келип отуруп ийди. Орө кара-көк булуттаң јалбак, кубал ошкош, кар айлаңып келип, јерге түжүп турды, је маралдын чечектери ого туттырып турганы јок, күн тоозына јаранып турды. Онын барбак, кубакай-кызыл чечектерин өткүре күн де көрүнбес бодолду болды.

Јажылак марал бажынан төмөн јер јаар көрди. Эмди ле ондоп турар болзо, бастыра Алтай чечектерле бүркелген эмитир. Ак, сары, көк чечектер, торт ло айунын балдарындый, үрпейижип тургулады. Јажылак эмеш ажанып аларта сананала, јерге түжүп келди, карда былтыр түшкөн бир чарак аш тапты, онын јанында кургап калган јиилек јатты, оноң эмеш ары дезе чойлошкон мыйрындап јүрди.

Алтайга келеле, Јажылактын бажы јенгиле берди, санаа-зы ойноп чыкты. Ол бери не керек келгениң, оны кем ийтениң торт ло ундып салды. Ол энезинен кайда туулып, јымырткадаң чыккан јерин де ундып салды.

III.

Кенетийин тегери карара берди. Јажылак куш черүлерди көрүп ийди. Ончозынын алдынан казыр мўркўт учуп келетти.

— Јыл кел! Јыл кел! — Јажылак, олорды көрөлө, тың кыйгырганын билбей калды. — Јай кел! Јай кел!

Мўркўт дезе онын үстүнде, канадын јайа тудуп алып, талбыбай да кайып турды.

— Ойто не келбедиге? Бу јерге бисти не кычырбадың сен?

— Улу јаан мўркўт, слерге јерге јетире мўртўп турум! Бу јерге келеримде, јети кат тошко бүркеткен јатты. Јетен булуттаң кар јаады. Мен мында отурала, бар-јок кўчимле јасты кы-

чырып жадым. Жыл кел! Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Бу менин сурагыма чыдашпай жылу салкын сокты ине! Жыл кел! Жыл кел! Мен слерге эмди ле барарга жазанып турган болгом. Жай кел! Жай кел!

Мүркүт тыттын жоон будагына келип отурды. Канадын өрө көдүреле, оны өткүрө ай үстүн айкап көрди: күрт карга бүркеди койгон кырлар тургулады, бүк-жалаңдарында да кар эптир.

— Жыл кел! Жыл кел! — Жажылак үн үспей кыйгырып турды.

Чындап та айтса, кайда ла ол кожонгын табыжы утулган жерде кар бели бүктелип, кайылып турды, кобы сайын суулар коркыража берди.

— Ондый болзо, сенин буруунды таштап турум — деп, Жажылакка мүркүт айтты. — Сенин айтканынгын чынын, төгүнийн эзенде көрөр турубыс. Чын болзо, сенин адыг «Жажылак» эмес, «Жыл-кел» болор.

Онон ло бери Жажылак бойынын төгүнийн билдиртпеске жаскы кожонгын өскө куштардан озо кожондой берет:

— Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Жай кел!

Оны упала, өскө куштар айдыжат:

— Бистинг Жыл-кел нажыбыс кожондоп баштады, бис те кожондойлы!

Эмди чындап та көрөр болзо, жаскыда Жыл-келден озо кожондойтон кушкыш жок.

Сурактар ла жакылта.

1. Куштар кандый жерди барып көрөргө турган?
2. Кандый куш ончолорынан жалтанбас бололо, түндүк талага барарга жөбөн берди?
3. Мүркүт ого нени жакыды?
4. Жажылак деп кушкыш мүркүттин жакылтазын ненин учун бүдүрбеди?
5. Мүркүт ого кандый ат адап берди?
6. Слер Жажылактын кандый кылыгын жарадып, кандыйын жаратпай туругар?
7. Алтайдын жаскы бүдүми керегинде айдылган жерди чөрчөктөн таап, кычырыгар.

Талаң-келен.

Барынкый агаш кўнге жарыды,
акта суйук туман кажайды.
Бойының жараш кожоңгын
талаң-келен баштады.
«Жараш жас биске келди,
жас келгенин уткуйдым» — деп,
бийикте кўнге жалтырап,
талаң-келен кожоңгоды.

В. Жуковский.

Сурактар ла жакыталар.

1. Стихотвореннеде кўннинг кандый өйи бичилген? Ол бөлүктү кычырыгар.
2. Стихотворениенин кандый бөлүгүн анчадала сүүнчилү кычыргадый?
3. Бу стихотворениеге кандый журук журагадый?

Баарчыктар.

I.

Бис баарчыктарды сакып турдыбыс. Баарчыктардын эски турачактарын жазайла, жаңыларын илип койдыбыс.

19 мартта эгирде: «Көрүгөр, баарчыктар!» — деп, кем де кыйгырды.

Чындап та, олар теректердин будактарында бийик отурган эмтир. Бис оларды тоолодыбыс: бир, эки, беш, он, он беш... Ол кўн эгирде баарчыктар табыштанбаган да, түймөшпеген де.

Эки кўнге олар, амырап турган чылап, былтыргы жерлерин айкап көрүп жүргендер.

Онын кийининде турачактарынан кучыйактарды сүргүледди.

Баарчыктар турачактын үстүндө бийикте экиден отургылап алып, бойлоры ортодо не де керетинде эрмектежет, же бир көзиле кылчас эди, төмөн кезе көрүп отургылайт.

Кучыйакка коркушту да, күч те. Каа-жаа ол бойының сүү-

ри, кулугур тумчугын турачактын тегерик тежигинен чыгарып, ойто јажына берет.

Је учы-учында аштай берет... Кучыйак учуп чыкканда ла, баарчык, таш чылап, төмөн учуп түжеле, бойынын айылына кире конот.

Эмди кучыйактын јурты бузулды.

Баарчыктар бойынын уйазын селижиپ каруумдайт: бирүзи отурганда, экинчизи керегине учуп барат.

Баарчык уйазына не ле немелер тажыйт: јенес, вата, јун, ноокы, бөстинг бөндөри, салам, курпак өлөң. Уйазына кискетабажыла једип болбозын деп эмесе узун тумчугын каргаа сугуп ийбезин деп, баарчык уйазын сүреен терең эдип јат. Јаман сананган тындулар онон ары өдүп болбос: киретен тежик кичине, беш сантиметрдег јаан эмес.

II.

Јаан удабай јер кургай берди, јыды јараш кайыңдардын бүри јайылды. Улус кыраларды сүрүп, огородторды казып, күбүредип туру. Чойлошкондор, курттар, конустар јердег кандый көп чыгып јат! Баарчыкка торт ло сайрал! Онын курсагы јердиг үс-түнде де, јердиг кыртыжынын алдында да.

Садка ла огородко каршу јетиретен курт-конустарды, бескезиле тоолозо, баарчык күнине канча кире јоголтып турганын билеригер бе? Ол курт-конустарды бойынын бескезинен ас эмес јоголтот деп айткадый.

Слер садта эмесе огородто тым, кезем кыймыктанбай оту-рар болзогор, баарчыктар, слерге үренип, сыраңай јуук та учуп јүрер.

Баарчыктың кожонгын эртен тура эрте, тагдак агаштар-
дың бажын жаңы ла жарыдып ийгенде, упар керек.

Кей эмеш ле жытый берзе, баарчыктар бийик будактарга
отуруп алып, бойының концертин баштай берет.

А. Куприн.

Жакылталар.

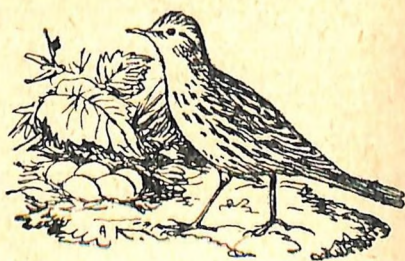
1. Учуп келген тарыйын баарчыктар канайда жүргүлөйт; кучыйактар-
ды турачактарынан канайып чыгара сүрүп жат; бойының уйаларын недеп,
канайып эдет; неле курсактанат, куучындап беригер.

2. Куучынның кажы ла бөлүгине бажалык таап беригер.

Уйаларды канайып эткилейт.

I.

Кара таан бойының уйазын бийик агаштың бажында эдет.
Кара таан чырбатал бедиреп табала, бойының уйазына учуп
келгенче, эне кара таан чүм жок уйазын каруулдап отурат.
Оныг кийининде эне кара таан учуп барат, адазы дезе артып
калат — оног башка база өскө эжер кара таандар олордың
уйазына кирип чалар. Кара таандар кургак чырбагалды жууп

алала, оны шаржак эдип согуп, будактарга салып койор — уйа-
ның бүткени де ол.

Кара таанга жуук куштар — каргаа ла таан — бойлорының
уйазын база онойып ок чүми жок эдип алат.

II.

Талан-келен — ичи ак, бойы боро кушкаш — жаскыда жалагнын үстүндө бийик учуп чыгат. Онын сүүнчилү кожонгы бийигинен жараш угулып турат.

Суйук өлөңдү жаланнан талан-келен кандый бир ойдыгаш таап алар — онын уйазы да ол! Ол ойдыкта жердий өңдү жымырткалар салып алат. Онын сырагай ла жаныла да өтсөң — бир де аярбазың.

Жаландарда жүргөн бөднөнинг ле кыраларда жүргөн боро торлоонунг уйалары база ондый ок. Бу куштардын жымырткаларынын өңи де өлөңнинг ле аштын өгиндий.

III.

Жерлик суукуш ла жас уйа эдерге чырбагал ла салам качан да тиштенип экелбес. Олор суудан ыраак эмес жажыт жерден белен чогуп салган азыйгы камышты эмезе чырбагалды бедн-

реп турар. Ондый чогуп койгон немени таап алала, оны тепсеп, ойдык эдиң алат, оны **десе бойынын** жунгыла, жуурканла чылап, жаап койот.

Уйазынан ырап, курсак жип эмезе суу ичип аларга керек болгондо, ол жымырткаларын база ол ок жунг жуурканыла бүркеп турат.

Жаскыда карагай агаштын аразында — Тук! Тук! Тук! — деп табыш жагыланат. Ол томуртка, плотник чилеп, уйазын тудуп жат. Томуртка бойынын бек чокужыла жымжак агашты чокуп турат. Ол узак чокыр, агаштын көндөйинин тереңи бийик горшок кире болбогончо ло иштенер. Чокып жазаар тушта уйага түшкөн такпайларды, чобраны — же кандый ла бар чөп-чөлдөйи томуртка жуунадып, уйазынан чыгара чачып салар.

Томуртканын балдары катуу агаштын үстүндө, бир де төжөк жокко отурылап, өзүп жат. Онойуп отурганын олордын керек десе тамандары да катуу болуп калат. Жаш томурткалар чыдап келгенде, кискенин тырмактары ошкоп, тырмактарыла чобранын кодууларынан тудунап чыккылап турат.

А. Қлыков.

Сурактар ла жакытталар.

1. Кара таандар бойынын уйазын кайда эткилейт? Недең эткилейт?
 2. Кандый жерлик куштар керектінде слер кычырып алдытар баа олордын уйалары керектінде нени билди алдытар?
 3. Сууда жүзүп жүрер куштар бойлорынын уйазын канайып эткилейт?
 4. Томурткалар уйазын канайып эдип жат?
 5. Башка-башка куштар уйаларын бштүлериңер канайып жажырат?
 6. Слер куштарды канайда айттал көргөштерди куучындап беригер.
- Көрүп алганыгарды ар-бүткенниң диевнигине бичип турутар.

* * *

Айландыра көрзөң, жас келет,
турналар үүрлежип учкулайт,
жаркынду күңге жер көмүлет,
суулар жуукаларла аккылайт.
Айылчылар сеге удабас келер,
канча уйа элерин көрүп ал!
Күнүң ле таңнан таңга жетире
жараш кожондор угулар.

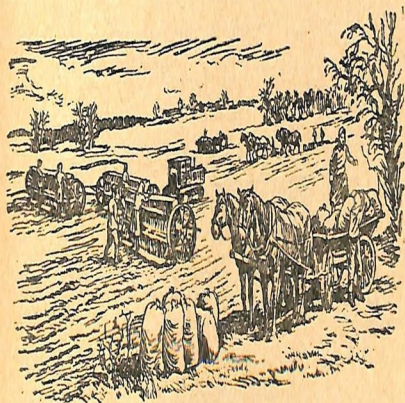
И. Никитин.

Жаскы кыра ижи.

Жол озо баштап жажыл кыралардын ортозыла бараткан. Бир түңей сынду, ару жадаган аш күнниң жылузына жажыл, койу саптарын түзедип, өзүп турды.

Жадаган аш салган кыралар божоды, онон ары сүрүп койгон жалбак кыра жатты. Жаңы сүргөн кыранын тобрагы жалтырап, жаскы күнниң изү чогына куртап, буузы билдирер-билдир-бес бурлап турды.

Оро бийикте жүзүн-жүрүндөр угулат, бирүзи бирүзиле жарыжып, сүүнчилү талан-келеңдер кожондожат. Томон, жердин үстүлө десе, тракторлордын күркүреген койу табыжы ла аттарды айдаган улустын үни угулат. Тыммуштарга жеккен бөөлөрдүн кичинекей кулундары каа-жаа киштежет.

— У, кырада улустын көбизин! — деп, Тая айтты. — Кыра тырмаарпа колхозтын бастыра ла улузы чыккан!

Аттар эзчий-дечий баскылайт, тыммуштар уур күрч тиштериле жөндөрдү жара тартып, жерди тырмап турат. Тырмап божогон кийининде, кыранын тобрагы күбүр, жымжак бололо, үсти килең боло берет... Бу түс ле жымжак жерле сеякалар көбөп алган тракторлор жүргүлөйт.

Бир трактор ыраакта агаштардын жаныла келетти, экинчизи жолдун жаныла ого уура баратты.

Трактор араай, чип-чике келетти. Жуук једип келерде. Тая кыйгырды:

— Эй былар, тракторист! Мени отургузып алаар!

Тракторист Тая јаар јүк ле көрүп ийди, је бир де неме айтпады.

Онын ордына карууны прицепщик болуп турган Григорий айтты. Ол кийининен базып, тракторго колбоп койгон сеялкаларды ла тырмууштарды көрүп јүрди.

— Ашты үрендеп божотсобыс, ол тушта сени отургузып аларыс — деп, Григорий айтты, — эмди сени кайда отургузатан? Эмди көрзөн, тракторго сулалу сеялкалар колбоп койгон. Јагыс та эмес — үчү. Сеялкаларга үзеери тырмууштар колбоп койгон. Ого үзеери слер отурып аларыгар — трактор чек арып калар ине!

Трактор сеялкаларды да, тырмууштарды да сүүртеп алып, көндүрө өдө берди. Григорий јолдын кырыла оморды ээчий басты.

Тая тракторлорды кийининен ары көрүп тура калды.

— Көрзөгөр дө, канча кире сүүртеп апарып јат! — деп эрмектенди. — Уч сеялкадан јагыс өйдө үрендеп барадыры!

— Сеялкалардан чичке трубаларла сула јерге төгүлип турганын көрдин бе? — деп, Алёнка сурады. — Мен көргөм.

— Мен база көргөм.

Л. Воронкова.

Сурактар.

1. Јаскы кыра керегинде канайып бичилген?
2. Кызычактар кырада кандый табыштар уккулады?
3. Кандый иштерди аттарла, кандыйларын тракторлорло бүдүрүп турган?
4. Ашты үрендеер алдында кыраны канайып тырмаган?
5. Тракторго нени колбоп койгон болгон?
6. Ашты канайып үрендеген?
7. Прицепщик нени эдип турган? Тракторист нени эткен?
8. Слердин јерде кырада канайып иштегилейт?

Табышкактар.

1. Темир тумчук јерге кирген. Түртет, казат, күскүзиле жалтырайт.

2. Кескенде — чыдажадым, ооткондо — чыдажадым, ончозы учун јакшымла төлөйдим.

Јакылта.

Табышкактарды бичип алала, оорды таап беригер.

Эртен тура.

Кызыл тандакла
күнчыгыш бүркелди.
Суу кечире јуртта
оттор јоголды.
Јаланда чечектер
чалынга сууланды,

јымжак бүктерде
үүрлү мал ойгонды.
Боро тумандар
булутка көдүрилди.
Кастар үүрлери
бүктерге баргылады.

А. Пушкин.

Сурак ла јакылта.

1. Тандак керегинде, бүктер керегинде, туман керегинде стихотворенинде канайда айдылган?

2. Стихотворенинге үч јурук јурайла, оорго аттар сананып алыгар.

Кучыйагаш.

(Чөрчөк.)

I.

Мылчанын көзнөгинин үстүндө күделинин боркызынан, јенгестен ле онон до өскө јымжак немелерден эткен јылу уйда Пудик деп атту, сары оосту кушкаш јуртаган. Ак-јарык ого јараар ба деп капшай билип аларга, ол канаттарыла талбаандаып, тудуш ла уйазынан чыгара көрүп туратан, је эмдиге јетире учарга ченешпеген.

— Не, не? — деп, оноң энези сурап туратан.

Јер јаар көрүп, канаттарын силкип, ол чыйкылдап туратан:

— Өткүрө кара, өткүрө!

Адазы келген сайын Пудикке конгустар экелип береле, мактанатан:

— Чив не мен?

Эне-кушкаш оны жарадып турар:

— Чив, чив!

Пудик дезе конгустарды жип, сананып туратан:

«Бутту конгус бергениле мактанадылар — коркуштузын!»
База ла уйазынан чыгып, айкап көрөт.

— Балам, балам — деп, энези токунабай айдатан, — көр, жыгыла бердин.

— Неле, неле? — деп, Пудик сурайт.

— Неле де эмес, јерге түшсөң ле, киске сени — чик! Јудуп ийер! — деп, адазы андап барганда, јартап беретен.

II.

Өй онойдо ло өдүп турган, канады дезе өзөргө мендебейтен.

Бир катап салкын согордо, Пудик сурады:

— Не, не?

— Салкын сен јаар согуп ийзе — чирик! — јерге учурып апарар — кискеге! — деп, энези јартап берди.

Мынайрканы Пудикке јарабады, ол айтты:

— Агаштар нениң учун јайканыжат? Олор эмди ле токтогылазын, ол тушта салкын болбос...

Мынызы ондый эмес деп, энези јартап берерге ченежерде, Пудик түңей ле бүтпей турды — ол бойынның сагыжыла јартына чыгарга сүйитен.

Колдорыла јангып, мылчанын јанынча эр кижии бараткан.

— Онын канаттарын торт ло киске үзе тартып салгандый — деп, Пудик айтты, — јангыс ла сөөктөри арткан.

— Ол кижиге; олардо ончолорында канат жок! — деп, энези айтты.

Ненинг учун?

— Олордын жаңы ондый, канады жок, качан да болзо, буттарыла секирижиپ жүрөтөң, жарт па?

— Ненинг учун ондый?

— Канатту болгон болзо, олар бисти, адан ла мен конгустарды туткан чылап, туткулаар эди.

—Төгүн! — деп, Пудик айтты, — төгүн, неме эмес! Ончолорында канат болор учурлу. Жерде жатканы кейде жатканынан коомой бо? Мен жаанап келзем, ончолорун учар эдип саларым.

III.

Пудик энезине бүтпей турган; энезине бүтпегени коомой керекле божойтонын ол эмдиге жетире билбеген.

Уйанын сыраңай ла кырына отуруп алала, ол бойы сананып тапкан стихтерин бар-жок күчиле кыйгырып кожондоп отурган:

—Эх, канады жок кижиге,
сең эки бутту.
Сүрекей жаан да болзон, —
чымыл сени жийт!
Мен кичинек те болзом,
бойым чымыл жийдим.

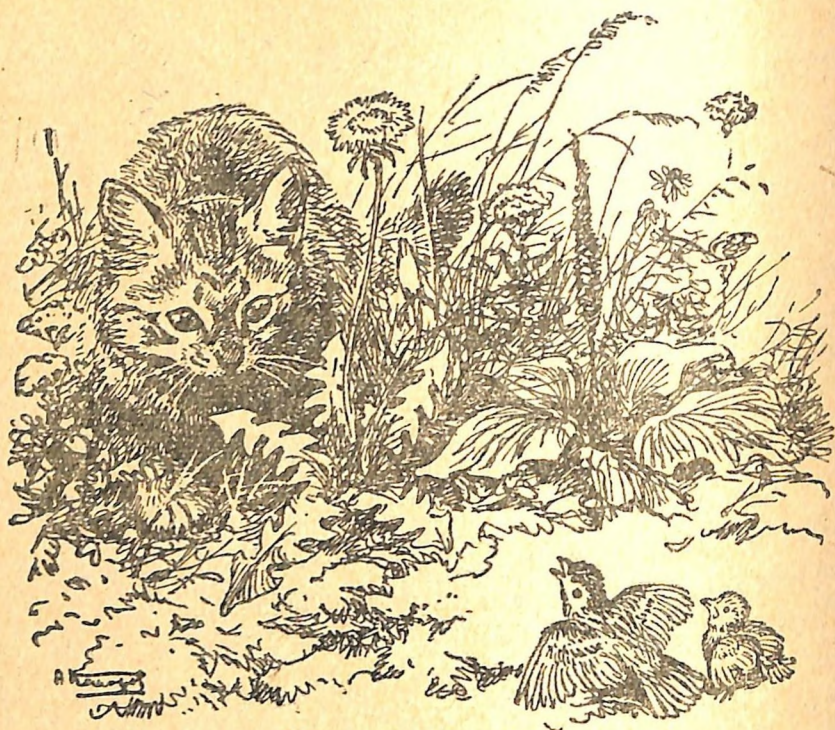
Кожондоп, кожондоп ло отурала, уйазынан ажа берди, онын кийининен энези учты, жажыл көстү, сары киеке десе — качан ок мында болды.

Пудик коркыган бойынча, канаттарын талбайтып алала, боро буттарына туруп, жайканып, бойы чыйкылдап турды:

— Честь берем, берем честь...

Эне-кушкаш десе коркыбай, жунгын коркушту атрайтып алала, оозун ачып, кискенин көзи жаар уулайт, Пудикти кедери ийдип турат.

— Кеде, кеде! Көзнөккө уч, Пудик, уч...

Коркыганынанг улам кучыйагаш јердег өрө көдүриле секирип ийеле, канаттарыла талбаңдатты — бир, эки — ол. ло тарыйын көзнөктө болды!

Бу өйдө энези де учуп келди, куйругы јок то арткан болзо, је сүрекей сүүнип турды, Пудикле коштой отурып алала, оны јиткезине чокуп, айтты:

— Не, не?

— Је, канайдар! — деп, Пудик айтты. — Бастыразына түрген үренип болбозың!

Эне-кушкаштын јуңын табаштарынан арчып, јажыл көс-тү сары киске, јерге отурып алала, озор јаар көрүп, кунукчыл маарап турды:

— Сыраңай чычканак ошкоч, јымжа-ак кучыйагаш... мяувы...

Энезининг куйругы јок артканын ундып салза, бастыразы кем јок, јакшы божогон...

М. Горький.

Сурактар ла жакылта.

1. Эне-кушкаш ненинг учун куйругы жок артты?
2. Кучыйагашты ада-энези канайып кичееп көргөн?
3. Сөс укпас кучыйагаш канайып бурулаткан?
4. Журукка келижиң турган сөстөрдү куучыннан таап алыгар.
5. Эне-кушкаш керегинде, кiske ле кучыйагаш керегинде не айдылган?

Воробей Воробейч ле Ёрш Ершович керегинде чөрчөк.

Воробей Воробейч ле Ёрш Ершович сүрөкей жуук набылар болгон. Жайгыда Воробей Воробейч суунын жанына учуп келеле, кыйгыратан:

— Эй, карындаш, жакшы ба!.. Кандый жадырың?

— Кем жок, араайынан жадырыс ла — деп, Ёрш Ершович каруузын беретен.—Меге айылдап келзең. Менин терең жеримде сүреен жакшы, карындаш... Суу тым, суунын жүзүн-жүүр өзүмдери де көп. Сени баканың үркенезиле, курттарла, суунын конустарыла күндүлеерим...

— Быйан болзын, карындаш! — деп, Воробей Воробейч айдатан. — Мен сеге айылдап барар эдим, же суудан коркып турум. Онын ордына сен меге, таскактын үстүне, айылдап кел... Мен, карындаш, сени жиилектерле күндүлеерим, — менде сад бар, онон десе калаш, сула, сахар да таап аларыс, тирү бөкөнөкти де тудуп аларыс. Сахарды сен сүүйдинг ине?

— Ол кандый неме? — деп, Ёрш Ершович сураган.

— Ондый апагаш...

— Бистинг суудагы оок таштардый ба?

— Эйе, ондый. Оозыңа талзанг — тату. Сенин таштарыңды жип болбозың. Таскактын үстүне эмди ле учуп баралык па?

— Жок, мен учуп билбезим, кейге чыккамда, тынып болбой до турадым. Онын ордына кожо сууга эжинелик. Мен сеге ончозың көргүзерим.

Воробей Воробейч сууга кирерге ченешти, — тизезине жетире киреле, оноң ары барарга коркыды. Онойдо ага да берерден маат жок.

Д. М а м и н-С и б и р я к.

Сурак.

Ерш ло кучыйак бирүзи бирүзине айылдады ба?

Балдар ла суукуштын балдары.

Кичинек жерлик чүрекей-суукуш бойының балдарын агааш аразынанг, деревнени эбиреде барып, жайым жерге, көлгө апарар деп шүүди. Жаскыда ол көл жарадынанг ажып, ыраакка жайылатан, онын учун уйа тартарга үч беристе жерде агаштын ортозындагы саска, төңөзөктинг үстүне барар керек болотон. Көлдиг суузы тартыла берерде, үч беристе жерле жойу барарга келишкен.

Кижининг, түлкүнинг ле карчаганынг көзи тийгедий жерлерде балдарынанг бир де минутка көс албаска, энези оlorдың кийининен бараткан. Кузницанынг жаңындагы жолды да кечерде, балдарын озолодо өткүрип, бойы кийининен барган.

Бу ла тушта оlorды балдар көрүп ийеле, бөрүктерин мергедеп, оlorды бөркей согуп туткандар. Балдар суукуштын балдарын тудуп турарда, энези оозын ачып алала, ачурканып, кородоп, балдардың кийининен жүтүрип, ары-бери учуп турды. Балдар суукуштын балдарын тудуп алала, энезин база онойдо ок бөрүктерле бөркей согуп тударга турар тушта оlorдың жаңына мен базып келгем.

— Слер суукуштын балдарын канайдарга туругар? — деп, мен балдардан кату сурадым.

Оlor коркыйла, каруузын бергиледи:

— Божодып ийерис.

— «Божодып ийерис!» Божодып ийетен болзо, оlorды не тудар? Эмди энези кайда? — деп, мен сүрекей катуланып сурадым.

— Туку ол отуры! — деп, балдар бир үн айдышты.

Балдар пар сүргөн төг жаар уулап, коркыганынан ла ачын-ганынан оозын ачып алган суукушты көргүзүп бердилер.

— Түргөн барып, балдарын ончозын энезине беригер! — деп, мен балдарга жакардым.

Олор менин жакылтама бойлоры да сүүнгилей берди ошкош, суукуштыг балдарын алганча төг жаар жүтүрүшти. Эне-суукуш эмеш ырада учты, балдар жүре берерде, ол бойынын уулдарын ла кыстарын аргадап аларга једип келди. Бойынын тилиле олорго нени де айдала, сула үрендеген јалаң жаар жүтүрди. Оны ээний беш балазы жүтүрди. Онойдо, деревнени эбиреде, суланын ортозыла көл жаар суукуштыг билези барды.

Мен сүүнип, шляпамла жагып, кыйгырдым:

— Жолыгар ырысту болзын, суукуштыг балдары!

Балдар меге каткырышты.

— Слер неге каткырыжып туругар, тенектер? Суукуштыг балдарына көлгө једерге јенгил деп туругар ба? Бөрүктеригерди түргөн суурып, «јакшы болзын» деп кыйгырыгар — деп, мен балдарга айттым.

Байа суукуштыг балдарын тударга јолго тоозындалган бөрүктер кейге көдүриле берди; балдар ончозы бир үнле кыйгырышты:

— Јакшы болзын, суукуштыг балдары!

М. Пришвин.

Сурактар.

1. Јалаңнын суукужы кайда уйалап, балдарын чыгарып алды?
2. Балдарын агаш аразынан көл жаар качан апарды?
3. Көл жаар барадарда, суукуш нениг учун балдарынын кийининен барды?
4. Суукуш балдарын уулчактардан канайда корулады?
5. Балдар суукушты нениг учун тудуп албады?
6. Автордын јакарузын олор канайда бүдүрди?
7. Јакшылажар тушта суукуштыг балдарына олор нени кыйгырышты?
8. Бу куучында слерге не јарады?

АЛТЫН КОБЫ.

Бис деревнеде јатканыс. Бистин көзнөктинг алдында кобы болгон, ондо буркурууш чечектердинг јайылганынан ол кобы алтын ошкош болгон. Бу сүреен јараш кобы болгон. «Сүреен јараш! Алтын кобы» — деп, ончолоры айдыжатан. Бир катап мен балык кармактаарга эрте турала, көрзөм, кобы алтын өңдү эмес, јажым өңдү эмтир. Түште ойто јанып келетсем, байагы кобы база ла алтындый эмтир. Мен оны ајыктап көрдим. Энгиргери кобы база ла јажара берди. Ол тушта мен бир сары чечегешти алып көрзөм, керек мындый эмтир: бистин алаканыбыс сары өңдү болгожын, јудуруктана тудуп алза, онын сары јаны јабыла берер эди, сары чечегеш дезе онойып ок бойынын лепестокторын јуура тартып алатан эмтир. Эртең тура, күн чыгып желерде, сары чечегеш бойынын алаканын ачып ийгенде, кобы база ла алтын боло беретенин көрүп алдым.

Ол күннен ала буркурууш сары чечек биске сырагай солун чечектердинг бирүзи боло берди, ненин учун дезе ол бисле, балдарла, кожо, уйуктаарга јадып, эртең тура бисле кожо ойгонып туратан.

М. Пришвин.

Јакылта.

1. «Алтын кобыны» слер де ајыктап көрүгөр.

Агаштар ортодо блааш.

Агаштардын кажызы ончозынан јакшы деп блааш башталды. Дуб айтты:

«Мен ончо агаштардын ээзи!

Менин тазылым јерге терең кирген, төзимнинг жооны үч кулаш, бажым тегериге тийгедий, јалбырактарым чүмдү чертиктү, будактарым дезе темирден эдилгендий. Мен јоткондорго до бөкөйбөйдим, күкүртке де ээлбейдим».

Яблоня дубтың мактанып турганын угала, айтты: «Сен бийик ле жоон деп көп мактанба, дуб; сенин жолудьтарын — чочконың курсагы, менин кызыл јараш яблоком дезе ончо улустың **столында болот**».

Карагай угуп, ийне **бүрлү бажын јайкайт**: «Мактаныжаарды токтодоор: кыш келзе, слер экүлегер **бүр јок турарыгар**, **менин** јажыл ийнечектерим дезе менде артып калар.

Мен јокко соок јерде улус та јуртап болбос эди: мен олоордың печкелерине от саладым, тураларын тудадым».

К. Ушинский.

Сурасктар.

1. Агаштар не керегинде блаашкан?
2. Дуб бойын ненин учун агаштардын ээзи деп бодогон?
3. Яблонька ла карагай ого удур нени айтты?

Жакылталар.

1. Дубты яблоняла, карагайды чибиле тўнгдештиригер.
2. Агаштын бөлүктерин адап беригер.
3. Дубтын, яблонянын, карагайдын плодторын адап беригер.
4. Озо баштап агаштардын, онын кийининде жыраалардын аттарын кычырыгар:

кайын, орешник, липа, карагай, малина, дуб, клён, боронгот, чибн, аспак, яблоня, тожыла, груша, слива, вишня.

А жару. Агаш бир жоон өндү, көп будактарлу ла сабалактарлу. Жыраанын өни жаңыс эмес, ондо бир канча чичке өндөр болор.

Кайын.

Ак, коо, быжыраш кайын жалаңнын ортозында да, огородто до, жаан жолдордын эки жанында да өзөт.

Онын жалбырактары жүктү, жараш жытту, жүрек кеберлү ле кырларында арсактарлу, чечектери сыргалардый салактайт. Кайын агаштан аяк-казан, чанактар, абралар эткилеп жат; кайын одынды одырып жадылар. Тостонг (кайыннын чобразы-

нан) јилек, мешке салар тергиштер, каламалар өргүлөп јат;
кайыгнан төгөт, скипидар агыскылайт. Кайыгнын јаш бүрчүк-
терин кезик оорулардан јаскадый эм эдип тузаланадылар.

К. У ш и н с к и й.

Сурактар ла јакылта.

Кайыгнын тыш бүдүми керегинде бичилгенин кычырыгар.

1. Кайыг кайда өзөт?
2. Кайыгнын јалбырактары ла чечектери кандый?
3. Кайыг кижиге кандый туза јетирет?

Табышкак.

Кырда жылаңаш балдар жүрүлөр.

Кайыгаш.

(А л б а т ы н ы н г к о ж о ғ ы.)

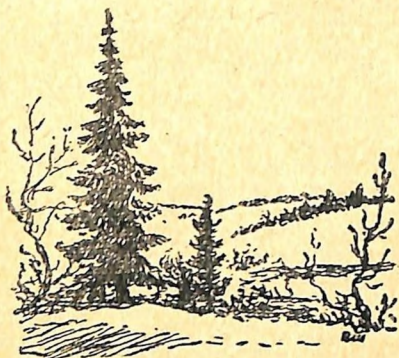
Кайыг, мениг кайыгым,
ак јараш кайыгым,
быјыраш кайыгым!
Јалаңнын ортозында,
кайыгажым, өзөдинг;
сенде, кайыгажым,
јажыл јалбырактар,
төзинде, кайыгажым,
торкодый өлбөң,
јаныгда, кайыгажым,
јараш кыстар
веноктор өргүлейт.

Јакылта.

Кайыг керегинде, јалбырактар керегинде, өлбөң керегинде кожондо
канайда айдылганын катап кычырыгар.

Чиби.

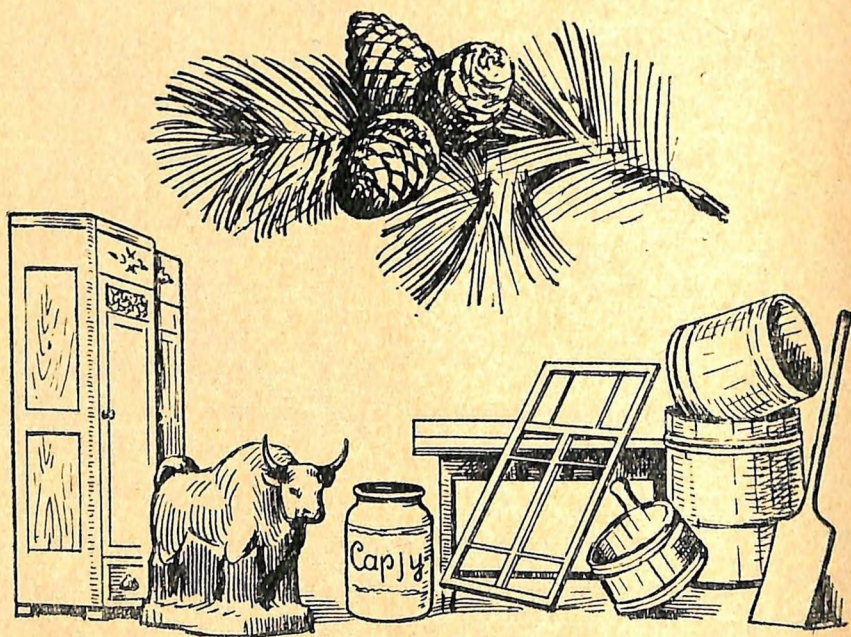

Јас келерде, агаштар
сүүнип-јыргап, шуулады;
јүк ле чиби унчуктай
санааржаган тым турды.
Корон соок келерде,
агаштар комыдап шуулады,
јүк ле чиби эзебей,
јажыл бойы тым турды.

А. Плещеев.

Мөш.

Мөш — јакшынак агаш! Онын бүри ийне кеберлү, чанкыр-
јажыл өңдү. Мөш — бийик сынду агаш, бийиги 35 — 40 метрге
једил турат, будактары туш-башка айрыланып өзөт, онын учун
төзине күннинг чогы да, јааш та өтпөс. Мөштинг кузугы экинчи

жылында быжып келет. Мөш улуска да, тындуларга да көп туза жетирет.

Мөштин кузугын улус чертип жигилейт, онон сүрекей жакшы, ток саржу да эткилеп жат. Агаш ортозынын аг-куштары: тарал, көрүк, анчадала тийинг — база мөштин кузугыла азыранып жүрөт. Кузук жакшы бүткөн жылда тийингдердин тоозына чыгып та болбозын! Ангчылар кўнине 20—40 тийингнен таап турадылар.

Мөштөн туралар тударга жараар: мөш агаш бек, жеңил. Же мөш агашты көп сабазында мебель, жүзүн-жүүр эдимдер, карандаштар эдерге, туралардын ичин кееркедерге тузаланадылар.

Мөштин струшказыла матрац-төжөктөрдү тыктагылап жат. Онын өнинен скипидар алып жадылар. Бүринен дезе цынга деп оорудан эмдейтен эм белетегилеп жат.

1. Мөштин тыш бүдүми керегинде бичилгенин кычырыгар. Мөштин кузугу качан быжып келет?

2. Мөш улуска кандый туза жетирет?

3. Бу кандый агаш, таап айдып беригер:

1) Будактары ээлгир; өни ак; жалбырактары арсактарлу, жаскыда жап-шынчак, жараш жытту; чечектери сыргалардый.

2) Будактары чичке, килен, кара-күрөң өңдү, кара-көк калайлу; жалбырактары узун, чичке; чечектери жун кеберлү.

3) Будактары барбак; бүри ийне кеберлү, койу, чанкыр-жажыл өңдү; амтанду эмилдү.

Табышкак.

Жүс бөрүктү жодур уул, ылгый конгур жылкылу, жап-жараш балдарлу.

Жалбырак бүрлү ле ийне бүрлү агашты шиндеп көрөри.

1. Слердин жерде жалбырак бүрлү агаш бар ба?

2. Ол кандый: кайыг ба, аспак па, дуб па?

3. Слердин агаш ортозында база кандый агаштар бар?

4. Ондо кандый жыраалар өзөт?
5. Ондо кандый куштар, андар жүрөт?

-
1. Кандый өзүмдер ийне бүрлү деп адалат?
 2. Кышкыда ийне бүрлү агаштын бүдүми жалбырак бүрлү агаштыйынанг незиле башкаланат?
 3. Чиби агаштын ла карагай агаштын ортозында кандый жыраалар учурайт?
 4. Ондо кандый куштар ла өскө тындулар жүрөт?

Жалбырак бүрлү ле ийне бүрлү агаштар кожо өзүп турган агашты колушкан агаш деп айдар. Колушкан агаштын аңгылу темдектерин айдып беригер.

Аштын түжүмине агаш канайда болужын жетирет.

Агаш кижиге жаан туза жетирет. Ол элдег ле озо — суунын коручызы. Агаштар жерди күннинг изү чогынан, салкындардан

корулайт, онын учун көлөткө жерлерде серүүн ле чык узак артат. Жаскыда агаш аразында жаткан жар кенетийин кайылбай, табынча кайылат; агаш аразында чык узак жадып, кара сууларга

ла агын сууларга кожулып, јай туркунына оморды соолтпойт. Агаш јок јерлерде ондый болбой јат. Ондо јерди изў кўн ле салкын тын кургадып турат; јаскыда кар тўрген кайылып, кара сууларды ла агын сууларды толтырып, ага берет; је јайгыда дезе јаан суулар кичинектейт, кара суулар ла агын суулар дезе чек соолып калат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Јаскыда кар кайда тўрген кайылат: агашту јерде бе, ак јерде бе? Ол недег камаанду?
2. Јерде чык кандый учуралдарда көп артат: кар тўрген кайылганда ба, табынча кайылганда ба?
3. Кышкыда кар кайда калын јадып јат, шиндеп көрўгер: агаш аразында ба, ак јерде бе?

Агаш.

Советский улус агаштарды сўўп, коруп јат. Бистин ороондо агаш өскүрер учёныйлар, агаш коручылар ла агрономдор көп. Омор азыйгы агаштарды коруп, јангыларын өскүрип, агаштын хозяйствозын башкарып јадылар.

Советский улус ар-бўткенди кубултарга ўренип алган.

Бистин башкару аш бўтпейтенин качанныг качаппа јок эдерге, улам сайын кўйгек болотон јерлерде јаш агаш өскүрер эди јоптөгөн.

Чөлдөги кажы ла колхозто, колхозтыг кажы ла школында јаан иш өдўп јат. Ўрендеген јаш кўйгекке алдыратан ла изў салкындар кумакты учуратан чөлдө — аш бўтпейтен учуралдар мынан ары јок болор. Буунтылар ла водоемдор ару суула толор. Кижининг чындык нөкөри, онын јаландарынын коручызы — јаш агаш сўўнчилў шуулаар.

Кижин јердинг чын ээси болор.

И. Соколов-Микитов.

Бис көп эмей, балдар!

(Лаш садоводтордың кожоңы.)

Горнисттер ойногылайт —	Орёлдо, Ленинградта,
балдарды кычыргылайт.	Клинде, Рязаньда
Лажыл, серүүн садты бис	сиреньди, карагайды
өскүрип аларыс.	кажыбыс ла отургуссын.

Москвада, Сталинградта —	Төрөл орооныс
бистинг кажы ла жерде,	бойы да жас чылап,
агаш отургузарыс,	күнүң ле сайын
садтар өскүрерис.	чечектеп жаранзын.

Бис көп эмей, балдар!	Серүүнде кычырарга
Бистинг кажыбыс ла	бичиктү чыгарып,
бир де төс жырааны	ойын баштаарга
эмди ле отургуссын.	барар карындажың.

Бис көп эмей, балдар!

Бистинг кажыбыс ла
бир де төс жырааны
эмди ле отургуссын.

3. Александрова.

САД

Вишня.

Јайдыг учында, аяас күнде,
јалан јолло өбөгөн баратты;
јаш вишняны казып алган
јилбиркеп айылы јаар апаратты.

Ак сагалду карган өбөгөн
айландыра ајыктап, мынайда айтты:
«Јолдыг јанына бу вишняны
јазап эптеп кондырадым.

Тууразы јооноп, сыны узап,
турган јеринде өзүп чыксын.
Јүрер јолыбысты јарандырып,
јылданг јылга чечектезин».

Ары-бери өткөн улус
көлөткөзине амыразын.
Алтынду јиилегин јиген улус
јажына мени ундыбазын».

М. Исаковский.

Сурактар ла јакылта.

1. Обөгөн кем керегинде кичеенип, јаланда вишня отургускан?
2. Вишняны отургузар тушта өбөгөн нени айтканын кычырыгар.
3. Бстинг ороондо агацтарды канайда, јылдыг кандый өйинде отургузып јадылар?

Яблоня.

Бистинг садта јаан карган яблоня өзөт.

Онын тазылдары јерге терең кирип калган. Јарылып калган чобралу јоон сыны дезе өрө көдүрилет. Яблоня бажы јаар јаан будактарга айрыланып барган. Будактардан сабалактар ла сабактар барган, олордо дезе јажыл јалбырактар, шымыраныжып тургандый, тыркырап тургулайт.

Кышкыда яблоня бүр јок, сабалактарында кичинек күрөң бүрчүктөрлү турат. Јаскыда күннинг изүзинен јер јымжай бергенде, бистинг яблоня тынданып келет.

Чыкту јерден яблонянын тазылдары ток јулук-суулар сооргылайт. Јулук-суулар яблонянын сыны өрө көдүрилип, будактарыла, сабактарыла, сабалактарыла чыгып, бүрчүктерге једеле, олорды толтырып турат.

Бүрчүктердин күрөң өңдү кайзырыктары ачыла берет. Кезик бүрчүктерден јажыл јалбырактар, кезиктеринен ак-кыс-кылым чечектер көрүнип келет.

Чечектер чечектеп божойло, түжүп калганда, олордын ордында кичинек јажыл яблоколор слерге көрүнер.

Тазылдар бастыра јас ла јай туркунына кичеемкей иштеп јадылар. Олор јерден ток јулук-суулар алып, оныла агашты,

онын будактарын, жалбырактарын, чечектерин, онын кийининде
плодторын азырап јат.

Яблокодогы үрендер карара ла берзе, яблоконын бышка-
ны да ол.

Д. Тихомиров.

Сурактар.

1. Кышкыда яблоня кандый бүдүмдү?
2. Жаскыда яблоня канайда кубулат?
3. Ток јулук-суулар јерден агаштын чечектерине, жалбырактарына,
плодторына канайып једип барат?
4. Завязь деп айдатаң кичинекей жажыл яблоколор качан табылып келет?
5. Яблоконын бышканын незинен таныыр?

Яблоконын түжүмине кем аршамык эткен.

Жаскыда садтагы яблонялар ончозы јайылып турган. Че-
чектердин көбүнөң агаштар жажыл эмес, кыскылтым-ак өңдү
көрүнгөн. Чечектердин үстүндө лепестоктордый јенил көбө-
лөктөр айланыжып учуп жүргөн.

«Агаштарда чечектер кандый көп. Быжыл яблоколор көп
болор» — деп, улус сананган.

Чечектер түже берди. Жалбырактардын алдынан жажыл ји-
лектер көрүнүп келди.

— Слер ологорго тийбегер, балдар. Быжарын сакыгар — деп,
јаан улус балдарга айдып турган.

Балдар бир де яблоко үспеген. Је сабалактарда яблоколор
там ла астап турган. Быжарга јетпей, јерге түжүп турар болгон.

— Ологорго бис тийбедис, ологор бойлоры түжет! — деп, бал-
дар актанып турды.

Балдар чын айткан. Яблоколор сабалактардан үзүлүп түш-
кенинде балдар бурулу эмес болгон. Мында кандый да өскө не-
ме бурулу.

Ол не ондый? Яблоколордын чечектерин эбиреде сүүнчилү айланышкан көбөлөктөр ол. Ол көбөлөктөрдүн жымырткаларынан курттар чыгала, бышкалак яблоколорды төзинег кемирип койгон.

Сабалактарда артып калган яблоколор жулукла толуп, жаан-өзөл, кызарып келдилер. Же оларды жууп алала, көрөрдө, олардын өзөгінде курт өткөн ис бар болгон, яблоконун өзөгине курт кирерде, онын изи артып калган.

Улус яблоколор керегинде бойынын ойинде кичеенген болзо, оларды коруп алар эди.

Садоводтор гусеница деп курттарла садтын өскө дө өштүлери кайда тартыжатанын билер. Жалаңнын куштарын садтарга жууктадып, күскүдө агаштардын гусеницалар кыштап турган кургак жалбырактарын жууп, садоводторго болушты балдар да жетирер аргалу.

Сурактар.

1. Яблоколор жакшы бүдөр деп, улус ненин учун сананган?
2. Яблонялардын чечектеринин үстүндө сүүнчилү айланыжып жүргөн көбөлөктөр кандай каршу жетирди?
3. Садтын өштүлери тартыжарга балдар кандай болуш жетирер аргалу?

Эн учурлузы.

(Куучын.)

I.

Бир катап Мичуринге үренчиктер келген. Жаан садка кинерге олар эмеш коркып турган. Бу кайкамчылу сад керегинде олар көп уккан. Садтын паратазынын үстүндө доскодо мынайда бичип салган: «Бис ар-бүткеннен быяан сагыбас учурлу, оны ар-бүткеннен айрып алары — бистин задачабыс».

— Бис Иван Владимировичле канайып танышкайыс не? — деп, жүк ле шымыранбай, балдар каруулчыктан сурады.

— Бу јолло он јаны јаар барыгар — деп, каруулчык айтты.

Балдар каруулчыктын айтканы аайынча барала, көрзө: јаан яблонянын төзінде тактада буурыл башту өбөгөн отуры. Балдар јалтанбай барала, Иван Владимировичтин јанына базып келдилер. Олордын бирүзи, энг ле јааны алдына чыгала, айтты:

— Иван Владимирович, слердинг садта энг ле учурлузы не, биске көргүзип берзегер.

Мичурин сананып отурды.

— Энг ле учурлузы деп айттыпар ба? Је, көргүскейим! Јагыс, мынайда эрмектежип аламыктар, балдар: менинг садымда энг учурлу немени слер бойыгар таап алар учурлу.

II.

Мичурин балдарга яблосколор көргүсти.

Кижининг оозында, сарју чылап, кайылып турар грушаны көргүсти, јааны такаанын јымыртказындый сливалар, экиденг өткүре ооско батпас вишнялар көргүсти. Абрикостор ло сооктонг коркыбас виноград көргүсти.

— Је, балдар, менинг садымда энг ле учурлузы не?

Балдар манзаарып, каруузына нени айдатанын билбей, унчукпай турдылар.

Учы-учында, Мичуринге озо ло баштап эрмектешкен Вася нени де сезип ийди. Мичуриннинг көрүп отурган јери јаар көрөлө, Иван Владимирович сан-башка эки агашты ајыктап отурганын билип ийди. Бир агаштын јалбырактары јодронын јалбырактарындый, экинчизининг десе — беленин јалбыракта-

Иван Владимирович
Мичурин.

рындый. Же ол агаштардың экүлезининг јилектери, вишня ош-
кош — јаан, кара өңдү, жалтыркай.

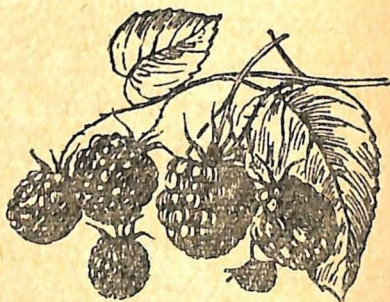
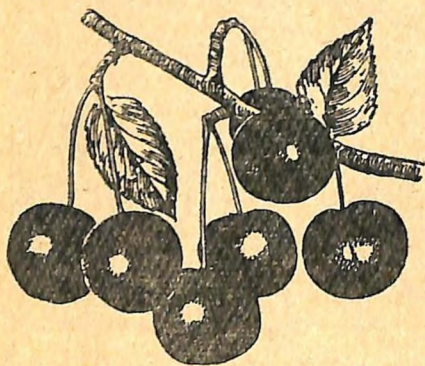
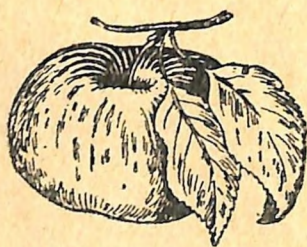
Мичурин ол эки апаш јаар көрүп, бойы дезе каа-јаа бал-
дар јаар кылайып көрүп, балдар качан бойының шүүлтезин ай-
дар деп сакыды.

Вася база катап јалтанбазынаг сурады:

— Эг ле учурлузы бу эмеш пе, Иван Владимирович?

Мичурин каткырала, Васяны ийинине таптады.

— Эр эмтиринг! — деди. — Сен чын айттыг. А бу кандый
агаштар, билеринг бе? Бу он јанында турган агаш — јодро,
экинчизи, сол јанында турганы — беле.

— Јодро бо? Беле бе? Јодроныг јилеги оок, белениг јиле-
ги быжа берзе, кызыл ол эмезе кызыл-сары өңдү болотон ине.

— Мен оларды мындый эдер деп шүүндим — деп, Мичу-
рин каруузын берди. — Бистин јерде јодро ло беле канча ки-
ре көп, слер билеригер... Же кижиге олардон туза ас, јодроныг

јагыс ла чечеги јараш, белениг јилегинег кўскўде балдар
јинјилер ле эдип јат. Мен јўк ле яблонялар, грушалар ла сли-
валар садтарда кўп болзын деп кичеенип турган эмезим, је
јодронын да, белениг де јилеги кижиге тузалу болзын деп са-
нанып турум... Јодро до, беле де вишнядан коомой болбозын
деп шўўндим.

В. Лебедевтин бичигени аайынча.

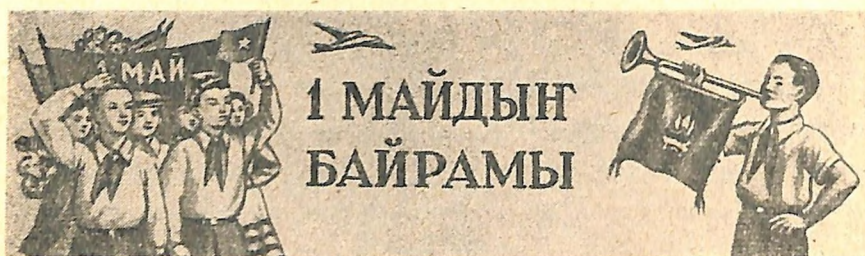
Сурактар.

1. Ёренчиктер Иван Владимировичле канайып таныжып алдылар?
2. Бу кайкамчылу садта омор кандый солун немелер кўрдилер?
3. Мичуриннинг садында балдар кандый солун јилектер амзадылар?
4. Мичуриннинг садынан неге ёренер арга бар?
5. Бу кайкамчылу садта «эн ле учурлузы» не болгон?

Тўрўлим, чечекте!

Нениг учун школ јанында
сўўмјилў каткы јиркирейт?
Пионерский отряд анда
сад ўскўреринде шитейт.
Школдын кыра јеринде,
тўрўл јайым телкемде
быјыраш яблонялар
удабас ўзўп чыгар.
Бистинг сўўген школыста
фруктовый сад болор,
груша, вишня, виноград та
ол садта ўзўр.
Кару Тўрўлис, сўўген орооныс,
јаскы садтый сен чечекте!

С. Барыбин.

Јаланг өлөңи өзүп чыкты.

Јарыкка ла јылуга удур
јаланг өлөңи өзүп чыкты,
көзнөктөрдү кайра ачып,
јуртка јас келди.
Јуукада кара суу бойының кожонгын
угулар-угулбас кожондойт.
«Өзүп, өзүп турубыс, нөкөрлөр!» — деп,
вишня ак чечегиле јаныйт.

М. И с а к о в с к и й. •

Керепте байрам болгоны.

Баштапкы майдың байрамына керепте јаан иш эдер деп
јарлалган. Керептеги бастыра немелерди үч күн јунгандар,
үч күн арчыгандар.

Борттың тыш јанына армакчыла досколор тўжўрген, ол
досколорго малярлар туруп илып, талайдың толкузына ары-
бери јайканып турган керепти тыш јанынанг будугандар. Ке-
рептинг үстүнде не ле неме јалтырайт, кереп бойы да јангыдый
боло берген.

Талайчылар бойлоры да белетенген. Ичине кийер јолду
чамчаларын јунуп, тыштына кийер чамчаларын ла штандарын

утюгла түзедип алган. Кереп төрөл јеринен ыраак та болзо, байрамды айылында чылап, уткуп байрамдаар керек. Је, чындап та айтса, кереп талайчы кижининг айылы ине.

Баштапкы майда эртен турадаг ала талайчылар байрам кийимдерин кийгилеп алды. Мачталарга чоокыр јараш флагтарын көдүрди. Повар-жок эртен тура ончолорына тату пирожоктор быжырып берген.

Түште радист радиозын Москваны угулар эдип јазап аларда, талайчылар ончозы тыгдап укты. Керепте бир де табыш јок болгон, Москвада кремлёвский башняда час согуп турганы ла Кызыл площадьта маршал јортып барадарда, адынын таказы чатылдап турганы ла парадта черүлер «ура» деп кыйгырышканы угулды.

Оны тыгдаган улустын кажызы ла бойынын айылы керегинде ле ыраак Москва керегинде сананып турды.

Л. К а с с и л ь.

Майдын кожоңы.

Јажыл јалбырагаштар —
кыш божогон.

Мен де,

сен де —

ончобыс

јалбак оромго

чыктыбыс.

Бойынын јунган

немерини

кургадарга јас илген.

Јыргалду јинт бойыбыс

оморкогон, сүүнген

барадыс!

барадыс!

барадыс!

Бөстөрдө, чаазында —

ончозында от-жалбыш.

Кызыл флагтар тудунып,

апарадыс!

апарадыс!

В. Маяковский

1905 жылдагы Баштапкы май.

I.

Слесарь Михеевтинг кичинек туразында улус толтура болды.

— Антошка, көзнөктинг көжөгөзүн жаап ийзег: тинтүчилер тенип жүргүлөйт ине — деп, Михеев уулына айтты.

Боро көстү, эди-каны жок Антошка түргөн туруп, көзнөктинг көжөгөзүн жаап ийеле, база ла катап толыкка араай отура түшти — көзүн де албай, угуп отурды...

Жиит ишмекчилердинг бирүзи бир түрүк листовкалар чыгарды, ончолоры оноор энчейип, кычыргылады.

Антошка бир де сөс өткүрбей угуп отурды.

— Эртен он бир часта ончобыс бежинчи Лучевой просекте туштажарыс — деп, Фёдор айтты.

— Айдарда, бистинг жажытту сөзис «шонкор» бо?

— Эйе.

— Каруул ижемчилү бе? — деп, карган ишмекчи Евсей сурады.

— Ижемчилү. Ончозы жакшы. Баштапкы каруулда толыгын кезип салган газеттү уул отурар.

Араайынаг куучындажып алала, таркай бердилер.

Антошканын энези унчукпай, курсакты столго тургусты, жадып уйуктаар алдында Антошкага энезинин шымыранганы угулды:

— Афанасьич, сен оморды трубага жажырып салзан кай-

дат. Кече кандый да бир кижик көзнөк алдында кере тужине жүргөн...

— Олор трубадан көрүп болбос деп, бодоп турун ба? — деп, адазы каткырды.

II.

Бу түндө Антошка узак уйуктап болбоды. Уйуктай берерде, түш жеринде көп улустун ортозында ол. Антошка бойы, жаан кызыл мааны тудунап алган эмтир.

Кенетийин табыштан ол ойгонып келди. Кандый да солун улус түймөп, кайырчакты тинтип, казан-айакту такталарды ла бастыра жарык-жиктерди аяктап, төжөк-жастыкты чачып туру.

Адазы кугара берген, кунукчул турды.

Околоточный надзиратель¹ көзнөктүн алдына басып келеле, кыйгырды:

— Бу рамалардын ортозында не? Прокламациялар² ба?

— Оңоор календарьдын листтери чачылып калган болор — деп, энези айтты.

— Кандый листтер... бис көрөрис.

Ол шилини скалкала оодо согуп ийди.

Шыгырт... Шилинин оодыктары...

Ончолоры көзнөк жанына жуулыжып, листовкаларды чыгарып аларга албадандылар.

Бу өйдө адазы билдирбезинен Антошкага түрүк листовкаларды берди, онызы не болгонун ол түргөн сезип ийеле, чыккан чылап, эжиктен сурт элип чыга конды...

Жабыс сынду, чичкечек Антошка түрүк чаазындарды төжине тыг жаба тудуп алган турды. Оңоң ол туранын кийин жаны жаар жүгүрүп барала, чеденнин ле кулаш одыннын ортозында

¹ Околоточный надзиратель — каан жаңы тужунда полицейский участканын начальниги.

² Прокламация — кепке баскан эмезе колло бичиген лист чаазын, ондо ишкүчиле жаткандарды тартыжуга кычырып турган.

түрүкти сугуп салды. Сүүнгенине онын жүреги тыг согулып турды: эмди ол чын ла революционер боло берген.

Ойто жанып келерде, турада полиция жок болгон. Коскорып, чачып салган немелерди энези ыйлап, жуунадып турды.

— Түрүк кайда? — деп, адазы сурады.

— Одыннын кийин жанына сугуп салгам. Прокламацияларды олордон жажыратан жерди мен билер эмейим.

— Же, эр эмтиринг! Жакшы болуштыг. Жажырган жеринди ундыбазыг ба? — деп, адазы каткырып сурады.

— Же, мен ундыырга кайткам!

III

Эртен тура. Күн ойноп турды.

Жаңы чамчалу Антошка Соколыники деп оромло базып баратты. Бу 5-чи Лучевой просек, мында каруул болор учурлу.

Тактада жиит ишмекчи газет кычырып отуры. Газеттин толугын жыртып салган — айдарда, ол эмтир.

Антошка ого жууктап келеле, «Шонкор» — деп тыг айтты.

Ишмекчи Антошка жаар кайкап көрди:

— Не кыйгырып турун? Кайдаар барадыг, учкан?

— Маёвкага адама барадырым.

— Не керек?

— Мени прокламациялар экелзин деген — деп, Антошка төгүндеди.

Адазы оны бойыла кожо албаган. Антошка маёвкада болбогончо, өлзөм торт деп санаганын адазы билбеген.

— Көрзөң, кандый кичинек балдарды бери ийгилеп жат, мынайып бастыра керектерди үрөп салар — деп, ишмекчи кимиренди.

Же ондый да болзо, жолды көргүзип берди.

Экинчи каруул — сыранай жиит уул. Эмди Антошка кыйгырбай, эрдин жүк арайдаг кыймыктадып, шымыранды: «Шонкор».

Антошка көстөгөн жерине једип алды.

Жуулган улустың үстүндө, жажыл бүрдинг ортозында, от чектий, кызыл мааны жайылып турды. Бу маанынын алдында бийик төгөшкө чыгып алган ишмекчи Александр куучындап турды. Антошкага ол азыйдагызынан сыраңай башка деп көрүндү. Эмди Александрдын үни тыгып калган, көстөрү де мызылдап турган. Ол мынайда куучындаган:

— Бистинг кызыл мааныны өрө көдүрерге, бис бери станоктордон ло котёлдордон келдибис. Бистинг оштүлерис, кааннын ла фабриканттардын кулдары, бистиги истежиш жүрүлөр. Же эскирип калган телекей силкине берди, бистинг туруп чыгар күн жууктап...

IV.

Же Александр куучынын жетире айдып божоголокто, кем де кыйгырды:

— Казактар!

Тургуза ла ончозы булгалыжа берди: камчылардын кыйтылдажы, казактардын кыйгызы... Александрга кем де камчыла талайганын Антошка көргөн. Александр десе кайыгнын бүринен тудунып турала, сууга чөнгөн чилеп, кенетийин жылыя берди.

Антошка агаштардын ортозына жажынып, кут жок качып жүгүрдү. Ол агаш ортозында аайланып болбой, узак жүреле, чыкты. Адазы үйде эмтир.

— Же, казактардан камчы жедимши бе, ада?

— Сен оны кайдан биледин? — деп, адазы кайкап сурады.

— Канайып билбейтем. Мен маёвкада база болдым ине.

Адазы Антошка жаар көрөлө, каткырды.

— Шулмузынды сенин. Көр, бажын үзүлбезин...

Онын кийининде адазы онын бажын сыймап, эркелеп айтты:

— Жаанап өс, балам, тартыжарга үрен, же бу камчылар керегинде качан да ундыба.

Сурактар.

1. Ишмекчилер маёвкага канайып белетенип турдылар?
2. Тинтү канайда өтти?
3. Тинтү тужунда Антошка кандый болуш јетирди?
4. Ол маёвкага канайып барды?
5. Каанын башкарузы ишмекчилерге нени этти?
6. Антошканын маёвкада турушканын билген кийининде адазы ого нени айтты?
7. Каан башкарган Россиянын ишмекчилери маёвкаларды не керектү өткүрип тургандар?

Баштапкы май.

Бүгүн — јастын эң артык күни,
бүгүн — Баштапкы май.
Музыканын угулат үни,
флажокторлу трамвай.
Кызыл өрттий маанылар
кейде јалбыштанат.
Јенил јараш болчок шар
сан-өрө учуп чыгат.

С. Маршак.

Јенүнинг байрамы.

1945 јыл, 9 май. Бу күнде бастыра Советский ороонго — бистинг орооныбыстын төс јеринен ала сыраңай ла ыраак толықтарына јетире — сүүмјилү табыш јайылган:

— Јуу божоды! Бис јендибис!

Табышту, сүүмјилү улус городтын оромдорына толо берди. Таныш эмес улус кучактажып, бирүзи бирүзин улу байрамла уткуп турды. Фронттон јангандарга ончозынан артык уткуул болды. Олорло кол тудужып эзендежеле, јаскы чечектер сыйлап берерге ончолоры күүнзегендер.

Бастыра јерлерде кожондор јангыланып, музыка ойноп турды, площадьта јашоокүрим јыргады.

Бистиг Төрөлистиг јайым болорын ла кемнег де камааны јок болорын корулап алган ла оштүни јенген ат-нерелү Советский Черүбиске мак!

Јенү.

Балдар јадып уйуктаарда —
јер үстүнде јуу болды.
Таг алдында ойгонордо —
канду јуу токтоды!
Јуу-согуштар өткөн јерде
јум өлөң өзүп чыгар,
көп јангы городтор
јылдан јылга јаранар.
Калју казыр оштүлерден
Төрөлисти арутап,
өрт чыкканда, өчүрип,
чылап јүрген јуучылды
јылу сүтле күндүлеп,
најылыкту јүргенисти
келишкедий ой тушта
эске алынып јүрелик.

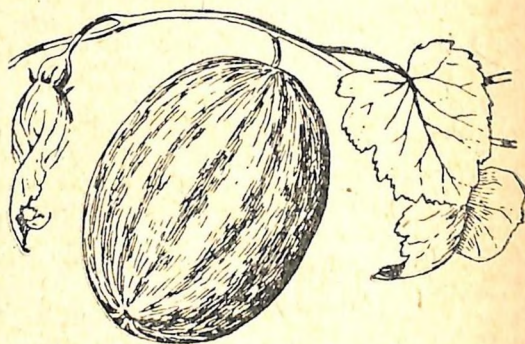
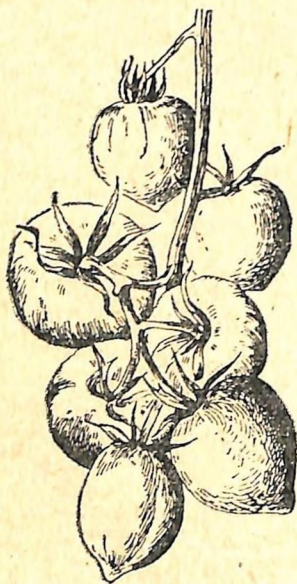
Албаты учун, бис учун
јуу-согушта ѳлтүрткен,
чыкту јерде јадып жалган
геройлорды ундыбай,
эске алынып јүрелик...

С. Михалков.

Ар-бүткенди кубултачы улус.

Бистинг орооныбыс жылдаг жылга там ла күчтү болуп, бай-
ып туру. Бу ненинг учун ондый болуп турган дезе, бистинг ороон-
до улус ончозы кожо иштеп, бирүзи бирүзине болужып јат.

Кыралар, огородтор, садтар ке-
регинде јангыс ла колхозчылар ки-
чеенип турган эмес, је учёныйлар
да кичеенип јат. Јадаган буудай-
ды јангыс күскүде, кышка удур

үрендеер эмес, је јаскыда да үрендеер деп, озогы тужунда
бир де кижининг санаазына да кирбес эди! Јаан картошко түш-
түк јерде, дыня, арбуз, виноград Москванынг јанында, помидор
дезе — ыраак түндүкте бүдер деп, бир де кижиге бүтпес эди. Яб-
лоняны ла грушаны, вишняны ла јодроны бириктирер деп, бир

мажакта тегин буудайдыг беш мажагында бүткен ашпан көп ашту, көп жорболу буудай өскүрөр деп, бир де кижн ченешпеген.

Мыны ар-бүткенди жалтанбай кубултып, оны бактырып турган улус — советский учёныйлар иштеп тапкан.

Энгирдеги куучын.

Луговая деп деревне бар. Бу деревнеде Антон Петрович Шатров журтап жат. Ол орто жашту, ады-чуузы чыккан кижн, областной Советтин депутаты, «Ленинец» колхозтын председатели.

Бир катап энгирде Шатров школго келген. Школдо электрический лампочкалар жаркындалып, күйүп турган.

Колхозто электростанция бу ла жуукта, беш жылдыктын планы аайынча, тудулган.

Председатель потолок жаар көзин сыкыйтып көрөлө, айтты:

— Эмди класстын ичн сырагай башка болды! Мындый жарыкта класс та жарандырып койгон немедий көрүнөт. Бойыс электростанциялу болгонуыс кандый макалу!

Колхозко электричество база кандый туза жетирерин Шатров балдарга куучындап берди.

Электричество аш та согор, ашты да теермендеер.

Огородторды суларар.

— Айдарда, эмди бистин колдоруыс көнөктөг торсобос!

Электричество онойдо ок өлөңди ыныктап базар, саржу согор, капуста кертер, агааш жарар, уйлар саар.

Бу мындый куучынды угуп, балдар сүрекей кайкашты. Керек десе бүтпей де отургылады.

— Чын, чын, балдар, — деп, председатель айтты. — Ондый уй саайтан машина бар. Мен оны көп колхозтордо көргөм, ол бисте база болор. Сыр эдер завод бисте база болор. Сырды бойыс эдерис. Заводтын директоры болорунг ба, Шорин? — деп, ол эн кичинек уулчактан сурады.

— Болорым — деп, толыкта отурган Шорин Федя айтты.

— Је, айдарда, капшай јаана, карындаш. Слер ончогор чыдап өзигер, колхоз то өзөр. Беш жылдыг бажында бисте не болорын билеригер бе?

Бешжылдыктын учында олордын Луговая деп деревнези кандый болорын Шатров лаптап куучындап берди.

Сегизен жаңы тура тудулар. Кажы ла тураныг жанында сад, фруктовый агаштар болор.

Деревнениг жанында десе колхозтын сады болор.

Колхозчылар төрт жүс койго кажаган тудар, кирпичтен жаңы сарай, аш уратан жаңы жаан алмар эдип алар.

— Је, кожонго, музыкага, биеге үренерге тураар ба? — деп, председатель сурады. — Слерге клуб ачарыс, пионерлер бойлоры өргөлү болор!

Балдар айылчыла кожо школдон чыгарда, тышкары карангуй болгон. Бастыра көнзөктөрдөн көжөгө өткүрө от көрүнип турды. Оромды кечире столмолордын узун көлөткөлөри жаткан, столмолордын бажында десе каа-жаа тамчылап турган жааш өткүрө жаңы фонарьлар күйүп турды.

Сурактар.

1. Колхозтын председатели Антон Петрович Шатров неге сүйүнип турган?
2. Колхозчылардын ижин электричество канайып жеңилтет?
3. Бешжылдыктын учында Луговая деп деревне кандый болор?

Улу задача.

Бистинг башкару 1959 жылдан ала 1965 жылга јетире бүдүрерге јетижылдыктын планын јөптөп алган.

Бу планы бүдүрип аларга, көп жаңы заводтор ло машиналар эдер, жаңы јолдор өткүрер, жаңы жаан агаштар отургузар, аштын түжүмин алдындагызынан бийиктедер, көп нефть ле таш көмүр казып алар, көп чой ло болот кайылтып алар, жаңы школдор ло библиотекалар ачар керек.

Бу улу планды советский улус ончозы кожо, өмөлөжилп, бирүзи бирүзинен артпай ойиненг озо бүдүрер.

Советский албатынын жадын-жүрүмининг текши кемн жуук ла жети жылга айдары жок жаранар.

1965 жылда бистинг промышленность 10 620 000 000 метр бөс эдип чыгарар.

1965 жылда 515 миллион эжер тере өдүк көктөлнп, албатыга садылар.

Журт жерлерде 7 миллион жаңы туралар тудулар, ого 100 миллион советский улус кирип жадар.

СССР-де бу жетижылдыкта иштейтен күн бастыра телекейде эг ле кысказы болор, база эг ле кыска иштейтен неде ле болор.

Кино көргүзетен жаңы театрлар, жаңы телевизионный центрлер ле радиоточкалар тургузатаны жүстер мунга көптөөр.

Бастыра советский улус бистинг жүрүмисти онон бай, онон жараш эдерге, сүүген Төрөлисти дезе онон күчтү эдерге кичее-нет.

* * *

Айландыра көрүп шингдезен —

бу ончозы бистинг! Бу биске!

Ороондо учы жок телкемдер —

талайлар, туулар, јаландар, бүктер,
көлдөр, чөлдөр лө агаштар...

Биске багаг ар-бүткен!

Бистинг албатынын колыла

кайкамчылу иштер ороондо бүдет.

С. Михалков.

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Партия керегинде кожон. (<i>Алтай албатынын кожонь.</i>)	3
--	---

Яй керегинде эске алынганы.

Лайды эске алыналы. <i>М. Смирнов</i>	4
Колхозтын јаланьнда. <i>Н. Незлобин</i>	5
Салкын. <i>М. Исаковский</i>	6
Агаш аразьнда кўкўрт. <i>Л. Толстой</i>	7
Өлөндө чалын кандый болуп јат. <i>Л. Толстой</i>	8
Сўмелў балык	9
Агаш аразьнда соот-јыргал. <i>Н. Некрасов</i>	12
Төрөл колхозьна	13
Кулун. <i>С. Суразаков</i>	14
Бөднө лө бөднөнин балдарь. (Басня.) <i>Л. Толстой</i>	—
Колхозтын јаландарьнда. <i>Н. Забила</i>	15
Кьра. <i>Н. Некрасов</i>	—
Өрт. <i>Л. Толстой</i>	16

Огород.

Огородтын ажь бышты. <i>Н. Некрасов</i>	20
Сўмелў огурчын	—
Школдын огородьнан	23
Капустаньн көбөлөги. <i>К. Ушинский</i>	25
Өштў ле најь	26
Огородтын өштўлери ле најьларь	27
Кышкь помидорлор	28
Ус колдын кўчине багып... <i>Н. Артюхов</i>	29
Калганчь обоз	30

Кўс.

Кўстин башталганы. <i>А. Твардовский</i>	31
Учуп барар алдында	32
Турна. <i>Н. Быльев</i>	—
Кўс. <i>А. Фет</i>	36

Ачап чай. (Чөрчөк)	37
Бижичи түлкү. Н. Сладков	39
Жаланда чамча канайда өскөн. К. Ушинский	41
Күделини эмди канайда өскүрүп ле иштеп жат.	43
Күс. И. Соколов-Микитов	44
Кышкы айылчылар	46
Аспан ла Чымалы. П. Крылов	—

Школ. Биле. Нөкөрлөр.

Школдо. Н. Забила	49
Үредүчи. (Советский Союзтун үч катан Геройынын И. Кожедуб- тын эске алынганнан.)	—
Ырысту салым. С. Суразаков	51
Коллектив дегени не?	52
Адазы ла уулдары. (Басня.) Л. Толстой	53
Көк жалбырактар. В. Осеева	—
Чортон, рак ла куу. (Басня.) И. Крылов	55
Үч нөкөр. В. Осеева	56
Уйат. А. Гайдар	57
Турумкай Юн Су. (Китай албатынын чөрчөгү.)	58
Эненин кожоны. Л. Кокышев	61
Энези. Я. Тайц	—
Эне. Ч. Чунйежков	65
Огурчындар. Н. Носов	66
Адазы ла уулы. (К. Станюковичтин бичигени аайынча.)	70
Кастар. (Албатынын чөрчөгү.)	72
Тармалу сөс. В. Осеева	76
Письмолор ло газеттер салатан кайырчак. Я. Тайц	80
Людочка керегинде	85
Адазынын болушчызы	86

Улу Октябрьский социалистический революция.

Октябрь. З. Александрова	89
Совет жаннаг озо ишмекчилер канайда жаткан	—
Совет жаннаг озо крестьяндар канайда жаткан	90
Владимир Ильич Ленин. Н. Крупская	92
Ленинге айылдаганы. Н. Сакопская	95
Азыйда ла эмди. (Колхозчынын куучыны.)	—
Күскү тагдак. А. Жаров	96
Байрам күнде. М. Исаковский	97

Город.

Стройка. В. Маяковский	98
Почтовый фабрика. М. Ильин	—
Кейле жүрер жол	100
Энезинин ижи. С. Баруздин	101
Чындык нөкөр. П. Туричин	103

Маляр. <i>С. Баруздин</i>	107
Яңгы город. <i>А. Некрасовтың</i> бичигени аайыпча	108

Кыш.

Баштанкы кар. <i>А. Чехов</i>	111
Кышкы таң. <i>А. Пушкин</i>	—
Карган кыштын кылыктары. (<i>Чөрчөк.</i>) <i>К. Ушинский</i>	112
Шуурганду кыш. <i>И. Соколов-Микитов</i>	114
Качан не болуп јат	115
Бала тужым. <i>И. Суриков</i>	—
Снегурочка	116
Көктөштөр. <i>М. Пришвин</i>	119
Куштар кардын алдында. <i>М. Пришвин</i>	120
Кышкыда. <i>Л. Воронкова</i>	—
Кышкыда јолдо. <i>И. Никитин</i>	123
Јылдык-өбөгөн. <i>В. Даль</i>	124
Чибн. <i>С. Маршак</i>	125
Кырда. (<i>Кызыктың куучыны.</i>)	—

Сезимдердин органдарыла таныжары.

Кемнин көстөри сабарларында	127
Көстөр лө кулактар	130
Эдин ару-чек тулары	133
Бистин санитарлар школо	134
Чөрчөк	—

Советский Черү.

Советский солдат. <i>М. Светлов</i>	136
Ваия Андрианов	—
Ўргүлјиге ундыба. <i>М. Исаковский</i>	139
Тоня-партизанка. <i>А. Галиченко</i>	—
Јер үстүнде балдар ас эмес, ас эмес. <i>С. Михалков</i>	142
Граннын чике бойында. <i>М. Исаковский</i>	—

Азыранты ла јерлик тындулар.

Булька. <i>Л. Толстой</i>	144
Ат. <i>К. Ушинский</i>	146
Будённыйдын сүүген ады керегинде куучын. <i>И. Всеволожский</i>	147
Ат. <i>А. Пушкин</i>	148
Сүзеген уй. <i>К. Ушинский</i>	149
Бөрүлер бойынныг балдарын канайда ўредет. <i>Л. Толстой</i>	150
Киске ле тийин. <i>П. Вагнер</i>	152
Бөрү ле киске. <i>Н. Крылов</i>	153
Ўч чычканак. (<i>Монгол албатынын чөрчөги</i>)	155
Јус сагыш. (<i>Алтай чөрчөк.</i>)	156
Јалтанбас койон. <i>Д. Малин-Сибиряк</i>	159
Пөтүк түлкүнн канайып мекеледи. (<i>Латыш албатынын чөрчөги.</i>)	162

Борд кушкан. (Алтай чөрчөк.)	165
Улус кандый тындуларды минип жорыктайт	170
Слон бойынын ээзин тигрден канайып аргадаган. В. Житков	172
Карагула. Е. Чарушин	174
Тигр. Е. Чарушин	175
Кизи-кийиктер керегинде куучын	176

Жас.

Кыштын учы. Ф. Тютчев	178
Жас. П. Кучияк	179
Жаскы карантыларда жагы ла... А. Пушкин	—
Жаскыда колхозто. Н. Незлобин	180
Лыл-кел. (Чөрчөк.)	181
Талан-келен. В. Жуковский	184
Баарчыктар. А. Куприн	—
Уйаларды канайып эткилейт. А. Клыков	186
Айландыра көрзбн, жас келет. Н. Никитин	188
Жаскы кыра ижи. Л. Воронкова	189
Эртең тура. А. Пушкин	191
Кучыйагаш. (Чөрчөк.) М. Горький	—
Воробей Воробенч ле Ёрш Ёршович керегинде чөрчөк. Д. Мамин-Сибиряк	195
Балдар ла суукунун балдары. М. Пришвин	196
Алтын кобы. М. Пришвин	198

Агаш.

Агаштар ортодо блааш. К. Ушинский	199
Кайың. К. Ушинский	200
Кайыңаш. (Албатынын кожонгы.)	201
Чиби. А. Плещеев	202
Мбш	—
Аштын түжүмине агаш канайда болужын жетирет	204
Агаш. Н. Соколов-Микитов	205
Бис көп эмей, балдар! З. Александрова	206

Сад.

Вишня. М. Исаковский	207
Яблоня. Д. Тихомиров	208
Яблоконун түжүмине кем аршамык эткен	209
Эң учурлузы. В. Лебедевтин бичигени айыпча	210
Төрблм, чечекте! С. Барыбин	213

1 Майдын байрамы.

Жалан өлбнн өзүп чыкты. М. Исаковский	214
Керепте байрам болгоны. Л. Кассиль	—
Майдын кожонгы. В. Маяковский	215
1905 жылдагы Баштапкы май	216
	229

Баштапкы май. <i>С. Маршак</i>	220
Женүнүн байрамы	—
Жену. <i>С. Михалков</i>	221
Ар-бүткенди кубултачы улус	222
Эгирдеги куучын	223
Улу задача	224
Айландыра көрүп шигдизен. <i>С. Михалков</i>	225

Табышкактарды табары.

Стр.	6	Салкын.
Стр.	20	1. Капуста. 2. Согоно. 3. Морковь. 4. Арбуз.
Стр.	124	Жыл, айлар ла күндөр.
Стр.	130	1. Көс. 2. Тил, көстөр, кулактар.
Стр.	153	Киске.
Стр.	162	Койон.
Стр.	191	1. Салда. 2. Жердин кыртыжы.
Стр.	201	Кайыңдар.
Стр.	203	Тобого.

Николай Павлович Кучияк.

Книга для чтения во II классе начальной
школы. На алтайском языке.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство,
г. Горно-Алтайск, проспект им. Сталина, 29.

Редактор *З. И. Табакова.*
Обложка художника *И. И. Митрофанова.*
Художественный и технический редактор *А. М. Кузнецов.*
Корректоры: *П. А. Балыкчинов* и *А. М. Борбдев.*

Сдано в набор 23/I-59 г. Подписано к печати 20/V-1959 г.
Формат 60×92 ¹/₁₆. Печатных листов 14.5. Уч. изд. л. 10.
Тираж 2000 экз. Заказ №337. Цена без переплета
1 руб. Переплет 75 коп.

Типография № 15 Крайполиграфиздата,
г. Горно-Алтайск, проспект им. Сталина, 29.

38072

Баазы 1 салк. 75 акча
Цена руб. 75 коп.

Н. П. Кучияк

Книга для чтения 2 класса

На алтайском языке

